

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

הסערכת

בן-ציון כץ

ברוך קרוא

הפזכיר:

א. אהרונ'י

מועצת הסערכת:

ז. שזר

פ. שניאורסון

ב. שוחמסן

יוחן מברסקי

חברת א'

תשרי-כסלו תשי"ג

נוסד לזכר חיים כהן בפברבורג
הוצאת "אלמירא". תורה למחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בסיוע משרד החינוך והתרבות

ה ת ו כ ן

עמוד

3	מאת המערכת
5	בן-ציון כץ: יהדות רוסיה לפני 50 שנה
18	ה. נ. ביאליק ז"ל: גביית עדות מפי נפגעי פרעות קישינוב בשנת 1903
	*
31	יעקב לשצ'ינסקי: הרקע הכלכלי של תחום המושב
	*
45	א. ליטאי ז"ל: אודיסה היהודית בתחילת המאה ה-20
58	י. טרינוש: פרצופה של אודיסה היהודית
65	נתן גורן: פרקי אודיסה
67	י. בן-צבי: יהודי בוכארה בדורות האחרונים
73	א. קארלין: רשומות קהילות ריגה
84	ב. גנקין: חורבן ישוב יהודי חקלאי (שצ'דרין)
90	ברוך קרוא: פודוליה היהודית
	*
95	פ. שניאורסון: איש מפי איש (מחרוזת סיפורים)
102	נ. הוברמן: האדמו"ר ר' רפאל מברשיד
109	יוחנן טברסקי: ר' אליהו מווילנה
115	ש. ברימן: פולמוס התיקונים בדת בספרות העברית
	*
133	י. ברוצקוס ז"ל: במחיצת "בני ציון" במוסקבה
136	אמנון הורביץ: ביל"ו ברוסיה
141	ש. גפשטיין: ראשית ה"ראזסוויט" בפטרבורג
151	לובה בורוכוב: זכרונות על דוב בורוכוב
	*
158	יוחנן טברסקי: אגרות אהרון ליברמן (ביקורת)
	*
159	דו"ח אגודת "אלתירא"

מ א ת ה מ ע ר כ ת

אנו מחדשים בזה את "העבר" רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות. שנוסד בפטרבורג בשנת 1917, ולא יצאו ממנו אלא שני כרכים. "העבר" נוסד ביזמת בן-ציון כץ על ידי האחים כהן לזכר אביהם הגדול חיים כהן ז"ל. בפועל השתתפו במערכת "העבר" שאול גינזבורג ושמואל רוזנפלד. בתרומת מאמרים השתתפו שמעון דובנוב, ד"ר י. צינברג, בוקי בן יגלי, זכרונם לברכה, וסופרים רבים אחרים. בימים ההם היה זה כתב העת היחידי בעברית לחקר היסטורי עכשווי בישראל. והיה מוקדש לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, לרבות את מדינות הספר ליטא, לטביה, אוקריינה ופולין, את "תחום המושב" כולו.

הננו חושבים, כי רק בדורנו עוד יש אפשרות לכתוב לא מאמרים יבשים על פי חומר שבספרים, אלא מאמרים חיים על תולדות היהודים ברוסיה, לפי הרשמים של האנשים הזוכרים עוד את התקופה, את היהדות הרוסית בגדולתה ובפריחתה, ושהרשמים עוד חיים בלבם.

היהדות העולמית והישראלית חייבת הרבה ליהדות הרוסית, שרק מפיה היא חיה את חייה הלאומיים. רק בגולה הרוסית היה רוב בנין של יהדות העולם, ובמאה האחרונה נתרכזו רק בה כל ספרי הרבנים שהיהדות החרדית חיה מפיהם, — וספרי ההשכלה הראשונים, מימי רבי מרדכי אהרן גינזבורג, — וגם העתונות העברית שממנה יונקת עתונותנו היום בישראל, והעיקר — בה נולדה תנועת חבת-ציון הגדולה ויהודים מרחבי רוסיה שדבקו בתנועה זו הגיעו למדינת ישראל לפיכך אנו מוצאים, שבהוצאת "העבר" לתולדות היהודים ברוסיה הננו ממלאים חובה ליהדות כולה.

"העבר" אומר להקדיש מאמרים מיוחדים לזכרם של ההיסטוריונים, שהקדישו את חייהם לחקר ההיסטוריה היהודית בכלל והיהדות הרוסית בפרט. א לשמעון דובנוב, זה ההיסטוריון בה ידיעה של יהדות רוסיה, שב"ספר חיי" שהדפיס (ברוסית) בשלושה כרכים (מן האחרון נשארו רק שנים-שלשה טופסים אחרי שהושמדו בריגה על ידי הנאצים) יש חומר היסטורי חשוב לתקופה שאחרי הפרעות בשנות השמונים עד עזיבתו את רוסיה אחרי המהפכה הבולשיביסטית.

ב. לשאול גינזבורג, שהיה העורך הראשון לעתון היומי הראשון (באידיש) ברוסיה, שהקדיש חלק גדול מחייו לתולדות היהודים ברוסיה במאה הי"ט, ושהניח הרבה ספרים חשובים בתיאורי התקופה ואנשיה.

ג. ד"ר ישראל צינברג, הוא הקדיש את עצמו, אמנם, לחבור תולדות הספרות הישראלית, ספר רב הכמות והאיכות (נכתב באידיש ועומד לצאת גם בעברית), אבל חשובה עבודתו גם לתולדות היהדות הרוסית, במאמריו ובעריכתו את האספים "פרייטויה" (ברוסית — "העבר") ביחד עם שאול גינזבורג, וכאחד העורכים של "תולדות העם העברי ברוסיה" (יצאו כרך וחצי ברוסית בהוצאת "מיר").

ד. יוליום הסן, המחבר הראשון של „תולדות היהודים ברוסיה“ (ברוסית) ומזכיר האנציקלופדיה הישראלית (ברוסית). הוא אסף חומר רב וחשוב מארכיונים ממשלתיים, והיה כמעט היחידי שגילה דברים בלתי ידועים לציבור מן האוצרות הגנוזים.

ה. הפרופיסור מאיר באלאבאן, שהשתתף הרבה במאמריו ההיסטוריים ברבעון הרוסי „ויברוסקאיא סטארינא“, שנערך על ידי שמעון דובנוב בשנים שלפני המהפכה הרוסית, ושהיבר הרבה ספרים חשובים בעלי ערך רב בתולדות היהודים בפולין, גליציה ועוד.

ו. יצחק שיפר, חוקר תולדות יהודי פולין ותולדות הספרות באירוש והתיאורן והכלכלה של היהודים באירופה המזרחית.

ז. הדר ברצקוס, אמנם התעניין ביחוד בתולדות היהודים ברוסיה בתקופות הקדומות, אבל יש ערך רב לכל החקירות הללו גם לתקופות מאוחרות.

יהדות רוסיה לפני חמשים שנה

שנת תרס"ג — קללותיה וברכותיה

א.

הופעת ההסתדרות הציונית וה"בונד"

שנות תרס"ב—תרס"ג (1902—1903) הן שנים התופסות מקום חשוב ביותר בתולדות היהודים ברוסיה, ובייחוד שנת תרס"ג. השנים היו שנות ריאקציה כללית ברוסיה. ימי השלטון של מיניסטר הפנים פון פלווה. הוא היה מנהל האגף למשטרה כללית וחשאית בשנות 82—1881, ימי הפוגרומים הראשונים ברוסיה. אלה היו גם הימים של תקומת תנועת חבת ציון והבילויים. במשך עשרים שנה, עד שנת 1902, כשפלווה כבר היה מיניסטר הפנים, לא פסקו הגזירות על היהודים. בראשונה באו החוקים "הזמניים", שנשארו קבועים, האוסרים על היהודים לגור בכפרים ולחכור אדמות בתחום המושב, ואחרי כן באו הגבלות היהודים בבתי הספר התיכוניים והגבוהים, גירוש היהודים ממוסקבה ועוד גזירות שונות מזמן לזמן. אולם עד ימי התגברות ההשפעה הציונית מצד אחד והשפעת ה"בונד" מצד השני קבלו היהודים כל גזירה וגזירה רק באנחה עמוקה, הבעת צער של אדם חסר אוגים אפילו למחות. שני העתונים העבריים בימים ההם, "המליץ" ו"הצפירה", נלחמו בסדרים לקויים בקהלות היהודיות, בענייני "הרבנים מטעם" וכדומה, אבל לא בממשלה וגזירותיה. רק העתונים הרוסיים-היהודים "ווסחוד" (השחר) ו"בודושצנוסט" (העתיד) היו מבקרים את מעשי הממשלה ביחס ליהודים עד כמה שהצנזורה לא היתה מפריעה. הבקורת היתה בעיקר למעשי פקידים, שפגעו ביהודים באופן שרירותי.

אחרי הקונגרס הציוני הראשון נתכנסו אסיפות שונות, שבהן נשמעו דברים חריפים כלפי השלטונות, אבל הדברים לא היה מגיע לשלטונות, אלא על ידי פרובוקאטורים, שהיו מגוימים, והממשלה התחילה להביט על הציונים בעין רעה, אם כי לא נקטה נגדם באמצעים חריפים. באותו הזמן שנתכנס הקונגרס הציוני הראשון (1897) נוסד גם ה"בונד", של הפועלים היהודים בפולין וליטא, במגמה מהפכנית, סוציאליסטית. דבר זה הטיל יותר אימה על השלטונות. ה"בונד" היה מפיץ לפעמים כרוזים בלתי ליגאליים, שאמנם ברחוב היהודים לא היה רשומם ניכר, אבל הג'נדרמריה הרוסית היתה מגוימה בהשפעתם.

למן הקונגרס הציוני הראשון ויסוד ה"בונד" עד ימי פלווה בשנת 1902, עברו רק חמש שנים, אבל קם שינוי גדול במצב הרוחות של ראשי הממשלה הרוסית ושל מתנגדיה בקרב הצבור הרוסי, שעבדו בחשאי, וגם של היהודים. ממשלת הצאר היתה שרויה בפחד לרגל התגברות התנועה המהפכנית, שהשתמשה בטירור. במשך זמן קצר נרצחו על ידי המהפכנים שני מיניסטרים: בוגוליפוב מיניסטר ההשכלה וסיפיאגין מיניסטר הפנים. והנה נתמנה פון פלווה. הצאר ניקולאי השני ביומנו, שפורסם על ידי הבולשביקים, רשם דבר המנוי של פלווה בשביעת-רצון מרובה, והשליך עליו את יהבו בהשקטת המדינה. פלווה היה האיש בעל האופי החזק, שרכש לו נסיון רב, עוד מן הימים שהיה מנהל

המשטרה בשנת 1881. הוא נלחם עם שרידי המפלגה המהפכנית הטירוריסטית „רצון העם“. שרצחה את הצאר אלכסנדר השני. אמנם חוץ מהסיה הלפמן היהודיה, לא נאשם שום יהודי בהשתתפות ברצח זה, אבל ידעו כי יש גם יהודים מועטים בתנועה זו, ופלווה היה פעיל בימי הפוגרומים הראשונים. לפיכך הטיל המנוי הזה פחד על היהודים, אף שלא הובע הדבר בפירוש, אלא שהיתה הרגשה לא טובה בצבור המתקדמים ברוסיה בכלל ובין היהודים בפרט. הכל הרגישו, שימים קשים ממשמשים ובאים. אבל גם היתה הרגשה: שבהתגברות הריאקציה יגדלו גם כחות האופוזיציה. היה ברור כי תוגדל המלחמה הפנימית הבלתי ליגאלית. אבל גם אלה היהודים שהיו רחוקים מעבודה בלתי ליגאלית לא נפלו ברוחם, כפי שהיה תמיד בימי עליית מושל רשע לשלטון. אחרי התגברות התנועה הציונית חזק הרגש של ההכרה העצמית בין היהודים.

ב.

פרשת לקרט בוילנה

בשנת 1902 בימים הראשונים של שלטון פלווה התחילו ברוסיה מרידות האכרים, אמנם לא כתנועה מסודרת, אלא הופעות בודדות במקומות שונים. דבר זה הדאיג את פלווה, שנתן פקודה לשרי הפלכים לנקוט נגד הפורעים האכרים, ששרפו את האחוות, אמצעים חריפים, לייסר בשוטים את הפורעים, מה שלא נהגו כבר בימי המיניסטרים הקודמים. שרי הפלך מלאו את הפקודה, אלא שבאותו זמן התגברה התנועה הטירוריסטית, שהטילה אימה על פלווה, והוא התחיל לחפש אמצעים אחרים למצוא פרובוקאטורים שיחדרו לשורות המהפכנים.

בין היהודים לא יכלו להיות תופעות כמו מרידות האכרים, אלא שבימי פלווה נערכה ההפגנה השקטה הראשונה ברוסיה דוקא בוילנה על ידי אנשי ה„בונד“ באחד במאי, שנת 1902, בדגלים אדומים. שר הפלך של ווילנה, בידעו שפלווה התיר לשרי הפלכים לייסר בשוטים את הפורעים האכרים, ציוה למשטרה לתפוס את כל המפגינים ולהביא אותם במרכז העיר לחצר המשטרה ולהפשיל את בגדיהם ולייסר אותם בשוטים עד זוב דם.

ברוסיה בוטל העונש הזה זמן ניכר עוד לפני שנת 1902, חוץ מאשר בין הצבא בעד הפרת המשמעת. אולם מעולם לא היו משתמשים בו בגלוי להעניש את המהפכנים. אפילו את הטירוריסטים היו מתביישים בפני אירופה. ורק בפעם הראשונה בימי פלווה השתמש בו בזה שר הפלך של ווילנה פון וואהל כדי להבזות את היהודים. הכוונה היתה לא רק נגד הבונדאים, שהיו לא רבים, אלא נגד היהודים בכלל. לא היה ספק בדבר, כי קיבל על זה עוד מקודם הוראות מאת פלווה. כבר היה פרובוקאטור, קאפלינסקי, בין הבונדאים. וידע מראש שתהיה הפגנה כזאת. פלווה זה בהיותו צעיר, בשנת 1881, חיבר הרצאה משפטית לשם הגשתה לקיסר אלכסנדר השלישי, שאין להעניש את הפורעים ביהודים בשוטים. הדבר היה כך, כפי שנתגלה מן התעודות החשאיות אחרי מיגור הצאריזם. אחרי הפוגרום הראשון ביהודים בעיר יליסווגראד הרצה שר הפנים איגנאטיוב לפני הצאר, ועל ההרצאה הזאת בכתב רשם הצאר אלכסנדר השלישי: לייסר את הפורעים בשוטים. אז ערך פלווה תזכיר ארוך לשם מסירתו להצאר, כי לפי החוק אי אפשר לייסר בשוטים ביחוד אלה שאינם נמנים על מעמד האכרים, והרי בין הפורעים ביהודים יש גם אינטליגנטים. וכך התנהגו ביחס לפורעים ביהודים לא לפי הוראות הצאר. ופעם קרה בעיר סמילה על יד קיוב שלקצין אחד נמסרה השמירה על העיר מפני הפורעים, וכשלא יכול להחזיק את הסדר, והפורעים שדדו, ובידעו כי בצבא יש עונש של ייסור בשוטים — יסר בשוטים ראשי הפורעים, ותיכף התפזרו כל הפורעים. העמידו אותו לדין, והיה צפוי

לו עונש חמור, אלא שכדי להעניש איש צבא היה צורך באישור הצאר, הוגשה לו הרצאה זו שחברה על ידי פלווה כי זהו נגד החוק, אלא שהצאר רשם על ההרצאה "מאלאדעץ", כלומר, בחר כהלכה, יהענין בוטל. אולם היהודים מעולם לא השתייכו למעמד האכרים, ולא היה נוהג כלפיהם עונש בצורה מעליבה כזו, וביחוד לפושעים פוליטיים לא היה עונש כזה — אבל הוא שמר, כביכול, על החוק כשהוא פוגע ביהודים, ולא כשהוא מגן על כבודם. הוא היה בטוח, כי בהנהגת עונש כזה כלפי סוציאלי-דימוקרטים אין משום סכנה, מפני שידע, כי הם מתנגדים לטירור. אולם הפעם טעו. בתורת מפלגה היה ה"בונד" באמת נאמן לתכסיסי הסוציאלי-דימוקרטיה, שהתנגדה לטירור. אלא שפועל יהודי פשוט ולקרט שמו עשה על דעת עצמו, לא יכול לסבול את החרפה, וקנה לו אקדה, וירה בפון פלווה, ורק פצע אותו. הוא ידע כי ביריה זו הוא מפקיר את חייו, ובחר למות ובלבד שינקום את העלבת היהודים באופן גס. ברור שאילו היתה המפלגה מחליטה להתנקם בפון וואהל היתה בוחרת באדם אחר.

מעשה זה, שעשה יהודי פשוט ולא מפלגה, עשה רושם גדול לא רק בין היהודים אלא גם בספירות הממשלה הגבוהות, ומאז חדלו להעליב את היהודים בצורה זו. בכלל היו שני מקרים כאלה בהיסטוריה הרוסית הכללית: נקמה בשני פלך על השתמשם בשוטים כעונש. האחד על ידי לקרט, והשני על ידי המהפכנית חברת המפלגה סוציאליסטים-ריבולוציונרים מריה ספירידונובה, שירתה בשר פלך שייסר בשוטים את האכרים ששרפו בתיהם של בעלי אחוזות. אולם גורל שניהם היה שונה לגמרי. לקרט נתלה, וספירידונובה נידונה לעבודת פרך והיא שזכתה להיות יום אחד נשיאת האסיפה המכוונת ברוסיה, אף שלבסוף היה גם גורלה מר בימים לאחר המהפכה הבולשיביסטית. פון וואהל נתמנה לסגן שר הפנים, בעד המעשה שפגע ביהודים בצורה מעליבה, אף שבעצם הדבר הבין פלווה כי מעשים כאלו לא יחלישו את התנועה המהפכנית, אלא עוד יחזקו אותה. המשטרה החשאית נוכחה לדעת בשעת המאסרים, כי תמונתו של לקרט נפוצה בין החשודים ב"בונדיזם" והיה חשש פן ימצאו עוד לקרטים, שידעו את מלאכת היריה יותר מלקרט שנתלה, וחייהם של משרתי הצאר יהיו בסכנה. לפיכך החליט פלווה לחפש דרכים אחרות במלחמה עם המהפכנים היהודים, לחדור לשורותיהם על ידי פרובוקאטורים, אף שלבסוף גם עבודה זו נכשלה. אבל בשנת 1902 עוד היו נוטים בחוגי הבולשת לשיטת אחד הפקידים הראשים זובאטוב, שיסד גם בין היהודים מפלגת פועלים קטנה שתדאג רק לשם פעולות כלכליות ולא פוליטיות, ושתהיה אתו בקשר. דאגת פלווה היתה בעיקר לעקוב אחרי הפועלים, שידע מה הם עושים, ולמה הם נכונים.

ג.

פלווה מאוכזב, שהציונות איננה מטיפה לעליה

בשנת 1902 היתה התנועה הציונית ברוסיה בלתי ליגלית. הממשלה עקבה אחרי פעולתה, ופעולת החשודים בעיניה. אבל לא כמו שעקבה אחרי פעולת ה"בונדאים", שראתה בפעולתם סכנה יותר גדולה. אם הצליחה להחדיר לתוך אנשי ה"בונד" פרובוקאטור, הרי לא הצליחה להחדיר לתוך עסקני המפלגה הציונית פרובוקאטור, אף שעשתה מאמצים לשם כך. פלווה התעניין לדעת מה היא האידיאולוגיה היסודית של התנועה, האם היא מכוונת לשם היציאה מרוסיה, ובאיזה מדה? אילו היתה מסייעת ליציאת היהודים, היה תומך בה, ואילו אם היא מכוונת לשם ההכרה העצמית של היהודים יש בה משום סכנה. היתה אמנם בג'נדרמריה הרוסית מחלקה מיוחדת שטיפלה בשאלה זו, אך העלתה חרס. פלווה רצה לקבל על אודות התנועה הזאת ידיעה יותר ברורה, לפיכך נתן הוראה למשטרה

החשאית שלא תפריע לכנוס ציוני ברוסיה, והדבר נודע לציוני הפעיל שמשון רוזנבוים, וקבל רשיון לכנוס הציוני הראשון במינסק בשנת תרס"ב (1902). הכנוס הזה היה חשוב ביחוד, מפני שבשנת 1902 לא היה קונגרס ציוני, ואחרי שבקונגרסים הציוניים היו הציונים מרוסיה היסוד העיקרי, היה הכנוס הציוני במינסק תחליף להקונגרס הציוני. השתתפו בו ראשי הציונים, גם אחד העם, שלא היה ציר הקונגרסים, וגם משה ליב לילנבלום, נחום סוקולוב, וכל ראשי התנועה ברוסיה, מכל קצוותיה. דנו ביחוד בשתי שאלות: בשאלת התרבות העברית ובשאלת ההתיישבות בארץ ישראל. לא נגעו כלל בשאלות מדיניות של היהדות ברוסיה, אף שלא מעטות היו. לא רצו לתת שום פתחון פה לשלטונות להפרעת הפעולה הציונית ברוסיה, ולפי כל הנאומים לא היתה שום זכות מוסרית, גם לפי המושגים הרוסיים, לשים אבני נגף על דרך הפעולה הציונית. אולם בכל זאת, כעבור חדשים אחדים, שלח פלווה פקודה לכל שרי הפלכים, שלא יאשרו בחירת רבנים החשודים בציונות, גם מורים בבתי ספר ממשלתיים, וראשי קהלות דתיות, הטעונים אישור רשמי מצד שרי הפלך. פקודה זו הטילה פחד על הרצל, כפי שיוברר להלן.

חוץ מרשיון הכנוס הציוני ברוסיה עשה פלווה עוד דבר, שלא עשו המיניסטרים הקודמים, שהביא לנו רוב טובה, אף שכוונתו היתה לא לטובתנו, כמו ברשיון הכנוס הציוני ברוסיה. ההבדל הוא שביחסו לציונות יכול היה לעשות מעשה שיבטל מיסודו את המעשה הטוב שעשה, מה שאין כן בדבר השני: רשיון לעתונים עבריים חדשים ולעתון אחד באידיש. לפי החוקים ברוסיה לא היה בכחו לבטל את הרשיונות. משנת 1886 לא הורשה לשום עתון שיצא בעברית, ומשנת 1882 לעתון באידיש. אז היה רשיון לעתון "פאלקסבלאט" רק פעם בשבוע, ונפסק בשנת 1888, ושום רשיון לא ניתן לעתון באידיש, אפילו פעם בשבוע, בשעה שברוסיה היו שני עתונים יומיים "המליץ" ו"הצפירה" יוצאים כסדרם בעברית.

אמנם לא בקלות היתה הממשלה הרוסית מרשה להוציא עתון גם בלשון הרוסית, שיהיה מוקדש לענייני היהודים. רק עתון שבועי אחד "בדושצנוסט" (העתיד) הורשה להדפיס. גרוזנברג, וכל זה מפני שהממשלה לא היתה מרוצה מן העתון היחידי המוקדש לענייני היהודים, "וואסחוד", ורצתה שיהיה לו מתחרה. אבל בעברית, ועל אחת כמה וכמה באידיש, לא היה שום מיניסטר הפנים אפילו מעיין בבקשה כזו. היה זה כדבר מקובל, שלשונות אלה הן בבחינת "טריפה", ודוקא פלווה, שעלה ברשעותו ושנאתו ליהודים על כל המיניסטרים שקדמו לו, נתן הוראה להנהלת ענייני הפנים לא לגנוז בקשות של יהודים על הוצאות עתונים בעברית ואידיש. אין ספק שזה היה מאותו הנימוק, שלפיו הורשה הכנוס הציוני ברוסיה. פלווה טיפל בשאלת היהודים כשהיה בשנות 82—1881, בימי הפוגרומים ביהודים עוזרו של המיניסטר איגנטיוב, זה שאמר למשלחת היהודים שעמדה לפניו: "שערי רוסיה למערב פתוחים", — כלומר לכו לכם. והנה אחרי הפוגרומים בשנות השמונים למאה החולפת גדלה היציאה של היהודים מרוסיה לאמריקה מדי שנה בשנה. אולם בשנים האחרונות לפני פלווה ובראשית ימי פלווה נחלשה תנועת היציאה של היהודים מרוסיה. פלווה רצה להוכיח אם יש תקוה כי תגדל היציאה על ידי הציונות. ואמנם מהועידה במינסק ומן הנאומים בלשון הרוסית, וביחוד מנאומו של אוסישקין, היה רושם, כי יש ממשות בתנועה זו, ופלווה רצה לחזקה, ואמר להרשות הוצאת עתונים בעברית ואידיש לשם הגברת התנועה. זה היה מורגש בין הפקידים הגבוהים בהנהלה הראשית לענייני הדפוס, שדרכה היו מתקבלים הרשיונות. ונמצאו אלו שידעו להניע את הגלגלים, ובקשו סכומים ניכרים בעד עזרתם בהוצאת הדברים לפני פלווה.

היה אז פלא, שבזמנו לא מצאו לו ביאור. היו בקשות רבות להוצאת עתון באידיש וממן היו שתי השתדלויות רציניות, אחת מורשה שהמבקש היה גולובוב, שמאחוריו עמד

בן-אביגדור ושותפיו. בקשה זו נתמכה ע"י שר הגליל (גנרל גיברנטור) של ווארשה, פולין, שהיה מקורב לצאר והשפעתו היתה גדולה, וזוהי לשם הוצאת עתון בשתי לשונות עברית ואידיש (כלומר שני עתונים) בשם "האמת". בקשה שניה היתה של הציונים אלכסנדר רפפורט ושאוול גינזבורג לשם הוצאת העתון "דער פריינד". הבולשת ידעה היטב, כי הם מראשי הציונים בפטרבורג (שאוול גינזבורג חדל אמנם אחרי כן להיות ציוני, אבל בעת ההיא היה ציוני מובהק), והרשיון ניתן לציונים, ולא לזה שהמליץ עליו פולין. גולובוב זה היה בסוף שנות השבעים ובראשית שנות השמונים סטודנט למשפטים בפטרבורג, ידע עברית ותלמוד, חיבר ספר ברוסית על דיני "ערי מקלט". אולם הוא היה שאר בשרה של הסיה הלפמן, המהפכנית שהשתתפה ברצח הצאר אלכסנדר השני, וכשאסרו אותה נמצאו אצלה מכתבים של גולובוב, ואף שלא היתה שום הוכחה כי היתה לו שייכות למפלגה מהפכנית, נגזרה עליו גלות סיביר, — וכששוחרר היה בוורשה מתרגם תעודות במשטרה החשאית, מעברית ואידיש, והוא זכה לאמונו של פולין. וכשלהסופר מ. ספקטור נודע דבר זה, והוא שאף לעתון באידיש, הציע לגולובוב, שיבקש עזרת פולין להוצאת עתון יומי בוורשה, ושכרו יהיה מרובה. ואמנם הגנרל-גיברנטור בעצמו השתדל בדבר וספקטור כבר חשב, שהעתון בידו, אבל מפטרבורג הודיעו לפולין, כי אין הדבר רצוי לממשלה שיצא עתון באידיש. פלווה רצה שהעתון יהיה ציוני, כדי שיביא תועלת ליציאת היהודים מרוסיה, וגולובוב לא היה ציוני כלל. גם ידוע היה הדבר למשטרה החשאית, כי פרידמן שביקש להוציא את "הצופה" בוורשה גם הוא ציוני, ושגם אני שבקשתי להוציא את "הזמן" הנני ממבקרי אסיפות ציוניות בבית רפפורט, וגם קראתי הרצאה אחת על יוסף-נשיא. בקצרה בזכות הציונות נולדו עתונים חדשים.

אולם כעבור חמשה חדשים להוצאת "פריינד", העתון הנועד להמוני היהודים, נוכח פלווה, לפי הרצאה מיוחדת מאת הבולשת, כי הוא אינו מטיף ליציאת היהודים מרוסיה לארץ ישראל, אלא שהוא עוסק בענייני היהודים ברוסיה גופה. אז הוזמן עורך ה"פריינד" שאול גינזבורג לסינאטור זביריוב, שהיה ראש המחלקה לענייני הדפוס, והוגד לו, שפלווה מאוכזב מכיוון העתון, על שהוא אינו מטפל כלל בשאלת יציאת היהודים, ושהמיניסטר ינקוט באמצעים נגד העתון. באותה העת קיבל פלווה הרצאה מפורטת מאת הבולשת, כי העסקנים הציונים אינם חושבים כלל על היציאה מרוסיה לארץ ישראל, אלא שכל עבודתם מצומצמת בפתוח הרוח הלאומי, בהכרה עצמית של היהודים. את העתון "פריינד" לא יכול לסגור, אלא שנתן פקודה להשגיח עליו היטב, ואם ייכשל בעבירה נגד החוק — לנקוט באמצעים חמורים. אולם ביחס לציונות בכלל נתן פקודה לשרי הפלכים שלא יאשרו בחירות הרבנים, הגבאים, המורים, אם הם חשודים בציונות. כשנודע דבר הפקודה הזאת להרצל, שהשליך יהבו על כבוש הקהלות ברוסיה, חרד מאד וזו היתה הסיבה הראשית של נסיעת הרצל לרוסיה להתייצב לפני פלווה, שעליה עוד אדבר להלן.

ד.

העתונים החדשים: "הצופה", "הזמן", "פריינד"

הטעות של פלווה בדבר התועלת לרוסיה מן הציונות הביאה לנו הרבה טובות. הציונות ברוסיה אחרי ועידת מינסק התחזקה, התרחבה, והפקודה של פלווה לשרי הפלכים לא קלעה אל המטרה. לא אישרו בתורת "רב מטעם" אחד — טיומקין — מפני חטאו בציונות. ואולי עוד אחד או שנים, אבל דבר זה לא הפריע את הפעולה. להיפך, על ידי כך ניטל העוקץ מחברי ה"בונד", שהיו טוענים, כי הממשלה מחזקת את הציונות, טענה שהרחיקה קצת את הצעירים מן הציונות. והנה לרשיון להוצאת עתונים בעברית ואידיש

היו תוצאות חשובות לרמה התרבותית של העם היהודי ברוסיה, וגם להרמת הלאומיות. היו אמנם שני עתונים יומיים בעברית עד שנת 1903: "המליץ" ו"הצפירה", אבל הם היו במזל ירידה. הם הרגישו עצמם כמיוחסים. מונופוליסטים, ולא שמו לב לדרישת הקורא העברי, לא השתדלו למשוך את הסופרים העברים, את החשובים שבהם, לעבודה בעתונותם, ובכלל לא התחשבו בדרישות קוראיהם, את אלה שכבר ידעו לשון המדינה, וקראו עתונים רוסים, שדרשו מעתון עברי מה שחסר להם בעתון רוסי. מיום שנפסק העתון היומי בעברית, הראשון בזמן "היום", היו העתונים היומיים "הצפירה", "המליץ" מכניסים ריח. ביחוד "הצפירה", שכעבור חמש שנים אחרי סגירת "היום", היו המודעות שלה בלבד מכניסות ארבעת אלפים רובל לשנה*) וכפי שסיפר לי אחרי כן נ. סוקולוב, היה ריח "הצפירה" עשרים אלף רובל לשנה. סכום עצום בימים ההם. וגם "המליץ" התחיל לתת רווחים הגונים, אם לא כ"הצפירה". ההוצאות היו קטנות, היו מסתפקים בשני עוזרים, ב"הצפירה": י. ת. זגורודסקי, ומיכל זובר, וכך ב"המליץ" א. י. גרוס ונח רוזנבלום, שהיה גם מגיה, ואחרי כן במקום רוזנבלום צבי פרילוצקי. ל"הצפירה" היו הרבה מנויים בימי משפט דרייפוס. הכל היו מדברים על שני סופרים מצוינים באותו העתון: בט"ט, ונפ"ף, והיו מתפלאים מדוע אינם חותמים את שמם, ואיש לא ידע כי בט"ט — הוא "ברלינר טאגבלאט", ונפ"ף: "נוויה פרייה פרעסה". בוורשה היו מקבלים עתוני ברלין ווינה קודם מאשר בפטרבורג, ולפיכך לא יכול "המליץ" להתחרות ב"הצפירה", אבל הצד השווה שביניהם שהיו בלי סופרים עברים ובלי ספרות. כשמת ארז (צדרבוים) מייסד "המליץ" ובעלו עד מותו, וליאון רבינוביץ היה לעורך — עוד כתב אחד העם מכתבו אליו, אולם לאט לאט עזבו אותו הסופרים, והוא הלך והתנוון. הסופרים בעלי משקל ספרותי התחילו לכתוב ב"השלח" ולבסוף גם ב"הדור" שהתחיל לצאת בשנת 1901. אבל יותר משנה לא יכול להתקיים, ונשאר רק "השלח". "המליץ" הביט עליו כמתחרה ולא רצה אפילו לקבל מודעות להחתמה ל"השלח". הקוראים עברית בעלי טעם הרגישו בצורך של עתונים עברים יומיים אחרים מאלה שישנם, עתונים שבהם ישתתפו הסופרים הטובים שבדור, שהפובליציסטיקה שבהם לא תהיה בטלנית, ושדופק החיים ישמע בהם.

שני העתונים החדשים בעברית "הצופה" ו"הזמן", ו"פריינד" באידיש שנולדו לפי טעותו של הרשע פלווה, התחילו לצאת בשנת 1903. — ועוד מעט יהיה היובל שלהם. התחדשות "הצופה" הביאה לידי כך, שגם "הצפירה" הראתה תנועת חיים, התחילה לנער מעצמה את הבטלנות. בעתונות העברית התחילו לעבוד י. ל. פרץ, ראובן בריינין, דוד פרישמן, ד"ר ש. ברנפלד, ד"ר שמריהו הלוי, מיכה יוסף ברדיצבסקי, שמואל רוזנפלד, י. ת. טבירוב ועוד ועוד. ובה "פריינד" ד"ר יוסף לוריא, ת. ד. הורוויץ, שאול גינזבורג וגם שלום-עליכם, י. ל. פרץ, מ. ספקטור ועוד. בעתונות שיצאה בפטרבורג "הזמן", "פריינד" כבר נשמעה נעימה חדשה בדבר הדרישה של עם היהודי לבטל את ההגבלות, וגם לבקורת מעשי הממשלה ביחס ליהודים, אמנם במתינות וזהירות, מה שקודם אפשר היה רק בעתונות הרוסית-יהודית. "הזמן" בתכניתו שפרסם אמר להכריז, כי ילחם למען שווי הזכויות של היהודים. הצנזור לא רצה להרשות את המלה ילחם, ודרש להחליף את המלה ילחם במלה "ישתדל", והיתה מלחמה אתו, עד שלבסוף באנו לידי פשרה להחליף במלה "יתאמץ" למען שווי זכויות היהודים, והקוראים כבר הבינו כי הכוונה היא להלחם.

(*) כפי שכתב לי אז, כשהייתי עוד נער במכתב, העורך הישיש ת. ז. סלונמסקי, שטען כי זהו כחו של "הרשע" סוקולוב.

הפוגרום בקשינוב נועד להמריץ את היהודים ליציאה

בדובוסאר, עיר קטנה בבסרביה, לא רחוק מקשינוב, נמצאה אשה נוצרית הרוגה לפני הפסח. אנשי המאה השחורה, כקרושיבאן ופורישקביץ, התחילו להשתמש במקרה זה בעתון הקשינובי "ביסראביץ" לשם הסתה ביהודים, שהם משתמשים בדם נוצרים לצרכי הפסח. גם כשנתברר, והוכרו על ידי המשטרה הרוסית כי אין שום יסוד להאשים את היהודים ברצח זה, הספיק מאורע זה להכשיר את הקרקע נגד היהודים מצד ההמונים, שהיו שונאי ישראל בלאו הכי. הג'נדרמריה הרוסית היתה מחפשת מקומות תורפה, כדי להסית את ההמונים נגד היהודים, שהם נגד הצאר-האב. ובסרביה היתה כמקום המוכשר ביותר, מפני שהשפעת פורישקביץ וקרושיבאן היתה גדולה שם. אולם היא ידעה היטב, כי גם כשתצליח לחולל פוגרום באחד המרכזים של היהודים לא תמעיט את מספר ה"בונדאים" במדינה, ולהיפך תרבה מספרם וגם את מספר האוהדים. היא ידעה היטב, כי תלייתו של הבונדאי לקרט חיזקה עוד את התנועה. ביחוד הבין את זה פלווה. אולם הוא ידע, כי פוגרום מסוגל לעורר תנועת יציאה מן הארץ, כמו שהפוגרומים בשנת 82—1881 הועילו להגירת יהודים מרוסיה לאמריקה ולשם מטרה זו נכון היה פלווה לעשות הכל, וביחוד כשנוכת, כי הציונות הכזיבה מטרה זו ושלשוא הרשה לעתונים חדשים לצאת. גם זה ידע, כי לא קשה הדבר לעורר את ההמונים ברוסיה שיעשו פוגרום ביהודים. אבל היה מפחד מאד מפני דעת הקהל באיהופה. לכן לא נתברר עד היום אם התעודה שפרסם סופרו של ה"טיימס" בפטרבורג, — המכתב של פלווה לשר הפלך בקשינוב פון ראאבן — היא מזויפת או נכונה. במכתב זה יש כבר רמז, כי יהיה פוגרום בקשינוב, ושעליו להיות מוכן לכך. הממשלה הרוסית פרסמה תיכף בהתפרסם המכתב ב"טיימס" כי הוא מזויף, ונגזר על סופרו של ה"טיימס" לעזוב את פטרבורג. איש לא האמין אז, כי ההכחשה היא נכונה, אחרי שהכל ידעו את פלווה מימי הפוגרומים הראשונים, ובלי ספק היה עושה הכל כדי להגיע למטרתו. אולם אחרי המהפכה הבולשביסטית, כשנתפרסם כל החומר החשאי בספר מיוחד על הפוגרום בקשינוב קם ספק אם התעודה היא אמיתית או מזויפת. לפי כל החומר נראה, כי פלווה התנקם בשר הפלך, שבהיותו איש צבאי רצה להתקבל למשרה צבאית אחרי שפוטר על ידי פלווה. שר-הפלך פנה לעזרת הקיסרית מריה פיאודורובנה, ושום דבר לא עזר. ואילו היה בידו מכתבו של פלווה, — היה פלווה חושש פן יתגלה הדבר בעולם. מכל החומר החשאי ברור, שפלווה הצטער על שהפורעים הראו אכזריות מרובה, לא כמו בימי הפוגרומים בימי 82—1881, ששדדו בעיקר רכוש, — ומעשי רצח, גם של נשים וילדים הבאישו את ריחו באירופה. אספות המחאה בלונדון ועוד אחרי הפוגרום בקשינוב מרדו את חייו. אולם מחומר חשאי זה אנו יודעים, כי הפורעים היו אומרים שבמשך שלשים ימים מותר לשדוד, להרוג, וזהו על פי הוראות אנשי הג'נדרמריה, כי כך היתה שיטתם גם בפוגרומים שהיו אחרי כן. לפיכך קרוב לודאי, שאנשי הג'נדרמריה בידעו את רצון פלווה, שתגדל היציאה מרוסיה, הכינו את הפוגרום בקשינוב מבלי הוראה מפורשת מפלווה, אלא שהגדישו את הסאה, והפוגרום הזה היה לא לא לפי המתכונת של הפוגרומים בשנת 82—1881 ששימשו ליציאת היהודים, מבלי שעוררו רעש כזה, כמו הפוגרום הקשינובי, שחילל כבוד רוסיה באירופה.

פלווה רצה לפייס את היהודים, את העסקנים שהיו ידועים לו, ולא עלה הדבר בידו. הוא הודיע, כי יקל קצת ליהודים, ואמנם זרק פירורים ליהודים, על ידי שהתיר להם לגור במאה ואחד כפרים, שנאסר עליהם לגור שם לפי החוקים הזמניים בימי הרחץ איגנטיוב, אחרי הפוגרומים של שנות השמונים. פלווה הכריז, כי תינתן לכפרים הללו

זכות ערים, שמותר להם לגור בהן בתחום המושב. אולם באותה ההכרזה יעל ההקלות ליהודים בכפרים הללו היתה גם גזירה חדשה שפגעה ביהודים בעלי "פריביליגיות", סוחרים ממדרגה ראשונה וגומרי אוניברסיטאות. עד אז מותר היה להם לרכוש קרקעות, יערות, וכך במקומות שמחוץ לתחום המושב — ופלוזה הוא שאסר עליהם. הצבוריות הישראלית לא הצטערה הרבה על הגזירה החדשה ליהודים המיוחסים, אבל לא הביעה שום שביעת רצון מההנחות ליהודים בכפרים. העתונות היהודית-הרוסית עברה על הענין בשתיקה, הביאה רק את הפקודה מבלי שום תגובה, וכך גם ה"פריינד". "הזמן" לא שתק לגמרי, אבל לא יכול לדבר דברים כמסמרות, מפני הצנזור. העתון האחד שקיבל ברצון את ה"טובה" הזאת של פלוזה, היה "המליץ". הוא שיבח את הממשלה על החסד, והוסיף, כי לולא היה הנוער היהודי נסחף אל שונאי המשטר, והיה נאמן יותר אל הממשלה, היו בודאי הרבה יותר הקלות ליהודים. המאמר הזה הרגיו מאד גם את המתונים שבין העסקנים בפטרבורג. וביחוד גדל הרוג, אחרי שזמן מועט אחרי הדפסת המאמר הזה קבל ל. רבינוביץ עורך "המליץ" רשיון להוצאת עתון באידיש "דער טאג". פלוזה לא נשאר בעל חוב. היחיד שהגיב על כך הייתי אני במאמר ב"הזמן". הוכחתי, כי סיבת האחוז הגדול בין הנוער היהודי הנסחף אחרי התנועה המהפכנית הוא, כי הנוער היהודי משולל הזכויות לבקר בבתי המדרש הגבוהים. הצנזור התיר את מאמרי, וקיבל בעד זה נזיפה חמורה, ולי הודיעו שאם יתפרסם עוד מאמר ממין זה יסגרו את העתון לשמונה חדשים, שזהו העונש המכסימלי לעתון המקבל אוהרה ראשונה. רק אחרי האזהרה השלישית סוגרים לגמרי את העתון. אחרי המאורע הזה התחיל "המליץ" להתנוון ביותר, עד שחדל להופיע בראשית שנת 1904.

1.

רושם הפוגרום בקיישוב

הפוגרום בקיישוב, הראשון ברוסיה באכזריותו וברצח יהודים במספר שלא היה עד כה, היה כמפנה בחיי היהודים. הוא הגדיל רק קצת את העויבים את רוסיה בדרכם לאמריקה, — לא במספר כזה כמו אחרי הפוגרומים בשנות השמונים. אולם הוא הגביר את ההכרה הלאומית והאנושית של היהודים ברוסיה. היתה הרגשה שכך לא ימשך זמן רב. מצד אחד התגברה התנועה הציונית, ומן הצד השני התנועה המהפכנית. מספר אוהדי ה"בונד" גדל. והמלחמה הפנימית בין הציונים והבונדאים התגברה. להציונים היתה אז עתונות, ואילו הבונדאים היו מפוצלים רק כרוזים וחבורות בלתי ליגליות, אבל כחם היה גדול בעל-פה, הם השתמשו בשנאה העמוקה של היהודים לפלוזה ובפוגרום הקיישובי. בעל-פה אפשר היה להם לדבר מה שאי אפשר היה בעתונות, כפופה לצנזורה חמורה.

הפוגרום הקיישובי עשה רושם ניכר גם על האינטליגנציה הרוסית, הרבה יותר מאשר הפוגרומים בשנות השמונים, אף שנמשכו כשנתיים והקיפו חלק גדול של אוקריינה. אמנם גם בימים ההם פרסמו הסופרים הרוסים כרוז מחאה נגד הממשלה הרוסית. אבל הוא לא היה חריף כמו הכרוז אחרי הפוגרום בקיישוב. ועוד: הכרוז ההוא בא לפי יזמה יהודית, באופן לא רשמי. המלומד העברי פ. גץ עורר את החסיד שבאומות העולם וולאדימיר סולוביוב על נחיצות המחאה מצד הסופרים הרוסים, והוא שפנה לסופר הגדול ל. טולסטוי, שהסכים לחתום, ואחריו חתמו רבים. אולם אחרי הפוגרום בקיישוב התעוררו הסופרים והמלומדים הרוסים בעצמם לצאת במחאה עזה ונמרצה נגד הממשלה, וכינו את הפוגרום בשמו האמתי, שהוא חרפת העם הנוצרי. טולסטוי לא רצה לחתום עליו, מפני המלים "העם הנוצרי", וחיבר כרוז מחאה משלו נגד הממשלה, שרק בה הטיל את האשמה. הסופר

הרוסי טהור הנפש וולאדימיר קורולנקו, נסע לפי הזמנה שלי לקישינב, עיר ההרגה, וכתב ספור רב הרגש בשם „הבית מספר שלשה-עשר“, על מה שראה בעיניו. גם מאקסים גורקי התעורר כדי להגיש עזרה מוסרית וגם במקצת חמרית. יצא בעזרתו מאסף בשם „עזרה“ (ברוסית), שבו היו מאמרים כתובים בצער על מה שעשו הרוסים, וספור משלו בשם „פוגרום“ ממה שראה בעיניו בצעירותו בניוֹני־נובוגורוד (זו העיר גורקי הנקראת עכשיו על שמו) בשנת 1884. אבל בכל זאת יש להדגיש, כי עזרה כספית לקרבנות הפוגרום נתנו כמעט רק יהודים. ומעטים מאד היו שגילו השתתפותם בצער היהודים גם בכספם.

הפוגרום הקישינובי הביא לייסוד ההגנה היהודית. ראשוני המעוררים ליסודה היו אחד-העם, ש. דובנוב, ח. נ. ביאליק, בן-עמי, י. ח. רבניצקי. הדבר היה עוד קודם שמצד ה„בונד“ נוסדו ועדי הגנה. ההגנה היהודית עזרה בהרבה, עד כדי כך, שלפי עדותו של אחד-העם באגרותיו, כשהיה הפוגרום באודיסה בשנת 1905, נהרגו פורעים יותר מי יהודים (ראה בזכרונותיו של י. טריווש על אודיסה).

ז.

למה נסע הרצל לפלווה

כאמור, עוד לפני הפוגרום בקישינב הוציא פלווה את הפקודה לשרי הפלך בדבר אי אישור הרבנים, מורים, ראשי הקהלות, החשודים בציונות. דבר זה לא הטיל אימה על הציונים ברוסיה. ידעו, כי יש לעקוף כל פעולה של מיניסטר ברוסיה, ושאין השד נורא כל כך, יהיה סבל, והיהודים כבר הורגלו לסבול. אחרי הפוגרום, כשהציונים באסיפותיהם הבלתי ליגליות היו מדברים בשצף קצף במבטאים חריפים לא פחות מאשר אנשי ה„בונד“, התחילו השלטונות המקומיים להשגיח בעין יותר פקוחה על הציונים. אבל הציונים הרוסים לא ראו בזה אסון, מה שאין כן הרצל, שהיה רחוק מחיי היהודים הרוסים ומפעולתם. הוא ראה בפקודת פלווה נגד הציונים מעין אסון. הוא השליך את יהבו על כבוש הקהלות, ואם הרבנים, ראשי הקהלות לא יהיו ציונים, מה יהיה גורל הציונות? הרצל ידע את הסיבה האמתית, למה אומר פלווה להלחם בציונות — מפני שהוא רוצה ביציאת היהודים מרוסיה לפחות באיזו מדה שהיא, וממשלת טורקיה אינה נותנת ליהודי רוסיה לבוא לארץ ישראל. מטעם זה נסע לרוסיה לדבר עם פלווה. הוא ידע היטב כי ימצאו הרבה יהודים ברוסיה, שיטענו נגדו, שיראו בזה פגיעה בכבוד הציונות, שהוא יבוא לנהל שיחה עם האדם שהכין את הפוגרום האיום נגד היהודים. אבל לשם המטרה הקדושה, לשם הצלת הציונות, התגבר גם על רגש הבחילה, לנהל משא ומתן עם האדם האשם בשפיכת דם יהודי, — טובת העם והרעיון הציוני היו אצלו קודמים לכל. אפשר מאד, כי כתרופה למצב מצא את הצעת אוגנדה לשם „מלון-לילה“. הוא שניהל משא ומתן עם הברון הירש ושידע היטב מדבר הצעתו על ישוב היהודים בארגנטינה, שלא יצא מזה כי אם דבר פעוט אף שלשם מטרה זו נמצאו הרבה מיליוני לירות, ושארגנטינה היא ארץ יותר תרבותית מאשר אוגנדה — ודאי לא חשב, כי לאוגנדה יסעו הרבה יהודים מרוסיה. בשיחה הסודית של הרצל עם הסופרים היהודים בפטרבורג — שאני השתתפתי בה (השתתפו בה עוד ד"ר י. ל. קצנלסון, שאול גינזבורג, ל. רבינוביץ, י. ברוצקוס, ש. רוזנפלד, סיוו מ„ווסחוד“ והעסקן הציוני ניסן קצנלסון) — שמעתי באזני איך השיב בחריפות לבוקי-בן-יגלי (הד"ר י. ל. קצנלסון) כשדיבר בזכות הטריטוריאליזם, ובאותו הזמן היתה בכיסו של הרצל ההצעה על אוגנדה. הוא דיבר על הציונות כהצלה לעם היהודי, וכשהקניטותו שהרי טורקיה גרועה עוד מרוסיה בסדריה בפראותה — הוציא את השעון, ואמר בתקיפות

כי "בשעון ביד אפשר לקבוע זמן חלוקת טורקיה". אבל את זה אפשר היה לומר בסוד עם סופרים יהודים, ולא עם פלווה, אם היה מזכיר את ענין חלוקת טורקיה, מה שגם פלווה ודאי חכה לה, היה צריך להציע לו, כי החלוקה תהיה לטובת רוסיה, שפלשתיה, כמקום קבר הנוצרי, תהיה בידי רוסיה. לפיכך אפשר היה לדבר רק על אוגנדה, וכשהיתה בידי הצעת אנגליה, ממשלה שנואה על רוסיה, אבל מאד מכובדת, יכול היה לדבר עם פלווה על יציאת יהודים מרוסיה, ודבר זה היה מקל על העבודה הציונית ברוסיה. לפיכך פרסם בקונגרס הששי בבאזל את מכתבו של פלווה אליו, שאם יוכח כי יש בציונות משום יציאת היהודים ברוסיה יעזור לתנועה זו. וזכר אני, כי לא יכולתי לעבור בשתיקה על פרסום המכתב הזה בקונגרס, ובתנאי הצנועה החמורים פגעתי בפלווה, מבלי להזכיר בשמו, ולהבדיל באלף הבדלות, פגעתי גם בהרצל, שפרסם את המכתב הזה. כולנו היינו נרגזים נגד פלווה, וידענו כי כל דבריו הם שקר ורמאות. רק כעבור זמן הכרתי באפשרות, כי כל ענין אוגנדה היה כדי להציל את הציונות ברוסיה, לאחוז את עיני פלווה, כשהרצל לא יכול לדבר אתו על חלוקת טורקיה, כמו שדיבר עם הסופרים.

הרצל הגזים בכחו של פלווה להפריע את הפעולה הציונית גם כשהצעת אוגנדה נכשלה, ולאט לאט ירדה מעל הפרק, ופלווה ידע מכל מה שדובר בקונגרס הציוני (הרי היו לו סוכנים חשאים מחוץ לרוסיה) ולא יכול להפסיק את הפעולה הציונית, כמו שלא היה ביכולתו להפסיק גם את פעולת ה"בונד".

ענין אוגנדה היה רק אפיזודה בלתי נעימה. רק עתון אחד שקוראיו היו מעטים מאד הוא "המליץ" תוך ברעיון אוגנדה. ב"הצפירה" היו גם מאמרים בעד אבל רוב המאמרים היו נגד. ב"פריינד" היה רק ש. רוזנפלד תומך באוגנדיזם. אבל אחרי כן חזר מתמיכתו. הצופה, "הזמן" "השלח" היו נגד אוגנדה. ב"השלח" היו גם פגיעות בכבוד הרצל לרגל הצעת אוגנדה. כשהתחיל "הזמן" לצאת בפטרבורג יומית נלחם נגד זה, וטען, כי אוגנדה לחוד והרצל לחוד. הד"ר יחיאל צ'לינוב שלח או ל"הזמן" מכתב תודה בעד עמדה זו. כש"הזמן" היומי הועבר לוויילנה, היו במערכת במשך קרוב לשנתיים שני חברים בעד אוגנדה: הלל צייטלין ושמואל טשרנוביץ (ספוג). רק צייטלין היה הלוחם למען אוגנדה, ואני הייתי משיב תמיד על מאמריו. הייתי מאמין, כי ברוסיה יהיה ליהודים שווי זכויות גמור ולשם זה עלינו להלחם, ולא בשביל אוגנדה — אבל בציונות ראיתי את הפתרון היחידי לשאלת העם היהודי כולו כמרכז רוחני ומדיני. כעבור שנתיים, כשצייטלין עזב את "הזמן", וטשרנוביץ חדל להיות אוגנדאי — לא נשאר בעתונות העברית זכר לאוגנדיזם.

ה.

"משא נמירוב" של ביאליק

בימים שלפני הקונגרס הששי היה גם פוגרום בהומל, והיו גם קרבנות בנפש. הוא בא גם כן אחרי הסתה על ידי הג'נדרמריה. היא ידעה, כי הפוגרום בקישינוב, במעשי האכזריות שלו וברצח ילדים, לא הפיק רצון מפלווה, שהתחשב בדעת הקהל באירופה — לפיכך ערכה את הפוגרום בצורה אחרת: פועלים נוצרים נאמנים להצאר נגד פועלים יהודים מהפכנים. אולם היהודים כבר היו מוכנים, ויהודי הומל לא הלכו כצאן לטבח, כמו בקישינוב, כפי שתיאר ת. נ. ביאליק — שאדבר על זה להלן. — הכרוז של אחד-העם וכו' שהזכרנו לעיל פעל את פעולתו. הפוגרום בהומל חיזק את ההכרה, כי בכל ערי תחום המושב יש לחזק את כחות ההגנה ולעמוד על המשמר, להיות מוכנים על כל צרה

שלא תבוא. היו בין היהודים גם מעטים, שניסו להתאחד לגוש ניכר, אלה שהיו תמימי דעים עם בעל המאמר ב"המליץ", שיש לרסן את הצעירים שבהם תלוי הקולר, בפעולות הממשלה נגד היהודים, ושיש ליהודים בעצמם לצאת בכרוזים נגד המהפכנים משלהם. היתה לשם כך ועידה בהורודנה. העתונות לא הקדישה לוועידה זו תשומת לב מיוחדת. ולא מצאה תמיכה אפילו בין העסקנים הימניים בפטרבורג. וכשהברון דוד גינצבורג פרסם אז ב"הזמן" מכתב נגד מיסדי הוועידה, ונגד המטרה שהציגו לפניהם, נשתתקו ולא היה לוועידה זו שום הד, וכל זה משום שהעם היהודי כולו לא שכח את הפוגרום הקשינובי ולא היה נוטה לשום פיוסים עם הממשלה הרשעה.

אחרי הקונגרס הששי השתמשו אנשי ה"בונד" במכתב פלוזה להרצל, להתנפל על הציונים בחרפות וגידופים, וביחוד היו קוראים להרצל בכל מיני שמות של גנאי. היו הרבה בין הציונים שכעסו על הרצל בדבר הפילוג שנגרם בשאלת אוגנדה, אבל מפני ההתנפלות עליו היו נלחמים על כבודו יותר מאשר בתקופה הקודמת. הבונדאים היו משתמשים בפוגרום הקשינובי כתעמולה למפלגתם, אבל הציונים היו עונים להם, כי זהו לא ענין מפלגתי, כי אין להשתמש בצרות היהודים ברגע שיש צורך באיחוד, בהגנה כללית נגד הפורעים. הרי ה"בונד" לא יפיל את הממשלה כל כך מהר, ואם לעתיד, הרי דוקא ברעיון הציוני — הפתרון. הציונים השתמשו בוויכוחים עם הבונדאים גם בפואימה של ביאליק "משא נמירוב", שהיתה לראשונה רק בעברית, להוכיח להם, כי המשורר הציוני, — הוא שקורא להכרה עצמית יותר מכל הכרוזים של ה"בונד".

על "משא נמירוב" שביאליק קרא לה בראשונה בשם "משא" ואחרי כן "בעיר ההריגה" נכתב הרבה. אולם לרגל מלאת חמשים שנה בשנת תשי"ג לצאת הפואימה, ועם פרסום בקובץ זה בראשונה כמה גביות עדיות מעדי ראיה על הפוגרום, הנני לספר בקצרה על תולדות הפואימה, שנדפסה בימים הקשים ביותר בימי פלוזה. הרבה עמלתי למען פרסומה בדפוס. על ביאליק הוטלה מטעם חבריו אחד-העם וכו' לנסוע לקשינוב להכין דין וחשבון מלא, על כל מה שראה עיניו ושמעו אזניו. ביאליק בבואו לקשינוב נפגש עם פסח אורבך (אחרי כן עלה לארץ והיה בה מורה ומת בשנת תש"ה) שהיה אז סופר "הזמן" מקשינוב. אורבך הודיעני שביאליק התחיל לכתוב פואימה על המאורע האיום בהיסטוריה הישראלית, ברוסיה, לפי מה שראה אחרי הפוגרום. כתבתי לביאליק שאני מוכן להשפיע על הצנזור לנדוי, שיאפשר לי את ההדפסה ברוסיה, ואני עומד לפרסמה במאסף "הזמן" שצריך להופיע כהוספה לעתון, והנני לקבל כל התנאים החמורים ביותר שיציע לי.

ביאליק השיב לי: "איני מאמין שתהיה אפשרות להדפיס את הפואימה עוד בימי שלטון הרשע, אבל בכל זאת שלח לי 25 רובל דמי קדימה, ואם לא תצליח בעמלך להכשיר את הפואימה, אשלח לך שיר, או דבר בפרוזה". שלחתי לו את הכסף טלגרפית, והייתי כבר בחליפת מכתבים עם פ. אורבך בדבר הפואימה, והיה מודיע לי פעם בפעם על דרך התקדמותה. כשהודיעני, כי היא כמעט מוכנה ושיאליק קורא להפואימה בשם "משא", הלכתי להצנזור ישראל לנדוי וספרתי לו, כי בקרוב תהיה בידי פואימה של ביאליק על קשינוב, וכבר היו לי הוצאות מרובות ובקשתיו שיאמר לי מה עלי לעשות כדי שלא יפגע בה. והוא השיב לי תיכף: "תוסיף לשם המלה משא את השם 'נמירוב' ותדפיסה בכ' סיון, יום הזכרון לטבח נמירוב בשנת ת"ח, ואז תהיה כשרה בתכלית ההכשר". אמרתי לו, כי הפואימה גדולה והמאסף יצא במאוחר, אז השיב: "תוסיף בהערה, כי בכ' סיון היו מאורעות כאלה".

כדאי לספר בקצרה על הצנזור המומר הזה, שאחד העם, כפי שנתפרסם באגרותיו, היה מחליף אתו מכתבים, ושהיה כותב לו ברוח ידידותית. לנדוי זה כשהשתמד היה בן ארבעים ושמונה, גר בפטרבורג ועבד כעוזר להצנזור המשומד זוסמן, שהיה תמיד שיכור ולא יכול לקרוא את כתבי היד. בימים ההם היה שר העיר בפטרבורג גרסר עורך חיפושים בלילות בבתי יהודים והזהיר את השוערים, כי ייענשו קשה אם ימצא באחת הדירות יהודי שאין לו היתר הישיבה. ללנדוי לא היה היתר הישיבה. היה מטייל בלילות, כי בחוץ לא היו שואלים לתעודות, ובימים היה ישן בבתי אחדים ממכיריו. וכשכשל כח הסבל, השתמד. פעם פגשו אחד ממכיריו, זה שהיה ישן אצלו כשהאיר הבוקר, ושאלו: מדוע חדלת לבוא אלי. ענה, כי השתמד. וכשהלה אמר לו: מה אתה סת, השיב לנדוי: "כשם שאלהים אמת, ותורת משה אמת, כך אמת הדבר שאני השתמדתי". הוא נתמנה לצנזור רשמי. את אשתו ובתו שלח לשווייצאריה, הבת למדה שם רפואה, וכשהיה מגדב ב"המליץ" לשוב ארץ ישראל היה זה בשם בתו מנוחה לנדוי. הוא היה גר בחדר אחד, היה מתפלל כל יום, והיה סועד במסעדה כשרה. היה נאמן לחסידות חב"ד, והיה מתגנדר בידידותו לאחד העם, כפי שזה היה באמת כנראה מאגרות אחד העם. מצבו היה דחוק, אף שקיבל משכורת ממשלתית הגונה. מפני שצריך היה לפרנס את אשתו ובתו בשווייצריה, ולפיכך היתה פרנסתו גם על העתונות. מן ה"פריינד" היה מקבל חמשים רובל לחודש, מן "השלח" ומספרי "אחיאסף" כשלושים רובל, וגם מן "הזמן" עשרה רובלים. היה מקבל גם מן "המליץ". אבל דוקא מן "הזמן" היו לו צרות מרובות, כשפעם קיבל נזיפה חמורה, כפי שסיפרתי לעיל. הייתי ממרר לו את החיים והיה מוותר לי בהרבה דברים, וגם היה מייעץ לי איך לכתוב, כדי שיוכל להתיר לדפוס.

כשקבלתי הסכמת הצנזור שבשם "משא נמירוב" יתיר את הפואימה, הודעתי לביאליק, שיש יסוד לחשוב, כי הפואימה תראה אור למרות שלטון הרשע. הוא הודיעני שהוא עוד מפקפק בדבר, אבל ביקש לשלוח לו עוד שמונים רובל. שלחתי לו בטלגרף, וקבלתי את הפואימה. החלטתי למסור אותה לדפוס ולעמד אותה, כדי שלנדוי יראה כי היא כבר מוכנה לפי השם שהוא יעץ בהערה על כ' סיון. והנה צרה: לנדוי מצא בפואימה מינות: "אלהיכם עני כמותכם, בחייכם וקל ותומר במותכם", "ירימו אגרוף כנגדי", ועוד מלים אחדות. הפואימה היתה כבר בעימה ולא היתה בריחה אלא להשמיט את שתי השורות הנצאיות השורות, ובמקומם יהיה הנייר לבן, שהקורא יבין כי יד הצנזורה היתה כאן. שלחתי את ההגה לביאליק והנדעתי לו כי זהו המקסימום שהשגתי, ואם יסכים מוטב, ואם לאו אגנוז ואדפיס דבר אחר במקום הפואימה, ואולי ישלח לי שירים אחרים, שאין בהם משום מינות. אולם טרם קבל ביאליק ממני את הפואימה והמכתב, נודע באודסה על ידי המגיה של "הזמן" מנחם מנדל הורוויץ, כי יש השמטות בפואימה של ביאליק, ומיד נשלחה אלי טלגרמה מאודסה, שחתנמים עליה. אחד העם, בן-עמי, ביאליק, רבניצקי, בדברים חריפים ומעליבים על שהעזתי לנגוע בפואימה של ביאליק, ואולם למחרת, כשנתקבל מכתבי עם הפואימה כפי שהורשתה על ידי לנדוי, קבלתי טלגרמה אחרת מביאליק בבקשת סליחה ובבקשה להדפיס, וכעבור יומים קבלתי מכתב ארוך מביאליק לשם מסירתו לישראל לנדוי. צר מאד שממכתב זה אין העתקה. בו הוכיח לצנזור שרחוק הוא מחרוף וגדוף, אלא שזו נוסחא ספרותית, כמו שכתוב במשנה: "קלני מזרועי" (סנהדרין ו, ד') והביא ראיות מן ה"זוהר". לנדוי קרא בתשומת לב את המכתב, ונראה שהושפע מן הדברים, אבל בהגיעו לראיות מן ה"זוהר", טען: "אמנם ביאליק הוא משורר גדול, אבל ב"זוהר" אני בקי יותר ממנו, ורק תודות לי התיירו אצלנו במדינה להדפיס את ה"זוהר", מה שקודם היה אסור. לפי ה"זוהר" אסור לכתוב "אלהיכם עני כמותכם". אני יודע למן מכוונת הפואימה, הלא אני שיעצתי לקרוא לה "משא נמירוב", אבל חטאי כלפי הקיסר

ג) אחרי שתגמרו את העבודה הזאת תשלח נא את כל החומר ביחד עם ספורך המסודר אלי לוילנע, ואנכי אמסרהו ליד הקומיסיא העתידה להבחר (מרכזה יהיה בפטרבורג) והיא תגמור את סדור החומר ותבחר בו את העיקר מתוך הטפל ואח"כ תמלא את ידי אחד מחבריה לכתוב מבוא כללי ע"ד מצבנו ברוסיה וקורות הפרעות הקודמות ביחוסם אל ההרג בקישינוב.

ובכן יחלק הספר לג' חלקים: א) המבוא, ב) ספורך ע"ד ההרג בקישינוב, ג) טופסי התעודות, התמונות והספרות הסטאטיסטיות המאמתים את הספור. כך היא דעתי, ואם תסכים לה, אם תמצא לנחוץ — בתור חבר הקומיסיא העתידה — לשנות בה או למלאותה, הודיעני נא ואמסור את דעתך בחורף הבא ליתר חברי הקומיסיא.

ומה ששאלת, אם צריך לחכות ליתר החומר של הועד הקישינובי הנוגע לתמיכות של מחוסרי עבודה ופרנסה — דעתי שאין לעכב עלידי זה את העבודה העברית, כי יש בידם להכניס את החומר הזה אל קובץ התעודות וכ' שבמחלקה השלישית כנ"ל. על דבר יתר הפרטים של עבודתנו המשותפת עוד נדבר במכתבים בחורף הקרוב אחר שאשוב לוילנא. פה אתמהמה עד 10 אוגוסט ואחר כך אשוב לביתי בוילנא.

תודה לך ידידי וחברי על דבריך הטובים במכתבך. בזמן קצר עלתה בידי לכוון את ביתי בוילנא, אך יש לי געגועים לחברת ידידי וחברי באודיסא אשר לא אמצא כמותם בוילנא. אשתי וילדי (ביחוד האחרונים) עוד לא השלימו עם ווילנא והפטריזמוס של אודיסא עוד חזק בקרבם. בכל זאת אקוה כי אוריה של ווילנא יכשירני לעבודה היסטורית מסודרת. הודיעני נא מתי תשוב לאודיסא ומה שלומך. והנני מברכך שתחליף כוח אתה ובת שירתך בנאות יער ושתשוב משם מלא כוח ושירה זכה אחרי הרשמים המעציבים של עמק עכור — קישינוב.

ידידך מוקירך ומכבדך

שמעון דובנוב

פ. ס. הנני מתגורר פה בכפיפה אחת עם אחד העם ידידנו. הראיתי לו את מכתבך והתיעצתי עמו. הוא דורש שלומך.

במקום הספר על פרעות קישינוב כתב ביאליק את הפואימה "בעיר ההריגה" — שנדפסה בשם "משא נמירוב" ב"הזמן" לב"צ כץ — ואולם לידי כתיבת הספר לא הגיע כלל וכל החומר הבלתי מעובד הזה — ביחד עם תעודות משפטיות רבות כתובות רוסית על ידי עורכי דין יהודים — שמור כיום בארכיון ביאליק (יתכן, שברטולד פייוול השתמש בחומר זה בספרו הגרמני "הפרעות ביהודי קישינוב").

שלושים הדפים הראשונים של רשימות ביאליק בקישינוב המובאים להלן מוסרים את רשימת שמות ההרוגים — וביניהם שני הילדים שנחנקו, את עדותו של חייל יהודי המעיד על התנהגותם של הצבא והמשטרה ביום הפרעות ואת עדותם של בני משפחות הנרצחים הראשונים.

כידוע כתב ביאליק בקישינוב, מלבד הרשימות האלה, גם את השיר "עם שמש". גבית העדות נמסרת ככתבו וכלשונו של המשורר המנוח. בסוגרים מרובעים ניתנות הערות מסבירות.

א. אונגרפלד

ההרורים

ר' יחיאל ב"ר יוסף בלזר (חנוני, בר-אורין, תלמודי גדול, בן 55 שנה, תולדותיו בספורים, תמונה אין).

משה ב"ר יחזקאל מחלון, יליד קישניב, 48 שנה, חנוני וסוכן של תבואה, בעל בית גדול; הניח אשה, ג' בנות וד' בנים. הבכירה בת 49 שנה, הצעירה בתולה בת 22. הגדול בבנים בן 27 שנה, הצעיר 13 שנה. גר 15 שנה בכפר (תחנה) קארניעשטי פלך בסרביה ולפני 19 שנה נתגרש משם, מפני חוקי מאי. יודע ספר.

יהושע ב"ר אברהם בערלאנדסקע(?) (תולדותיו בספורי א'. תמונה אין).

קאפיל ב"ר גבריאל קאנארסקי, יש תמונה ותולדות.

יעקב ב"ר אלחנן טוניק, יליד סטופצא פ' מינסק, ליטא, בר אורין, היה בסגוריצא סופר הכפר ואח"כ מלמד בפילשטין וזה שתי שנים שהניח את המלמדות. כורם ובעל בית. בן 61 שנה. הניח אשה וג' בנים נשואים. אשתו בע"ק [בעיר קדשנו].

אברהם ב"ר נטע כהן, בן 52 שנה, תגרן עני ולו אשה ושני בנים. אחד בן 20, פועל קוליעסניק [עושה עגלות] ואחד בן 13, שוליא דנגרא. אשתו פעריל בת 42 נאנסה בדרך אצל גוית בעלה ושכבה בבית החולים י"ב ימים.

מרדכי ב"ר דוד מינדיוק(?) בן 50 שנה, תגרן תבואה, הניח אשה ושלושה בנים ושתי בנות. הבכירה — 23, הצעירה — 9, הבכור — 29, הצעיר — 19.

ה' אוירבוך שמע מפי הגביר ר' הירשל שיינברג, חבר הועד, שאשת מינדיוק ובתה באו וספרו לו בדמעות ע"ד אסון הבת האנוסה.

ישראל ב"ר יעקב אולמן (כורם ועובד אדמה) הגין על בתו והצילה מבושת.

ישראל ב"ר אליעזר סולישטשאן, בן 40, חנות וסוחר תבואה ועצי הסקה. אשתו מוזגת. ג' ילדים.

בנימין ב"ר שמעון באראנאביץ, גמר בית ספר מחוזי ועמד בנסיון בבי"ס ריאלי, מחלקה ג', בן ט"ו.

זוסיא ב"ר דוד פאנארושי(?).

בן ציון ב"ר ליב גאלאנטער, כבן 40, משכיל ויודע ספר, סוחר בהמות, אשה וג' ילדים. חיים ליב ב"ר דוד גאלדיס, בן 70, בעל בית פשוט, נאמן וסרסור. מכלכל בתו האלמנה וג' יתומים. הוא גר ברחוב חרלופי ובלכתו לראות את שלום נכדו הגר ברחוב אוסטאפיסקי התנפלו עליו שם והרגוהו.

דוד ב"ר ניסן חזקאליוויץ, נפח, 48 שנה, יליד ליטא, איש ישר, ציוני, הניח אשה ותשעה ילדים.

שמחה ב"ר עקיבא וואליאר ופיגה בתו. פיגה יתומה מאמה, תופרת, אח ואחות, היא בת י"ג, נאנסה (בבית הצקיליעוויטש). הוא בן 26 שנה, נגר, יליד זינקוב (פ' פודוליא) ובא לקישניב עם בית אביו; עבד בצבא; ה' חדשים אחרי החתונה. אשתו מעוברת.

יודיל ב"ר שמואל קרופניק ובנו יצחק מאיר (האב בן 40, מוכר בבית הסוחר סובילמאן ובנו, כבן עשרים, מתקן שעונים).

דוד ב"ר משה דראכמן האופה.

מרדכי ב"ר... גרינשפאן, בן 28 שנה, זגג, הניח אשה ושני בנים, ילד בן ½ שנה וילדה בת 4 שנים.

יצחק דוד ב"ר מענדיל בוליצקי, שארמאנטשיק [מנגן בתיבת זמרה].

יוסף ב"ר אברהם קאנטא, נגר.

ילד בן שתי שנים (מיכל לאשאק)

„נקמת דם ילד קטן / עוד לא ברא השטן“

„שברי שברים ורסיסי רסיסים וחבוסת ספרים וגוילים“

„הנה עגלי הטבחה הנה הם שוכבים“...

פצועי הפרעות בבית החולים

„למי גולגולת רצוצה ולמי פצע יד וחבורה“

צבי ב"ר חיים באלגאר, כבן 41. אקספדיטור לתבואות וסחורות שונות, בר אורין.
הניח אשה עם 6 בנות וילד בן 5. יליד חאטין פ' בסרביה, גר בקישינב י"א שנה. חסיד.
מרדכי צבי בן יעקב ליס, בן 42, יליד מיקולאיעב, פ' פודוליא, היה בימי נעוריו עילוי,
סוחר תבואה. הניח אשה ושני בנים ושתי בנות.
חיים ב"ר נסים גיסנבוים, בן 45 שנה, היה לפניו רואה חשבון, יליד פולין, גר
בקישינב 26 שנה, בבית מחלון הנ"ל, הניח אשה ושבעה(?) ילדים.
שמואל ב"ר ברוך זליג אורמאן, השמש מבית הכנסת צילאויקע, נהרג לפני ביתו כשיצא
לראות מה נעשה ברחוב — מפי רחל בשם שכנו.
יצחק ב"ר יוסף וויינשטיין, בן 70, רצען.
משה ב"ר שמואל קעגעל, בן 25, חנוני, איש פשוט, 2 ילדים.
יוסף הירש ב"ר דניאל גרינברג, עגלון שהורידוהו מעגלתו והמיתוהו.
דוד ב"ר אברהם האריטאן (מקאווישאן?), חתן שבא אל כלתו, נטלו ח' מאות ר"כ
מכיסו. הוא בא לימי החג לבקר את כלתו ובעת המהומה רצה להמלט ותפשוהו במסלת
הברזל ורצחוהו על מוטות הפסים, כרתו את לשונו ואת... קברוהו בארון.
שמואל קלמן ב"ר אשר ולוביץ, סוחר תבואה, כבן 60, גיסו חיים קויפמן מת ביום השני
מיסורים (ממחלת השבץ). בתו נשברה רגלה.
יצחק פישקין, יליד בן 10 חדשים.
— — — יליד בן שתי שנים (מיכל לאשאק).
קיילה בת אליעזר קאקאר (חנונית של משקה) — והבעל והילדים — נהרגה במרתף
שהפילו אבן גדולה בראשה.
רייזה בת ר' פאליק קאצאפ (בת 65?).
חיי שרה בת אברהם מענדל פאנארזשי (צעירה).
עטיל בת רפאל צבי בערגער (זקנתו של יואליר).
פינא בת יצחק ספיוואק, זקנה בת 70, חולנית בפאראליטש [שיתוק].
חיי לאה בת דוד קוגלמאן.
הלל אהרן ב"ר יצחק בראכמאן, כבן 62, רצען, יליד ליטא; בקישינב גר 35 שנה.
אשתו רבקה נפצעה בראשה ונמצאה בבית החולים. נשארה בתולה בת 25. הניח אשה
ושתי בנות ושני בנים.
יצחק ב"ר אהרן רוזנפלד, יליד קישינב, חתנו של הנרצח הנ"ל, עושה כובעים, בן 23.
נשארה אשה בלי בנים.
ציריל אשת צבי ליב לווינזון (חנות משקה).
יעקב ב"ר... שווארצענבערג (מחזיק בית מלון).
משה ב"ר יצחק וויינשענקער, בעל בית עשיר.
חיים קויפמן.
האלמנה מלכה גאלדוואג, 46 שנה, הניחה ג' ילדים, מתה בדרך המונטשטי ביום
השלישי לפרעות.

מפי איש חיל בנדרוד המינסקי, 15 ראטע [פלוגה]

ביום א' בערב בא האופיציר הדיזשורני [הקצין התורני] והכריז: מי רוצה לצאת
בפאטרול [במשמר]. אני הריני מתופף ובראטע שלנו חמשה יהודים, ונצא כלנו כ-50 איש
לרחוב בולגארסקי דרך ארמיאנסקי אל הדיזשורני שבגדוד ושילחנו אל פנת בנדרסקי
אלכסנדר-אצל מרוח "מוסקבה". הגענו שמה בערך 12. כל הסכות חנויות שברחובות מעברנו
הרוסות, סחורות מושלכות. שם מצאנו אנ"ח [אנשי חיל] על המשמר. עמדנו שם כל

הלילה — ושקט. כעלות השחר והיחפים החלו מתאספים אצל המרוח „מוסקבה“. יהודית אחת הכירה בי שאני יהודי ותשאלני: מה אעשה. סכת־חנותי נשארה ב"ה. ועתה איני יודעת אם שלא לנגוע בה ולהשאיר הסחורה. יעצתי לבלתי נגוע, כי אמרתי, הן אפילו אם לא יתירו לנו להשתמש בכדורים, אבל הלא להושיע הובאנו. איני יודע מה עלתה לך לבסוף. יחף אחד בא אל חיל משמר שלנו ויחל לדבר שטנה ביהודים: „טנפו בית תפלה לנוצרים ועוד. אי אפשר עוד לסבול מהם, עלילת נוצרים“. דובר האופיציר היה נכנס ויוצא כל פעם מן הבית הסמוך לחוץ. בשעה 6 — והנה יהודי רץ מבוא דרך רחוב קיליסקא ואחריו מחנה כבד שקצים, זורקים אחריו גזרי עץ ואבנים. הסולדטים שלנו מלאו שחוק פיהם, ולא פקדו להם לעבור. „אבדה קיינוב!“ אמרתי בלבי. אצל בנדרסקי נתפזרו. ברחוב קיליסקי שאון ורעש. „אחינו מכים ביהודים!“ התפארו שקצים אחדים שעברו. מה נעשה שם איני יודע. בשעה 8 בא נאדזראטיל [קצין משטרה] וקראנו אל ככר היין. שם ראינו את היהודים מתאספים מזוינים במקלות, ביניהם זקנים וילדים. „דמנו, דמנו!“ צעקו ילדים רצים ובהולים. האופיציר קרא ליהודים: „התפזרו, פוצו!“ הם שהו. פטרולים אחרים גרשו והדפוס אחד גם ירה עליהם באויר. אבן אחת נזרקה אל היהודים וחלפה אצל ראש האופיציר. ובגויים שעמדו קרוב לנו והחריבו והרסו ונפצו, לא נגעו. „דמנו נשפך“ מרוב כאב. אחר כך העבירונו לאלכסנדר ושם הצביאנו אילך ואילך, הריצונו לכאן ולכאן — ואין תועלת. השודד שודד ואין מצוה לגרשם. רק בשעה 10 העבירונו סמוך לפנת מעשטשאנסקי ויעבור הבארון גייקען (בטליוני קומנדר [מפקד גדוד]) וירא את השודדים מחריבים לעיני הסולדטים [החיליים] ויגער בנו מאד — ונרדוף בקול הורא אחרי השקצים ונכה מהם כ־10 איש בידות הרובים. המכים היו האנ"ח [אנשי החיל] היהודים. „יהודים, בושט אמכם, למה תכו את אחינו הרוסים“, גדפנו האנ"ח הרוסים. אח"כ סבבונו אילך ואילך ואין דבר. הביאונו עם עוד פטרולים לנוח באוטשאסטוק [תחנת המשטרה] ה־2. שם נחנו כשעה וחצי. סולדט אחד בא וקרא את האופיציר שלנו לרחוב מעשטשאנסקי ויקח את החזקים משלנו עמו והחלושים עם היהודים הלכו לאלכסנדר ונעמוד שם בחצר הרבה אחת כחצי שעה. שם אכלנו ארוחת צהרים. „מי רוצה לחזור לקסרקט?“ שאל אופיציר. בין הרוצים נמצא גם יהודי. עד 12 עדין לא גברו הפרעות. ראיתי רק הרב מטעם ועוד עוברים הנה והנה בכרכרה. משעה 12 ואילך בא רץ אחרי רץ אלינו וקוראים אותנו. „לפושקינסקי!“ קרא אחד. ואנחנו רצים לפושקינסקי בנשימה אחת. באנו לשם והנה על כל מיני סחורות רגלינו תדרכנה. אין עוד מה לעשות. החורבן נגמר. ושם עומדים מכבר פוליציא ופוליצימיסטר [שוטרים ומפקח המשטרה] ושאר אנשי חיל. אין יודע למה באנו. יחפים עומדים שם הרבה. „הוציאו את הנתפש!“ קראו היחפים לאנה"ח שתפשו שודד אחד. „הוציאו!“ חזרנו למקומנו הראשון ועד 2 היינו רצים כמטורפים בלי כל תועלת. אופיציר אחד נגש אל שלנו וטען, למה הטרחתם את אנה"ח אם אינם עושים כלום. החורבן הולך ומתגבר. בכל המבואות הרס. הולכת ההרוגים והפצועים החלה ברחובות משעה 2 ואילך. על פי דבר רץ שוטר. פקדו לארמיאנסקי. רצנו ובאנו לשם. ים נוצות עד הברכים ועד המתנים. כשהגענו דרך חצר לשם פקדו „בלאט!“ יחפים עומדים, קורעים ומנפצים. יהודית אחת מנשקת יחף אחד. הסקרנים הנוצרים מבקשים מאת היחפים: „אל נא אחים תגעו גם ביהודים!“ האופיציר התחיל מדבר ליחפים בשפה רפה ובלשון רכה: „אנא, לכו מזה“. חפץ רק יחף אחד ממאה, עקשן ביותר (?) „אנא, לכו מזה“ בלשון זו הפיצו את היחפים בכל מקום. וכך נהג בכל מקום. מתחילה רצנו בבהלה וכשהגענו ליחפים — בנחת וברפות. אצל אפתק [בית מרקחת] אחד עבר פטרול. יהודי לחש דבר באוזני האופיציר וזה נשאר אצל ביתו עם הפטרול. חזרנו לבסוף אל המקום הראשון (בנדרסקי אלכסנדר). ראיתי מרחוק איך שמחריב ההמון את בית הכנסת דש"ש. הזוואדני [הסמל] שלנו הסתירונו מעין רואים

באחת הסכות כדי שלא יטריחונו עוד לשם. רק אלהים ידע לבי באותה שעה. דרך סמטות הקיפנו והביאנו לשאר רחובות — בכל הרס. ברחוב אלכסנדר איזמאיליוסקי מצאנו יריעות ספר תורה קרועות שטוחות על גבי קרקע ושאר ספרים. עם חשכה חזרנו לקסקטין. השקצות היו משליכות לאנה"ח מיני סחורות, טבק וממתקים והם מקבלים. הוואדני פרש בינתיים עם "מדונית" אחת לסוכה שברחוב.

מפי האלמנה שפרינצי אשת גרינברג

הרכב יוסף צבי ב"ר דניאל גרינבערג (ההרוג). בן 45 שנה, יליד סאוובאק, הניח אשה ושלושה בנים: בחור בן 18 שנה, 2 בנות, בנות 13, 6 שנה.

הוא הוליד פצוע לבית החולים וחזר. פגע בו רכב אחד ויצו לחזור מפני המהומות. בתוך כך הגיע לגאסטינא ושם נהרג על ידי היהודים שקץ אחד. השודדים הטעינו את המומת על עגלתו ורצו להוליכו — הכירו ברכב שהוא יהודי, משכוהו והרגוהו ורצו להעביר על גופו את הסוס ועגלתו. לא רצה הסוס לעבור ושברו את רגליו. את השקץ המומת הוליכו לבית החולים הנוצרי ואת העגלה הביאו לאוטשאסטוק, באמרם: הרכב ברח. המביא נתפש ועתה הודה. את העגלה שברו והסוס הומת. הוא לקח בעדם 15 ר"כ (ומחירים היה 150 ר"כ).

מפי ר' שמואל בארנשטיין, גבאי בית הכנסת הקטן בדרך סקאליאנסקי

בשעה 5 פרצו תושבי המקום המולדובנים לתוך בית הכנסת (שמתפללים בו 8 מנינים). שברו את כל הספסלים, העמודים, השלחנות, המנורות, השעון. קרעו הטליתות (בארון הקודש וספרי התורה לא נגעו עדיין) ויחריבו הכל. ובשעה 8 פרצו שנית, הפכו הארון, הוציאו לרחוב שני ספרי תורה (הנשארים נשארו הפוכים תחת הארון) ואיוואן טארקאט וחבריו חתכו וחתבו ספר תורה אחד בקרדום ואחד טמאו בשתן. אותו איוואן לבש טלית וטייל עמה ברחוב והתעלל ביהודים ובאלהיהם. הנאדזיראטיל עמד בשעת ההרס הראשון וקרא לכנופיה: "דאלשע" [הלאה]. בית הכנסת קבל תמיכה 125 ר"כ והנאשמים נמסרו לדין. תוצאות התלונה עדין לא נודעו.

מפי ר' יוסף הלוי, שמש דבית הכנסת החיטיים, בית שלמה, מילמאן, רחוב גוסטינא 38

בבית כנסת זה מתפללים כ-7—8 מנינים. ביום ב' בצהריים, כשעה 4, באו מרחוב איזמאילסקי וממעלה גאסטיני המון גויים ופרצו לתוך בית הכנסת דרך הדלתות הסגורות. אני נמלטתי מיד דרך הפתח האחורני. בין השמשות, כשעה 6, כשנתקנה שמירה מעולה והפטרולים עברו בעיר, יצאתי ממחבואי ((ביה"כ)) ומצאתי את 18 ספרי התורה ושאר תשמישי קדושה (טליתות ותפלין ושאר ספרים). ביניהם גם בגדי יום טוב וחול שלי ושני כרים ושמיכה שאני שוכב עליהם בבית המדרש. התורות, מהן נקרעו ונשחתו לגמרי שתיים עשרה, ושש אפשר לתקן. חללים באופן נורא (בשתן וכדומה) וימתחו יריעותם כשטיחין לאורך הרחוב (הראו לנו את שארית התורות). הנשחתות לגמרי נמסרו לגניזה. הנזק עולה ל-5000 ר"כ. בין ספרי התורה הנשחתות נמצאו 8 מן הקצבים, שעסוקים עתה בבנין בית המדרש החדש. המשפט נמסר לחוקרי הדין. המשחיתים מתושבי המקום ידועים היטב. אחד משלושת המנהלים הריהו שמאי בלומברד העירוני (מאטא) ואחד מחזיק מרוח בשוק החדש. הפטרול והפוליציא ראתה ושתקה.

לפי שעה לא נתנו במשמר אותם המנהלים. ספר אחד יקר, שעלה עד 1000 ר"כ. קרעו ספר אצל איש פרטי עשיר.

מפי עד ראיה

שמחה וויינשטיין (בן ההרוג יצחק סנדלר), כבן 47 שנה, יש לו שלושה אחים ושלוש אחיות — מן 21 עד 10. בעת הרצח גר על איזמאילסקאיה 20 ועתה נומר 26. אחותו, כבת 40, נפצעה קשה. סנדלר, כל האחים היו עובדים ביחד סנדלרות ומכלכלים את הבית. עיניו של אביו החלו כהות והבנים המפרנסים העיקרים.

כל יום א' לא שמעתי דבר על דבר הפרעות שבעיר, אף על פי שפשטו עוד לפני פסח שמועות רפויות — אבל חשבנו כי יכלו רק חמתם על החלונות וכדומה. בשעה 10 ראיתי כ־300 איש מחריבים את בית היין של אבא ברחוב בנדרסקי פודולסקי ומשם עברו לחצרות שבשכונתנו. כל גרי הצרנו ברחו או נסתרו, רק בני ביתנו נסגרו בביתנו, 9 נפש, 7 בנים ואבותינו. פרץ ההמון, כ־50—60 איש דרך השער הסגור, ביניהם נראו אחדים אינטליגנטים, אחד בצילינדר, סמינריסטים בצפירותיהם (מין כובע), אחד מנפנף בדגל אדום, צועקים הורא, הרגו היהודים. בראשונה באו לביתנו, שברו חלונות ודלתות ונכנסו. סיענקי הנגר ויאשקי, בחורף רכב ובקיץ בנאי, שני מכירים טובים, מזמינים אצלנו תמיד נעלים, הלכו בראש: כלנו היינו בחדר אחד, אמי שכבה במטה ואבי עומד אצלה. כשראיתי הכנופיה, אמרתי לאחי: — אבדנו — ותיכף עליתי על התנור ואחי הגדול אחרי. הכנופיה החריבה הכול, ושנים הנ"ל הכו את אבי במוטות ברזל. אחד הכה מכה אחת בחשור ברזל על ראשו, ונטה לנפול ולא נפל, אלא נסוג אחורנית עד חדר הבשול. אז קרא סיענקא: „צריכים להרוג“ ויכהו יאשקי במוט ברזל פעם שנית ונפל אחורנית, נסמך בכותל עד הגיעו לקרקע. שמעתי מעל גבי התנור קול אבי, אחרי המכה הראשונה, באמרו לאמי: „הוי, שני בני הגדולים נמלטו ואותי הרגו“. את אחותי הגדולה פצעו בלחיה, ואת אחותי הקטנה פצעו סביב אגודלה ויצאו כולם מן הבית ומן החצר. סיענקי חזר לבדו ושאל את אחותי היושבת ובוכה אצל אבי: איך ישראל ושמחה? אמרה: ברחו. ירדנו בשעה זו ומצאנו את אבינו שואף רוח. שלחנוהו בכרכרה עם אחותי הכלה הפצועה על ידי אחי הקטן לבית החולים. שם מת אבי בו בלילה. שני הרוצחים אסורים.

מפי רחל נחמנוביטש, גרה ברחוב איזמאילסקי 16

... ביום א' בשעה ארבע, אני ובעלי ראינו מהומה ברחוב. שם שברו את החלונות. (הלכתי אז לכבוד יום טוב אל אחותי שבעיר ושבתי משם לביתי). אצל בית הד"ר מונבלנק ראינו את הפוליצימייסטר מתהלך בתוך ההמון ומבקש את ההמון להתפזר. משני עברים השליכו עליו שתי אבנים. באנו לביתנו והתחלנו חושבים על דבר התחבאות. עם חשכה שמענו קול צווחה מאחת החנויות הקטנות של יעקל שכננו שכנגד ביתנו. בתוך כך בא לביתנו סימאשקי הנ"ל והתפאר: לו ראיתם איך החרבתי את חנות יעקל — והלך לו. כל אותו הלילה היינו חרדים ונעורים. כאור בוקר יום ב', הלכנו אני ובעלי לראות מה נעשה ברחובות הקרובים, וראינו שם נוצות ושבירי כלים מתגוללים ברחובות. חזרנו לביתנו וגמרנו להציל את רכושנו ונפשנו. עשינו צרורות ומסרנום לחצר השכן הנוצרי. באה גויה וצעקה: „למען השם, המלטו, הולכים להרוג!“ כלם נמלטו לחצר השכן ואני ושלושת ילדי נשארו בביתי. ובתוך כך באו המשחיתים לבית היין והתחילו מחריבים. סגרתי דלתות וחלונות. צעקה גויה אחת: „שם יהודים“. פרצו לביתי והתחילו מכים אותי ואת גיסי מכות רצח. אותו סחבו לחצר מתבוסס בדמיו וחצי מת וחזרו אלי בקרדומות והניפו אותם עלי. בין המשחיתים נמצאו כחמשה גימנזיסטים בשינעלים [מעילים] לבנים ובפליגעלעך של הגערבים [צעצועי הסמלים] על כובעיהם (האותיות הוסרו) מצוים: הכו! וגם בידיהם מוטות ברזל. אחד מהם הוציא דגל אדום והרימו וקרא: „הורא!“ התחננתי לפניהם:

„אל תהרגוני. את בעלי הרגתם (כונתי לאחיו המוטל בחצר) החרבתם את ביתי. ואם נגזרה גזרה, הרגו תחילה אותי ואחר כך בני“. צוה עליהם הגימנוזיסט הראשי [בכך 25 שנה] לחדול — ויצאו. אחר כך בא פתאום מולדובן אחד ודרש 1 ר"כ ואם לא — יהרגוני. שתי בנותיו של השכר באו ואחת הכניסה אותו לחצר אחד באמרה: „בוא ואתן לך דבר אחד“. והשנית סגרתי בחדר שני. הוא דרש להוציאני, אבל הן אמרו: ברחו! אחת מן הנוצרות מילטה ילדתי הקטנה לתוך ביתה ואני עם שני ילדי ברחתי. הייתי כמטורפת. חפצתי לקפוץ עם ילדי לחצר נוצרי שכן אחר — פגעו בי משם במקלות ... נמלטתי לחצר הפריסטאו [סגן קצין המשטרה] ונסתתרתי שם.

מעשה בשוחט ממנוכר, שנסע משם בעגלה ביום ב' בערב לבתו בקישינוב (4 אנשים: באבע אברהמ'לס עם בנה והשו"ב ובת האפטיקר). שמענו בדרך ע"ד הפרעות ולא האמינו. כשבאו לקישינוב, נפלו עליהם והתחילו מכים אותם. (הנער התחיל מתחנן על הנערה ואמר שהיא נוצרית ועזבו אותה). הסוסים עם העגלה ברחו (עכשו מצאו אותם עוזבים והשיבו). בא פטרול והתחילו מתחננים אליהם והצילום. בקש השו"ב שיביאוהו אל בתו ולא הביאוהו. הלך בעצמו ומצא את בית בתו חרב והיא איננה. בא לבעל הבית ושאל על בתו. התחיל בעל הבית מכה אותו. וברחו ארבעת הנוסעים רגלי עד מירען. כשבאו למירען — משם שלחו אותם כשהם נפצעים לביתם. השו"ב חולה עד היום. בת האפטיקר [הנוקח] נשתגעה.

יעקב פאנועם, בעל חנות

ביום ב' בבוקר חפץ לברוח. אבל בעל הבית הנוצרי חפץ להטמין רק סחורתו ולא אותו וביתו. ברח עם אשתו וביתו ונמלט לגוי אחד בחצר הפתוחה ולא אמר כלום. ראו זאת שני שקצים ואמרו: אנחנו נודיע שהסתתרם. גרש אותם הגוי מביתם ולא שמע לכל תחנוניהם. הלכו וראו שער פתוח. התגנבו שמה ואיש לא ראה ובאו לתוך גדרות הצאן וישבו שם כל היום והשתיקו את הילדים שלא יבכו. לערב בא הגוי וראם. שאלם אם לא ראו איש. הלך והביא להם פסחאות [עוגות נוצריות לפסחא] וביצים — ונתן להם לאכול וכסם בשקים וכך ישבו שם עד יום ג' בערב נחבאים שם. [מפי רחל, ששמעה בבית אטינגר: במהומה עזבו גוסס אחד על מטתו וברחו כל אנשי הבית].

יוסף טראכטענברויט, וואסענמאכער (עושה צמר גפן) רחוב קוגולמקאיא 21

פאבריקא עם גאז מאטאר [בית חרושת עם מנוע גאז] בעד 2000 רובל — נשבר. פועליו היו כולם עברים. 5—6 פועלים.

שני זקנים. אשתו בוכה. הבית טיפוס של בעל הבית זקן. ארבעה חדרים. גל סמרטוטים. שברי כלים. תנור נתץ. ארון גדול ישן גושן (נשארו שלמים תמונות אלכסנדר השלישי ואשתו). תמונת מונטיפיורי קרועה. פניו שלווים וישרים.

ביום א' אמר לו שכנו מיטיה, כי „פה יהיה שלום, כי אנחנו נצא בכלונסאות ונגרשם. ביום ב' לאחר שבאתי מן התפלה אכלנו בשלום. אחר התפלה שלח את בניו לראות מהנעשה בעיר, באו ואמרו שמהרסים. קבץ 410 רובל וצררם בצרור וטמן מתחת למטה ... לא חשבתי שיבואו אל הבית לבקש. התחילו הפרעות. בקש את הגוים להפדות בכסף. בנו ירה אל הרחוב למרום להפחידם — א יוד האט הארץ צו הרגינען? [כלום יש ליהודי לב להרוג?] כעסו הפורעים ונתפרצו אל השער ששברוהו ודלת הבית הפונה אל הרחוב.

אמר גנוס. בנו הבכור קפץ מן החלון לנוס. התנפלו עליו במקלות. קפצתי אני עם בני השני להצילו. סחבו אותי בזקני (אשתי התחבאה תוך הבאראקען [צריפים] של המכונה) אל החצר ואת בני הכו והכו בלי הרף, בגזרי עץ. בני הצעיר זחל ובא אל שכנו היושב

במונופול כשדמו זב. דחפהו משם וסגר את הדלת. התנפלו עליו עוד הפעם וברחו. הכוהו עד שנפל באמצע הדרך. חשבוהו למת ועזבוהו. אותי הכו ופצעו במוחי עד שנשארתי שוכב כמת. לקחו את הדברים וצברו בגל בחוץ והבעירו. באו המכבים וברחו הפורעים. אז נתעוררתי אני והתחלתי מבקש את ראש המכבים שיצילוני. כי המטות לא היו שבורים. ואמרתי אולי נמצא עוד כספי. כשנסעו הפאזשארנע [הכבאים] נכנסתי לביתי ומצאתי 845 זרוקים על הארץ. אח"כ שבו הפורעים לפרוע פרעות. אחר כך ראני בן מיטיה שכני הנ"ל ולקח 10 פונט [משקל] להשליך בראשי אך נפל על שכמי. ואני נשארתי שוכב.

אז בא הבראנדמיסטר [ראש הכבאים] עם גורדובוי [שוטר] עם עגלון וישאוני בעגלה לבית החולים. בגדי היו דבוקים אלי בדם: בבית החולים כשקרעו מעלי בגדי. גנב השמש המפשיטני את הארבעים רובל שהצלתי ואת שעוני וברח. איך בין שוין 40 יאחר בעל הבית, גאלד מיט זילבער פארציטיגע גראבע לעפעל" [הנני בעל בית זה ארבעים שנה, כסף וזהב, כפות גדולות מן הימים ההם]. את הגארדעראבע של בניו הוא חוזר ומזכיר כפעם בפעם. פסחג זילבער, המצדיג, סיו מיר געווען מיט מיינע קינדער גוט [כלי כסף של פסח ושל חמץ, טוב היה לי ולבני]. הראה לנו שתי מנורות כסף שבורות וגרמסות בטיט. בשש מאות רובל בא אחד ושכר דירה של החצר — עכשיו הכול בורחים מפה ואין דירתי שוה כלום.

מפי שכנות

יצחק בן מנדיל קוואסניק, היה נושא נעלים למכירה ואחר כך קאטערינטשיק (בעל תיבת זמרה). ויש אומרים, שהיה חשוד גם על גנבת כיסים. ביום ב' יצא מהודר לפני ביתו ומקל בידו. הופל לארץ עלידי זריקת אבן. ואכזר שני מותתהו על ידי שלוש הכאות מקל וגויה אחת עלתה ורקדה על גופו: ככה יעשה ליהודים!

ישראל סעלישטאן

היא היתה מוזגת (ניקאלאיעווסקע 32), והוא סוחר בעצי הסקה. 7 בנים. הבכורה בת 18, הצעיר, בן שנה. ביום א' נפצו החלונות, לנו עוד בביתם. מיום ב' בבוקר הסתתרו היא ובניה בסאראי (מחסן) בחצר והוא — בכיסו היו כמאתים רובל — לבדו בסאראי השני, כי הוא יצא ושוב, לראות אם שכך השוד שיוכל להוציא את אשתו ובניו ולנסוע עמהם מקישינוב ולבל ימשך על הסאראי השני עין השודדים. פעמים באו השודדים ושברו ומגרו את הכול. בפעם השלישית באה כת אחת והרסה בבית וכת אחת הרסה בחצר. זו האחרונה נגשה אל הסאראי של האשה והבנים ושברו את הדלת בקרדומות. היו בין אלה השודדים ארבעה מכרים. חפצו להכות. התחילה הנערה להתחנן לפני המכרים על נפשה ונפש אמה שהחזיקה את היונק על זרועותיה. הרפו מהן ואמרו לכו ואל תצעקה. לא נעשה לכם מאומה. ואם אין, נהרוג אתכם. כשפנו ללכת שבה הנערה ועוד אחות אחת, לראות מה יעשה לאביה. גויה אחת לא הניחה לנערה לשוב והשליכו אותה. — קמו וברחו וחשבו, שאביהן נסתר במרתף. לאחר רגעים אחדים שבה הנערה ומצאה את אביה מת בחצר. אשה אחת שהלכה לבקש את בעלה הנסתר ושמה צלב על צווארה והתחפשה שלא יכירוה והתהלכה בחצר וראתה שהרגו שם שנים (אחד מהם היה ישראל הנ"ל) והשני "חתן" — וחשבה על החתן שהוא בעלה. באה לאשת ישראל וצעקה: הרגו את אישך ואת אישי. הכסף גלקת. חבית יין אחת שברו. מיר האַבען געוואלט אוועקפאָהרען, נאר מען האט נישט ארויסגעלאזט אויף דער גאס (רצינו לנסוע אבל לא נתנו לצאת לרחוב).

בעלה משרת בחנות גלנטעריי (סדקית). אביה, מחליס, גר ברחוב איזמאיל. בליל א' בא אלי אחי וספר לי מהנעשה בעיר והבהלה על דבר איסאק. בבוקר קמנו. אמר בעלי שנלך לראות מה נעשה ברחוב. כיון שאבי גר ברחוב מלא גוים, שב בעלי ואמר לי שרק נפצו החלונות בבית אבי. והנה בא גם אבא. בעלי ספר לי, כי ברחובנו עוד הפטרול וחשב שאין סכנה לילך ברחוב זה. שלחתי את השפחה לקרוא גם את אמי ואחי וארבעת ילדיו שיבואו להסתתר אצלי. שבה השפחה ואמרה, שהם אינם חפצים ללכת, כי שם שקט. אבי ירא לשוב ולא מצא מנוח. חפץ לשלוח את בעלי ולא נתתי לו ללכת וחפצתי אני ללכת. לא חפץ אישי ורצה שילך הוא, אבל כיון שראה אבי שלבו מהסס, אמר לו שלא ילך. לבסוף הלך אישי עם אחי מוטיל גרינשפון. כיון שיצאו, התחילו הפרעות. אבא התחבא תיכף על העליה. והנה בא גוי אחד ומטאטא ומקל בידו, כיון שראיתי את הגוי, נסתתרתי עם שני ילדי (אחד יונק ואחד בן שלש) ועם המשרתת בקאמר (מחסן) מלא שפאים של נגר. אחר נתחבא שם גם מאטיל גרינשפון. הזג עם אשתו ושני ילדיו. כחצי שעה ארכו הפרעות. בחצרנו בקולי קולות. אחר כך באו אל הקאמר בקול "הנה יהודים" ומצאו אותנו על השפאים ולא פנו אל הנשים וסחבו את מאטיל גרינשפון. התחיל מתחנן ולא שמעו. ובעודו בקאמר, תחבו את הסכין בצוארו. תחילה צעקתי ואחר כך לאחר שתחבו הסכין בצוארו נאלמתי מפחד. מאטיל לא צעק מאומה. אשתו של מאטיל ובניו רצו אחר הרוצחים הסוחבים את אישה מחוץ לקאמר. בא אשכנזי אחד ולא נתן לה לצאת ואמר לה כבשפת יהודית: הרגע, אישך עודו חי ודחפה אל הקאמר. אז התחילה לצעוק: אוי וי, אין לי עוד בעל והתפרצה החוצה. ישבתי עוד שם בשתיקה שלמה שלא אודיע ישותי עד שהושקת כמעט. הציצה המשרתת שלי ואמרה שהלבנים מושלכים בחצר. הציצה החוצה וראיתי את אבא שהוא שולח ראשו מבעד לחור העליה. התחלתי צועקת אליו שלא ירד עוד וישב שם עד יעבור זעם. ונסגרתי שוב בקאמר. כפעם בפעם נגשה כתה אחרת של בוזזים פתחו חדרות וראונו. התחננתי לפנייהם שיחוסו עלי והיו עוזבים אותי.

לאחרונה באה כתה אחת אל תוך הקאמר, מהרתי וישבתי על המפתן כדי שלא יתעללו בי או אולי יראה איש ויצילני. התחילו שואלים ממני כסף. אמרתי שאין לי. ראו טבעת זהב על אצבעי התחילו שוברים אצבעי. התחננתי והסירותי בעצמי את הטבעת ונתתי להם. עזבוני וסגרוני בקאמר... התפרצה כת אחרת וחפצה להתעלל בי. קפצתי אל הפתח והם סבוני. התחלתי מתחננת אליהם בכל כוחי. אמרתי להם ראו, הרי אני מעוברת. עזבוני וחפצו להתקרב אל המשרתת שעבדה בתוך הקאמר... התחלתי מתחננת על הנערה לאמר, שהיא אינה נערה בתולה, ילכו להם למקום אחר, והלכו להם. אחר כך בא קאצאפ [רוסי מרוסיה המרכזית] אחד גדול, פתח הדלת ועמד בפתחו, ידו מאחוריו והסתכל בי. אמרתי שמא הוא חפץ לעשות לי רעה. התחלתי בוכה, צועקת ומתחננת. אמר לי: "אל תיראי כי לא אעשה לך כל רעה. עברתי ורציתי רק לראות מה נעשה כאן". זה היה בערך בשעה שתיים. היונק נרדם על זרועותי והילדה הקטנה חרדה ואני השתקתי אותה ובכתה וגנחה חרש. ראיתי שיש צורך ביד הקאצאפ, התחלתי מתחננת, אולי יש בידו דבר שיתן לאכול לילדי. הוציא מצורו פת פסחא ונתן לשני ילדי ואכלו. רק בתי לא יכלה לאכול. והלך לו הקאצאפ. בא אחר כך עוד מולדבן אחד ופתח הדלת אז אמרתי אי אפשר עוד לשבת בקאמר. כי חרדתי על כבודי וחיי. התחננתי, ואמר לי שלא יעשה לי דבר. התחננתי אז שיוציאוני מן המקום הזה. אמר לי: "אנה אקחך? הלוא יהרגו גם אותי. הרחוב מלא בוזזים. לסוף רחם עלי. שאל אותי אם יש לי מכר נוצרי פה. אמרתי הן. ראה שראשי מלא בוצות, ראה קוסינקי [מטפחת] בחצר וכסה ראשי. לקחתי את היונק, והמשרתת לקחה את

בתי על זרועותיה. הוציאנו מן החצר — והחצר היתה ריקה ושותקת — ותכף בחצר השניה נמלטתי, אף שעמדה בעלת הבית בשער. לא שאלתי אותה דבר והתפרצתי ובאתי אל ביתה ושם מצאתי שאר שכנותי. התחילו עוד הפעם פרעות ומהומות בחצרנו. במרתף שבחצרנו שם היו 12 חביות יין. ושברום ושתו לשכרה ברעש גדול. היתה בינינו שכנה אחת והתחילה צועקת ומתחננת אל בעל הבית המסתירנו שיתן סולם אל גג ביתנו שישברו הגברים את הגג וירדו גם הם אלינו אל החצר שאנו נסתרות בה ולא נאותה אלינו. בעלת הבית הצליבה על עצמה מפחד ואמרה שיראה פן יהרגו אותה ואותנו יחדיו. לערב, כיון שנשחק ובבית היה צר, אמרו לנו שאם אנו יראות עוד לצאת, יכולות אנו ללון בחצר. אבל יראתי שלא יצטננו בני וברחתי לבית אחד שממולנו, מעבר לדרך. (ואל בתי לא סרתי מפחד). הבית והחצר ההוא של נכרי וגרה שם משפחה יהודית אחת. דפקתי בחזקה והכניסוני ולנתי שם עד בוקר.

בבוקר בא אמי ובעלי שלן בבית אחי שירא לשוב וכל בית אמו והתחילו צועקים ובוכים שמצאו את ההרוגים שהושלכו מן הגג והיו מוטלים ברחוב ובחצר. יצאתי גם אני (כל הלילה בכיתי ולא ישנתי ורק לאור הבוקר הקיצותי מקל הבכי).

אנשים שחושדים בהם יהודים, שהם בעצמם נתנו לביתם

מראה פרעות אחרי כן, כדי לקחת תמיכה

מעיד על זה, אברהם ראזענבערג:

- (1) דוד ליב ראזענבערג, לו נפצו רק החלונות ואולי הגדיל זה מעט את נזקו כדי שיקח יותר תמיכה. ראיתי תחילה הארון עומד על מקומו ושלם אך כיון ששמע שזילברשטיין נוסע, הפך את ארונו — עתה הוא האחד שעושה עסקים בפרור — בזול. קבל 20 ר"כ ואומר שיקח עוד. 100 נותנים לו והוא מחכה ליותר (מעולם לא היו בידו מאה ר"כ).
- (2) משה טעסלאווער. היה עני. בחנותו הקטנה לא היה סחורה גם בעד 50 ר"כ — הוא דורש 200 ר"כ וכבר קבל 40 ר"כ.
- (3) שמואל בונשויער קבל 100 — מעולם לא ראה סכום כזה. הוא ליזעראנט [מוכר סוסים]. יש לו שותף געלד שידוך [בעל כסף]. פוטערמאן — מעיד עליו ליב גרינגראז — שקבל 1000 מאדונג, 500 מהקומיטט והוא מבקש עוד.

על הבוינע [בית המטבחים]

אומרים על מאטיל בינדיוק ששמע שאמר הגורדובוי לגויים: בעיר מכים ושוחטים אתם שותקים?

מאטיל בינדיוק היה סוחר תבואה. כסף לא היה לו. לו אשה ושלושה בנים ושתי בנות. לבכירה 23 שנה ולצעירה 9 ולצעיר 13 שנה. גם עם רוצחו חי בשלום. ביתו לא בזז כי בעל ביתו שמר עליו. הוא ירא להסתתר בבית בעל ביתו. אף שחפץ להסתירו וברח עם כל ביתו אל הסאלאטאפני [מקום בישול השומן] נהרג בחצר הקישעטשני זאוואד [בית חרושת לנפיקים]. משפחתו גרה עתה בעיר. תמכו אותם על ידי הקומיטט, אומרים 300 רובל, ובני ביתו היו חפצים להתישב בארץ ישראל לעבד את האדמה. הבחורים אם ישארו, יכולים לעשות מסחר.

בעריל מאיר ווייסמאן

עיוור בעין אחת. החזיק חנות קטנה. "ער פלעג קויפן א פאָר הינער" [היה קונה זוג עופות]. עני, לו אשה, שני בנים ובת. בזזו כל ביתו. אותו פצעו עד מות ועיוורו את עינו

השניה... אומרים עליו שהתחנן לפני רוצחיו שימיתוהו אחרי שעיוורו את עינו האחת. בעריל עודנו בבית החולים, ב"ב גרים בעיר אצל בתו הנשואה שנשארה לו מאשתו הראשונה. תמכו גם אותו על ידי הקומיטט. אשתו אומרת לעשות לה פרנסה בעיר.

בעריל צוגעם

מלמד, בן 64, איש שיבה, לוא אשה, שלשה בנים, שנים עובדים על הקישעטשני זאוו. קישעטשניקים [נקניקאים] ואחד באמריקה, חזן יפה קול, ושלוש בנות. אחת אלמנה ושני בנים, עובדת בפראשעטשנע [מכבסה]. אחת כלה, ג"כ עובדת בפראשעטשנע באודיסא ואחת גרה בפולין אצל אישה בוכהלטר [פנקסן]. בעת הפרעות התארחו בביתו האלמנה ובניה והכלה ובנו הבחור (בנו השני נשוי וגר לבדו על המאאלע). בעריל זה היה מלמד התינוקת של יהודי הפרור, (חדרו "ערבוביה", עד רש"י וכתובה רוסית). תלמידיו היו בערך 12—14 והיו לו כערך 200 ר' בזמן. הכנסה אחרת לא היתה לו. איש בעל צורה וזקנו מגודל. כחמש עשרה שנה גר בפרור וכל הגרים שם כבדוהו. איש חכם ויועץ גם לנוצרים בעסקיהם. בעת הפרעות נסתתר בעריל עם כל היהודים בחצר הקישעטשנע ובני ביתו ברחו ונתחבאו אצל גוי אחר. בנו הנשוי (אהרן) ברח עם אשתו ושני ילדיו (ילדה בת חמש שנים, ילד בן שלוש שנים) השדה על ההר והושיב שם את ילדיו על ענפי העץ. הם צעקו: "אוי אבינו, הסתירנו", וגם את אשתו המעוברת בחודש השמיני הושיב על ענף עץ נמוך. והוא עלה על ראש העץ והביט איך שוטים את אנשי הפרור. לבן זה נתנו תמיכה מאה רובל. פצעו את בעריל המלמד והתעללו בו ובאשתו גולדה. בעריל זה עודנו שוכב בבית החולים. הרופאים אומרים שאם לא ירוח לו על ידו השבורה ישלחוהו לאודיסה. קבל כתמיכה 125 ר"ב.

אברהם קאנאן

בערך 45 שנה. "מסחרו" בצים וכו'. לו אשה ושני בנים. אחד בן עשרים, פועל קוליעסניק (עושה עגלות) ואחד בן 13 שוליא דנגרא. בעת הפרעות נמלט עם 6 בני ביתו לחצר הקישעטשנע. ביתו בזוו. ברח פצוץ מן החצר עם אשתו ועם בנו הקטן (הבכור ברח תחילה). לעת ערב התהלכו בפרור והתחננו לגויים שיאספום אל ביתם ללון ולא קבלום. קמו והלכו העירה יחד עם קאנארסקע. בדרך נרצח (הוא הלך בדרך וקאנארסקע בדרך מסילת הברזל וקאנארסקע לא יכול לראות בהרצחו) את אשתו פירל אנסו והנער ברח. תמיכה לא קבלה. האשה גרה בעיר. ווי זי בייט זיך איין נעכטיגט זי. מען זאל זי ארויסנעמען קיין פאלעסטינע מיט די קינדער וואלט זי אויך געפארען (לנה במקום שנותנים לה ללון. אילו היו לוקחים אותה עם הילדים לארץ ישראל היתה נוסעת).

שלום גרינבארג

65 שנה. אשה, בנו הבכור שלוש בנות. לצעירה 12 שנה. היה מחזיק בית מרוח של יין ועושה מסחר תבואה. איש אמיד. בביתו ובמרתפו שברו 13 חביות יין. נשארו שתי חביות לא גדולות. יש לו בית מרווח על הפרור שהיתה שוה 100 ר"ב. גר בפרור כ-32 שנה (הבן מספר ואומר: שנמצא אז ביסודו של התנור כעין חור והיה בו מלמעלה 2500 מזומן. השוטים שברו את התנור והוציאו את כל הכסף (במטבעות של זהב. המקום לא היה ניכר). בעת הפרעות נסגרו כולם בבית ועמם גם שכנם יעקב רויזנבארג וביתו. כשפרצו בשעה זו אל הבית יותר ממאה שוטים, התנפלו תכף על שלום ופצעו בראשו והדם נשפך על כל פניו ואז התנפלתי אני [הבן] עם אחותי אל בין הרוצחים להציל את אבינו. הגויים הכו אותנו בגזרי עץ על גבינו. את אחותי פצעו באזנה. אבל אנחנו לא השגחנו והוצאנו את

אבינו החוצה מאחורי הסאראי ונפל מתעלה. אמא עם אחותי השניה ברחה דרך פתח אחר ונסתרה בבודקע [סוכה] אצל הסטארשע ראבאטשי (הפועל הראשי) רחוק מביתנו כשתי וויארסט, ושתי אחיותי הקטנות דרך דלת אחרת (אחת 11 שנה ואחת 16 שנה). אני ואחותי חבשנו את ראש אבא (השוסים היו עסוקים בבוזה. הם בקשו את הכסף הטמון, והתפרצו אל המרתף לשתות יין). אבא ברח לגוי אחר ונסתתר שם בעליה; גוי זה היה "שענקער" [מוזג] בביתנו כשלוש שנים וגויה זקנה אחת שהיתה מוכרת אצלנו בשבת בשנים שעברו, באה והפשיטה מעליה שמלה והלבישה את אחותי ומטפחת הסירה מעל ראשה שהיה עטוף בטיסטומט וכרכה ראשה ואמרה לה שתביאה למקום בטוח ורצה אתה בשדה. גם במי הבוטשאק עברו וברפשו עד שהגיעו לזאואד של ריידעל ושם בקשה הגויה את הקונטרוליאר וקבל את אחותי ללון בביתו [בית הקונטרוליאר היה מלא יהודים]. בדרך פגשו בהן השודדים וחפצו להרגה, שראו אותן השקצים העובדים ופגשו בהן ושאלו את הגויה האין זו יהודיה? ואמרה הגויה: זו בתי — ואנו הולכות שם ושם כי מתה אחותי.

ואני בעצמי ברחתי לשכן אחר שהראה לי להסתתר בזימליאנקע (מערה) ולנתי שם. שתי אחיותי שברחו לבדן ברחו לבענדער. שכן אחד ציון בענצקאווקי שברח עם ביתו אל התחנה. לקח גם להן שני ביליעטים [כרטיסים] ונסעו לבענדער. מבענדער שלחו לנו אחיותנו מכתב שהן בביתו של ש"ב של אבא. לעת עתה לא קבלנו עוד שום תמיכה. מבטיחים לנו שיתנו לנו — ואין לנו במה לתקן את ביתנו. אומרים אנו לתקן מחדש את ביתנו שיהיה ראוי למכירה. היינו חפצים לצאת מכאן, להתישב אם אפשר בפלסטינה, אבי נישט אנקוקען קישינוב" [רק לא לראות את קישינוב].

(ענין זה של פליסטינה, יש לחשוד שהוא נאמר רק כדי למצוא חן בעיני המאספים. יש ידיעות שהם נמשכים לציוניות).

(המשך בחוברת הבאה)

הרקע הכלכלי של תחום המושב ליהודים ברוסיה*)

עם סיפוח הרוב הגדול של יהדות אירופה לתוך תחומיה הפוליטיים של האימפריה הרוסית בסוף המאה הי"ח משתנים שנוי יסודי מצבו ורציפות התפתחותו של החלק הגדול והפעיל בעם היהודי, שהיה העשיר מבחינה תרבותית והפורה מבחינה רוחנית. מכאן ואילך מתחילה גם פרשה חדשה לגמרי בגורלה של האומה כולה. שכן במשך מאה שנה ויותר ייצגה עמה היהדות הרוסית את הסקטור הגדול ביותר בכמות ומבחינה ביאולוגית את הפורה ביותר של העם היהודי. וסקטור זה תפס במשך יובל שנים ויותר מקום בראש בכל הנוגע להתעוררות לאומית-מדינית וליצירה תרבותית-רוחנית. כל זה בא כתוצאה מן התנאים המיוחדים במינם, שנוצרו עם סיפוחם של חלקים גדולים מפולניה על שני שלישים בערך של יהודי פולניה מלשעבר לתחומיה של רוסיה.

התנאים החדשים שנוצרו אך-עתה לא דמו כלל לתנאי-ההתפתחות היעילים והטובים מאד שאצל קבוצי היהודים הקטנים, שקמו בארצות אירופה המערבית המפותחות יותר, מקום שם נבלעו עפ"י חלקים יהודיים קטנים על ידי המעמדות האורחיים הגדולים מהם; גם ההסתגלות הכלכלית לא היתה שם מלווה ביסורי התערות וקליטה רוחניים בתוך הסביבה הזרה, ולפיכך גם האמנציפאציה הביאה בעקבותיה את הרוב האפשרי של תוצאות חיוביות ושליטיות.

תנאים אלה לא היו דומים גם למצב שבארצות אירופה המרכזית, מקום שם היתה ההתפתחות הכלכלית חלשה הרבה יותר מאשר באלו שבאירופה המערבית, אך חזקה עד כדי הודקקות להון השוטף והצבור ולכוחות-המסחר הזריזים של היהודים, שמספרם כבר גדול היה מזה שבמערב אירופה והשטח הכלכלי התפוס בידיהם היה רחב וגם חשוב ומכריע יותר; ומטעם זה היה שווי-הזכויות מלווה כאן במהומות חוזרות לסירוגין ומעולם לא הגיע לשלמות כזו כמו בקבוצת המדינות הראשונה. אולם התנאים ברוסיה היו גם רחוקים מאד מן המצב הקודר והנואש שהמונים גדולים של יהודים היו שרויים בו בממלכת פולין והפיאודאלית, שעמדה במזל התפוררות כלכלית ומדינית; אמנם היהודים כבשו כאן ענפי כלכלה שונים ורבים וגם יצרו סביבה כלכלית-חברתית משלהם, אבל הסיכויים להתפתחות נוספת היו כאן דלים וקלושים מאד.

התנאים הכלכליים ברוסיה הבטיחו סיכויים טובים ועשירים יותר בהתפתחות, אבל למעשה נתנו הרבה פחות מזה. כאן, ברוסיה, נוצרו תנאים מיוחדים שעזרו להמונים רבים של יהודים להשתחרר ולצאת מן המצב חסר-הסיכויים שבפולין מהמאה הי"ח, אבל לידי גיאות ועלייה משגשגת כפי שחשו בכוח וחזו זאת כאילו מראש לא הגיעו אליהן אלא חלקים קטנים מאוד של יהודי רוסיה. שכן רק שכבות מצומצמות, ובייחוד הבורגנות הגדולה והאינטליגנציה המקצועית — שתי השכבות שרוסיה הגדולה הודקקה להן הודקקות יתירה — חרגו ממסגרות הגיטו, שנוצר מיד לאחר שהיהודים הפולניים נדחקו ופרצו לתוך אזוריה המפותחים יותר של רוסיה. אולם דבר זה היו לו גם צדדים חיוביים;

*) סק מקיף וכולל יותר.

השכבה הדקה של האינטליגנציה המודרנית והסמועה במקצת היתה דייה כדי לפעול כגורם מעורר ודוחף בשביל המונים של יהודים גדולים ומרובים יותר, אך לא היה בכוחו להרוס ולפורר את המוסדות היהודיים ואת קנייני הרוח ההיסטוריים שהכו שורש עמוק במסורת הדורות. ההמונים הצפופים של בית ישראל אשר מעצם ההתחלה נהדפו לתוך מסגרותיהם ותחומיהם ההיסטוריים, מהיותם כבולים במגמות ההתפשטות ומבודדים בידוד תרבותי מאתו חלק של האימפריה הרוסית שהיה בה מן הכוח המטמיע הגדול ביותר — המונים אלה ריכוזו את כל מצבר מרצם המשומר על אמנציפאציה רוחנית, המשך ורציפות שבהתפתחות ועל חבור ערובין אורגאני בין ירושת הדורות ותרבות הנכר. ככל שהתפשטות גדלה והלכה, לא דיללה זו את האוכלוסין היהודיים ביישובים ההיסטוריים שצצו ועלו שם, אלא הוסיפה על אלה ובשכנותם הסמוכה מרכזים חדשים והצטברויות חדשות של יישובים יהודיים צפופים; שכן התפשטות זו פנתה בעיקר בכיוון לרוסיה החדשה, ומתוך כך לא היה בה משום דלדול והתרופפות של יישובי היהודים הישנים אלא מן ההרחבה, כדי לטהר את האווירה ולרעננה.

על אדמת רוסיה המיוחדת במינה קמה ונוצרה היהדות הרוסית, שהיה לה במידה רבה מאוד משווי-משקל הדרוש שבין ירושתה העצמית משלה ולבין ההשפעה של תרבות הנכר — שווי-משקל שהוא קובע ומכריע כל כך לגבי חיים לאומיים הרמוניים פחות או יותר.

רוסיה הגדולה כבר היתה בסוף המאה הי"ח אימפריה גדולה עם למעלה משלושים מיליון תושבים — פי שלושה מאשר באנגליה ובפרוסיה ופי שנים מבצרפת. אולם זו היתה אימפריה ממין אחר לגמרי מאשר זו של אירופה המערבית ואחרת לחלוטין גם מן האימפריה הגרמנית המאוחרת של אירופה המרכזית. המושבות של רוסיה, ובמושבות גדולות הכתוב מדבר, היו לא מעבר לים, כמו אלו של אנגליה וצרפת, אלא בביתה בתוך תחומיה פנימה. גם מבחינה גיאוגראפית לא היתה רוסיה לחוצה ודחוקה בין אירופה המערבית והמזרחית כדוגמת גרמניה, שהתפשטותה נתקלה תמיד בהתנגדות גדולה מצד צרפת מעבר מזה ומצד פולגיה ואחר כך רוסיה מעבר מזה. רוסיה היו לה מסביבה, באסיה וגם באירופה, שטחי ארץ רחבים, שהתחננו ממש שיספחום לתוך אימפריה גדולה ואדירה; בשכנותה שכנו גם עמים, שמבחינה עמית והיסטורית היו קרובים אליה יותר מאשר לאותן הממלכות שהכבירו עליהם את עולן והיו כפופים לשלטונן. אנו מתכוונים כאן למדינות אוקראינה, רוסיה הלבנה והחדשה, שהיו כפופות לממשלות פולין וטורקיה. עוד בתחילת המאה ה"ט מרחיבה האימפריה הרוסית יותר ויותר את גבולותיה וכובשת שטחי קרקע עצומים וחדשים; שטחים אלה מאוכלסים לעתים קרובות מאוד באוכלוסין מעטים, אבל לעתים קרובות אדמתם עשירה במחצבים ופזרים מאוד. במאה הי"ז קבלה רוסיה את סיביריה. במאה הי"ח נכנסה רוסיה במלחמה הגדולה וההיסטורית עם שכנותיה החזקות — טורקיה, פולגיה ושוודיה — והיא מתרחבת התרחבות עצומה על חשבונן של אלו. ומלחמה זו מתחדשת ונמשכת במאה הי"ט, ושטחה של רוסיה גדל במאות שנה אלו יותר מכפלים. רוסיה נתעשרה עתה במרגליות יקרות נוספות כמו קאווקאז, רוסיה החדשה וביסאראביה. היא גם מקבלת, נוסף לכך, שני שלישים מממלכת פולין, את כל התחום הבאלטי, את אסיה התיכונה ואת פינגלנדיה.

תוצאותיה של התפשטות פנימית זו של רוסיה היו אחרות לגמרי מאלו שבאו בעקבות התפשטותן החיצונית של ארצות אירופה המערבית. שכן התפשטות פנימית זו פעלה את פעולתה במידה רבה מאוד על מצבם ורציפות התפתחותם של היהודים באימפריה הצארית. במקום להרשות לאוכלוסי היהודים שנתרבו בינתיים בתוך הממלכה את הכניסה

לפלכי רוסיה הגדולה המפותחים יותר, כיוונה ממשלת הצאר את שאיפתם ורצונם של-
ההמונים לצאת ולהגר מהמקומות הפולניים לקראת הפלכים דלילי-האוכלוסין של רוסיה
החדשה (של יאקאטירינוסלב, חרסון, טאבריה) וביסארביה. שלושת הפלכים הראשונים מנו
בשנת 1772 רק 50.000 תושבים בערך; בשנת 1790 כבר היו בהם כ-600.000; ב-1844 —
2.353.951; ובשנת 1897 כבר היו 6.295.076 וב-1913 — 8.840.200. ובאופן מקביל לכך
גדלה האוכלוסיה היהודית: בשנת 1772 — אפס; ב-1800 — מאות אחדות בלבד; ב-1844 —
46.312; ב-1897, כבר היו 501.750 ובשנת 1913 — קרוב ל-700.000. היהודים היו
בשלושת פלכים אלה בשנת 1800 את החלק העשירי של אחוז אחד, אבל ב-1913 כבר היו
8 אחוזים בערך.

שלושה פלכים אלה סמוכים היו למקומות שהיו צפופים עוד משכבר הימים באוכלוסין
יהודיים, כגון פודוליה, וולין ופלך קיוב. בשל גידולה של האוכלוסיה הלא-יהודית, שהפכה
עד מהרה את אזוריה של רוסיה החדשה למחסן התבואות של רוסיה ולמרכז ייצואן היתה לה
לאוכלוסיה היהודית שהגרה לכאן מקרוב האפשרות להתרכז בערים גדולות ולא להתפזר
בכפרים ובעיירות.

בהשוואה לארצות אירופה המערבית היתה רוסיה ארץ מפגרת ופרימיטיבית ולא יכלה
בשום פנים ואופן להתמודד אתן בשווקי-העולם הבינלאומיים. אולם ביחס לארצות
המסופחות שכבשתן מידי העמים השכנים, היתה רוסיה הגדולה מדינה מפותחת יותר —
ולא רק ביחס לקאוקאז ולאוכלוסיה הדלילה והבלתי צפופה של רוסיה החדשה, אלא גם
ביחס לפולניה שהיתה בשכנות קרובה כל כך לאירופה המרכזית. הפרופ' יאנושול כותב:
„נכון הוא בהחלט שבמאה הי"ח, בתקופת ההמצאות הטכניות הגדולות, היתה עדיין פולין
ארץ אגררית לחלוטין, עוד יותר אפילו מאשר רוסיה של הימים ההם" (2).

לאחר מכן החלה פולניה מתפתחת יותר מבחינה תעשייתית ובכמה פרטים עלתה
אפילו על רוסיה הגדולה, אבל בעת חלוקתה של פולין היה לה כבר מעמד סוחרים גדול
באופן יחסי משלה וגם תעשייה בורגנית משל עצמה. והיתה זו אמנם בורגנות ממין
מיוחד שהיתה לרועץ ליהודים ולא לטובתם. הבורגנות התעשייתית ברוסיה באה ממעמד
האצילים („דווריאנסטבוי") וממעמד הסוחרים („קופצסטבוי"), שתי קבוצות סוציאליות אלו
לא הצטיינו ברוסיה לא ביזמה יתירה ולא בשאיפות גדולה. והדברים אמורים ביחוד
לגבי מעמד האצילים.

וצריך להביא בחשבון, שרוסיה לא ידעה את ההתפתחות העירונית מימי-הביניים של
המסחר והמלאכה וגם של התעשייה ולא היה לה מעמד בינוני גדול כמו בשאר ארצות
אירופה. אולם דבר זה היה בעוכריה של רוסיה — במדינה זו לא נתחוללה משום כך מהפכה
אזרחית ולא זכתה אפילו במאה העשרים לאוכלוסיה עירונית גדולה — בשנת 1796 היה
מספר האוכלוסיה העירונית ברוסיה רק 4.1%; ב-1897 — 13.0% (בדוחק³). ברוסיה לא
היה מעמד אזרחי גדול כזה, שיילחם את מלחמת שחרורו ושיעשה גם נפשות מבין היהודים
למלחמתו זו כפי שאירע כגון זה בצרפת, גרמניה, אוסטריה והונגריה. שכן יהודים לבדם
אינם יכולים בשום מקום להילחם על זכויות — הם יכולים אך ורק להצטרף ולהילחם
ביחד כשהאינטרסים שלהם מזדהים עם אלה של רוב האוכלוסין. עובדה זו קבעה גם את
אופיין של המהפכות הרוסיות במאה העשרים, ששם לא גושר התהום המעמדי שבין
הבורגנות הגדולה ולבין הפרולטריון והאכרים הדלים על ידי שכבה רחבה של מעמד בינוני,
שיחליש את הסתירות והניגודים, יעשה פשרות וימצא את שביל הזהב כמו שראינו זאת
באירופה המערבית. אולם מכיוון שהיהודים היו אפילו באחרית המאה הי"ט ובתחילת
המאה העשרים עם של מעמד בינוני לחלוטין, לפיכך נשארו ברוסיה זמן רב יותר משוללי
זכויות ומבודדים משאר האוכלוסין מאשר באירופה המערבית והמרכזית.

השכבה הדקה של המעמד הבינוני ברוסיה הגדולה, אימה גדולה של ההתחרות היהודית נפלה עליה, ואימה זו עברה גם על המעמדות הגבוהים שהיתה להם השפעה גדולה על התחוקה של השלטונות הצאריים. להלן נראה, שבמידה שהבורגנות התעשייתית של רוסיה הגדולה מעוניינת היתה במרץ היהודי לשם הפצת סחורותיה במדינות הספר, ביצעה וגם השיגה זאת אצל הצארים הרוסיים האדוקים שהיו חדורי שנאה כבושה ליהודי הבלתי מאמין ו"חסר האלהים". כך, במידה שמעמד הסוחרים של רוסיה הגדולה פחד מאימת ההתחרות היהודית, השיג גם אצל אותם הצארים עצמם, שהיהודים לא יורשו לסחור בשווקי רוסיה הגדולה.

אצילות-היחש של הבורגנות התעשייתית וחלקה הגדול של הממלכה בהתפתחות התעשייה ברוסיה הביאו לידי כך, שמעמד התעשיינים כאן לא היה כה פעיל, תוקפני ושאפני עד כדי כך שיילחם על תנאים רחבים וחפשיים יותר להתפתחות המסחר והתעשייה כמו באירופה. עצלה היתה מבחינה פסיכית ומחונכת על הענקות (סובסידיות) והגנת תעריפים מצד הממשלה. בזמן חלוקתה של פולין זכתה חרושת-התעשייה להישגים גדולים ברוסיה הגדולה, אבל אלה לא היו הישגים בשוק הבינלאומי, מקום שם דרושים מרץ, דעת-העולם, קשרים בינארציים, מוסדות אשראי ומחזורי הון שוטפים — יתרונות וסגולות שעמדו להם לישראל במידה גדולה עם האמנציפציה באירופה המערבית והמרכזית. השוק הרוסי קטן וצר היה, פנימי ומוגן על ידי הממשלה ובנוי בעיקר יותר על צרכיה של זו מאשר של אלה של השוק החפשי.

טוגאן-באראנובסקי, אחד מהבקיאים הגדולים של החרושת הרוסית, כותב: "עם עלייתה של יקאטרינה השניה על כסא המלוכה היו ברוסיה (למעשה רוסיה הגדולה. — י. ל.) 984 בתי-חרושת ובשנת מותה כבר היו 3,161". וא. ליאחוב כותב: "שני גורמים סייעו להם לדווריאנים לכבוש את בתי-החרושת: תפקידה המדיני של ה"דווריאנסטו" והרכוש של עבודת עבדים, שהיתה אז הון חשוב ויקר-ערך. התח-העבודה של ה"דווריאנסטו" חשוב היה מהון הכספים של מעמד הסוחרים".⁵⁾ והוא מספר באריכות, איך ייסדה מקודם הממשלה עצמה בתי-חרושת כדי לייצר הכל בשביל הצבא, אבל אך זכתה ה"דווריאנסטו" להשפעה מדינית, מיד קיבלה את הזמנותיה של הממשלה וניתנה לה גם הזכות להעביר בבית-החרושת עבדים כמו במשק האגרארי.

אין אנו יכולים כאן להיכנס בעבי הקורה של המחקר המדוקדק והמפורט לפרטי פרטי כיצד השפיע מוצאה זה של החרושת הרוסית על הגורל של רציפות ההתפתחות הרוסית, אבל בשבילנו חשוב הדבר רק במידה עד כמה שזה השפיע על האמנציפציה של יהודים ברוסיה — שכן שם חסר היה אותו מעמד אורחי מהפכני, שגלחם באירופה לחופש וקלט ממילא את היהודים עם שאר כל הנערים.

נעבור עתה לתחוקה הרוסית בענין השתתפותם של יהודים בחיים הכלכליים — פירושו של דבר הוא ממילא לעבור גם לאותם השלבנים והצעדים האיטיים והמדודים מאוד שנעשו בכל זאת ברוסיה בדרך לאמנציפציה שזכו והגיעו עדיה סוף-סוף רק בשנת 1917. ג. גרודובסקי, פקיד רוסי גבוה חשוב, מחסידי אומות העולם ושהיה בעד בטולו של תחום המושב, פירסם בשנת 1886 ספר בשם: "זכות המסחר ושאר זכויות היהודים ברוסיה". מאחר שכתב ומילא 345 עמודים הוא בא לבסוף לידי מסקנה, שבתחוקה הרוסית בנוגע ליהודים נצטברה ונערמה ערימה של גזרות ופקודות סותרות ובלתי-הגיוניות שהן חסרות לגמרי את ההבנה של תעשית-המסחר ושל העניינים הכספיים של הממשלה".⁶⁾

זוהי חוות-דעת חריפה ובלי ספק גם צודקת לחלוטין. הפובליציסטן היהודי-רוסי המפורסם בדורו, אליהו אורשאנסקי, הקדיש את כל עבודת-חייו כדי להוכיח את ההנחה.

שהיהודים הם למרות כל ההגבלות מועילים מאד בשביל רוסיה, אבל הם עשויים להיות מועילים פי אלף אלו נפתחו לפניהם שטחיה הרחבים והגדולים של האימפריה הרוסית הגדולה. והוא לא היה היחידי שקבע הנחה זו. ואעפ"כ לא נסתייעא מילתא. במשך הימים הצליחו אמנם להציל פרורים ופרורי פרורים של חופש, אבל חופש תנועה מלא לא היה שם ליהודים עד שנת 1917. לפיכך אין לכח, שבחיקה הרוסית של אלפי הגבלות והמלאה אפילו הרהורי-חרטה על מתן קטעי חריות והתפשרויות שבהכרח ומתן רשות-כניסה ליהודים למקומות שקודם מכן אסור היה להם אפילו להראות שם את קצה-חוטמם — כל אותן הקפיצות העקלקלות של החקירה הרוסית בנוגע ליהודים מעוררים רושם מצחיק ומוזר מאד. ואף על פי כן סבורני שאפשר לקבוע בכל זאת אי-איו חוקיות מסוימת בהתפתחותה של תסבוכת החקירה הרוסית.

קודם כל צריך לקבוע, שלמרות כל הדלוגים האלה בחוקה הרוסית, תמיד כתוצאה מכך לא נתמעט החופש. וזה כמובן רק כשוקרים ומשווים במידת מה תקופות ארוכות יותר. והשנית, אין כל ספק בדבר, שתמיד קבלו הקלות והנחות מהר וקל יותר אותם היסודות של האוכלוסיה היהודית שהיה לאל ידן לקנות סחורות ולהפיצן בארצות הספר של רוסיה, מאשר אלה שיכלו ליעשות מתחרים להם במכירתן. שלישית, ההון היהודי הגדול לא סבל כמעט לחלוטין והשתמש ביד רחבה בכל ההקלות וההנחות אפילו כשהריאקציה הרוסית התפרעה וגרשה יהודים עניים מן הכפרים ובעלי-מלאכות יהודיים מן הפלכים המרכזיים שברוסיה הגדולה. רביעית, וזה חשוב מאד, ככל שהתעשייה והמסחר רבו וגדלו ברוסיה, וככל שהיא נמשכה יותר ויותר לתוך מאבק-ההתחרות בשוק הבינלאומי, והאוכלוסיה העירונית גדלה אף היא ועמה נוספו ממילא גם המעמדות האזרחיים העירוניים, בה במידה. הרי הושמעו יותר ויותר דעותיהן של מועצות עירוניות וכנסים על בטולו של תחום המושב היהודי ועל מתן אפשרות מלאה ליהודים להשתתף בהתפתחותה הכלכלית של רוסיה.

יותר נכון יהיה לומר, שעם גדולו של המעמד הבינוני ברוסיה נשמעו שתי טענות נוגדות זו לזו, בדיוק כמו שהיה בגרמניה. אלה טענו, שההפסד שההתחרות היהודית תביא עמה יצא פעמים רבות בשכר ההתפתחות הכלכלית של רוסיה שתבוא כתוצאה מההשתתפות של היהודים; ואלה שפחדו פחד מות מפני ההתחרות היהודית, צעקו חמס עוד בימי אלכסנדר השני, מיד בתחילת הרחבת זכות הישיבה של היהודים, וטענו, שאם ירשו ליהודים את הכניסה לרוסיה המרכזית יתפסו הללו את כל המסחר והתעשייה בידיהם. ולמעשה הרי היו להם ליהודים ברוסיה בימי הצאר הריאקציוני ניקולאי השני יותר זכויות מאשר בימיו של הצאר הליבראלי אלכסנדר השני; ולא מחמת שגבולו של הצאר היה טוב דוקא ליהודים, אלא למרות שנאתו הכבושה לישראל מוכרח היה בעל כרחו להיענות לתביעות ההתפתחות של המדינה.

עוד לפני חלוקת פולין הראשונה (1772) התירה הקיסרית יקאטרינה הגדולה ליהודים להתישב ברוסיה החדשה. היא נתכוונה ליהודים מארצות זרות, כי מספר היהודים ברוסיה לפני חלוקתה של פולין היה דל מאד — רק כאלף נפשות בערך. הם ישבו בעיקר ברוסיה הקטנה (בפלכי טשרניגוב ופולטאבה ובעיר קיוב). והיו מפוררים כבודדים ויחידים על פני כל רוסיה הגדולה. לפני חלוקתה של פולין, כלומה לפני שנשקפה הסכנה של „השטפון היהודי“ הגדול וההמוני היתה רוסיה בכלל נוטה לכך להרשות כניסתם של יהודים, ודוקא בשל אותן הסיבות עצמן שהניעו בשעתו את קרומול לתת רשות כניסה ליהודים לאנגליה ואת מלך פרוסיה להזמין יהודים עשירים מווינה לבוא ולהשתקע בבראנדנבורג. ביום הראשון או השני להכתרתה (1762) ביקרה יקאטרינה בסינט, שאותה שעה נשאו ונתנו שם בענין מתן כניסה ליהודים לרוסיה. כל חברי הסינט היו כולם בדעה אחת.

שצריך להרשות כניסת יהודים לרוסיה משום שהם עשויים להביא עמהם תועלת למדינה. רק הקיסרית נמנעה מלחנות דעתה. אולם כאשר חבר הסינאט אודוויבסקי הגיש לה את החלטתה של הקיסרית יליזאוויטה פטרובנה, שאמרה: „איני רוצה שום תועלת משונאיו של ישראלי, בקשה ייקאטירינה לדחות בעיה זו לזמן אחר“.

עצם דחייתה של שאלה זו לזמן אחר, או יותר נכון, החלטת הסינאט שנתקבלה פה אחד, היה בה משום אות לטובה שבישר את הפסקת רציפותה של המסורת רבת-השנים של הצארים הרוסיים שלא לתת כניסה ליהודים לארץ הפראבוסלאווית הקדושה ולגרש את היהודים המועטים במספרם שהערימו על ההגבלות והתגנבו לתוכה באיזו דרך שהיא, או שנצטרפו לה לזו על ידי העברת חלקים מסויימים של פולין לרוסיה עוד לפני חלוקתה של ממלכת פולין.

בפקודה של ייקאטרינה (1767), ששימשה יסוד לכל מדיניותה של קיסרית זו, נאמר בפירושו: „על השוויון והזכויות של כל האזרחים ללא הבדל עם ואמונה“⁸). כוונת הדברים היתה, שהיהודים המועטים הנמצאים ברוסיה יש להם כל הזכויות יחד עם שאר כל האזרחים. וכך היה למעשה פחות או יותר, משום שהאדמיניסטרציה המקומית לא היתה קשורה תמיד לפקודה זו. מבחינה עקרונית על כל פנים הכירו או כביכול הכל בשוויון הזכויות. בשנת 1769 התירה ייקאטירינה ליהודים פולניים להתיישב ברוסיה החדשה. ויהודים פולניים נענו להיתר זה. בשנים 1777, 1776 ו-1778 פנו מספר קהילות בפולין אל משרד הפלך הרוסי החדש שהוקם זה מקרוב וביקשו שיוורשו להם להתיישב שם ולהיות לנתינים רוסיים. הם בקשו הקלות והנחות שונות, כגון שחרור מתשלומי-מסים בשנים הראשונות, ממכס גבולות בעד יבוא סחורות, חופש דתי, זכות לשאת להם נשים מבנות ישראל בפולניה וזכות לבתי-קברות מיוחדים. השלטונות הרוסיים נענו עד מהרה ואף הם העמידו מצדם תנאים, שבא-יכוח הקהילות הרוצים להגר יביאו הוכחות ברורות שכל אלה האנשים מבני דת ישראל שיעברו להשתקע, בני אדם מהוגנים הם ואינם פושטי-יד והם באמת בעלי הון (שאפשר להשתמש בו לתכליות מסחריות שונות), או שיש בידם איזו אומנות שהיא⁹). כאן לא מדובר איפוא על התישבות חקלאית אלא בהגירה בכלל ובעיסוק בכל מיני פרנסות.

בקשות אלו הגישו יהודים מפודוליה, מן האזור הבאלטי, הסמוך לרוסיה החדשה. מתוך בקשה אחת משנת 1776 שהוגשה על ידי קבוצה גדולה של יהודים מתברר, שנהירים היו להם מקומותיה של רוסיה החדשה, הם ידעו את אקלימם ואת יתרונות האדמה בחלקים מסויימים של רוסיה החדשה, שהרי הם פורשים בשמות המקומות שברצונם להתיישב בהם ולעסוק שם בחקלאות. הרשות לכך ניתנה להם ברצון ונתמלאו גם רובי משאלותיהם וביחוד החשובות שבהן, ובתוכן גם חופש הדת ושאר דרישות עקרוניות חשובות.

ברור איפוא שלעקרון: אסור ליהנות הנאה כלשהי מ„אויבי ישראלי“ לא היה כל ערך והתעלמו ממנו מיד כשחיי המעשה דרשו זאת.

ואפילו עוד קודם לכן, בשנת 1764, פקדה הקיסרית על הנסיך דשקוב, שעמד אז עם הצבא הרוסי בליטא ובפולניה, ש„יקח תחת חסותו יהודים פולניים ואחרים שיצהירו שיש עם רצונם לעבור לרוסיה החדשה“¹⁰).

בשנת 1772 קיבלה רוסיה את רוסיה הלבנה, מקום שם חיו בערך 75.000 נפש מישראל. מספר זה כבר רחוק מדי הוא מהקבוצות הזעירות של יהודים שרצו למשוך אותם להתישבות ברוסיה החדשה, ליישב סביבה שכמעט לא היתה מאוכלסת כלל. ומה אנו רואים כאן? המודעה שהתנוססה בעריהם הכבושות של פלכי רוסיה הלבנה ושצריכה היתה להרגיע את האוכלוסין ולעורר בהם אהדה לשלטון החדש, מצאה לנחוץ שלא להסתפק

בדבורים הכלליים המכוונים לכל התושבים כולם, אלא היא חושבת לנכון להזכיר במיוחד את היהודים ודוקא לטובתם: „מובן מאלי שגם קהילות היהודים הנמצאות בערים ובמדינות המסופחות לאימפריה הרוסית, לא יפסידו את זכויותיהן ואת חרותן שקבלו לפי החוק, משום שאהבת-האנושות של הקיסרת איננה מרשה להוציאן מכלל החסד ומן הטוב שעתידי לבוא תחת שלטונה המבורך של הוד מעלתה“.

זה לא היה יותר מדי, משום שהיהודים שישבו בערים הפולניות לא נהנו מזכויות יתירות. אולם לא ארכו הימים ואירע דבר שהוכיח כי הקיסרית מעריכה את היהודים כ„אותו אדם מן המעמד הבינוני, שהממלכה מקווה שטובה גדולה תצמח ממנו“, כפי שאמרה ב„אוקאז“ שלה עם עלותה על כסא המלוכה. קבוצת יהודים מרוסיה הלבנה בקשה לרשום אותם במעמד הסוחרים („קופטשטוו“), וזה הביא להם זכויות והנחות רבות. בקשתם נתמלאה, והיהודים קבלו בכלל אותן הזכויות שהשונים במעלה אחת עם האוכלוסין הנוצרים. היהודים השתמשו ביד רחבה בזכות זו, ובשנת 1784 היו עשרה אחוזים מהאוכלוסיה היהודית שבפלך מוהילוב רשומים בשלושת הסוגים של מעמד הסוחרים בעוד שמן התושבים הנוצריים נרשמו רק חמשה אחוזים בקבוצה זו שנהנתה מזכויות יתירות.

היהודים ברוסיה הלבנה קיבלו זכות-בחירה למועצות המקומיות; בבחירות בשנת 1784 העבירו אפילו היהודים 7 ראשי עיריות, 7 שופטים ו-8 חברי עיריה.

המגמה היתה ברורה — היהודים בתור סוחרים ועירוניים יסוד רצוי הם וצריך לתת להם את כל מלוא האפשרות לפתח את כשרונותיהם בתחום זה.

ועתה נשאלת השאלה — האם הורשו היהודים הללו מרוסיה הלבנה, או החדשה, שהיו אורחים כל כך מכובדים, להתיישב גם ברוסיה המרכזית, הגדולה, באזור של העם השולט? במקום שם כבר קיים היה מעמד סוחרים גדול — רוסי, מגובש ובעל הכרה — באופן יחסי ובורגנות תעשייתית גדולה — רוסית משל עצמה.

כאן לא היתה הכוונה ליהודים בודדים או חבורות קטנות כמו במערב אירופה, אלא להמון די גדול — המון שהיתה לנגד עיניו מגמה ברורה ומפורשת להוסיף ולהתרבות במהרה ולאזן דווקא מתוך גידול והתרבות טבעית. בחוגים הגבוהים ברוסיה דברו אז על חלוקות נוספות של פולניה, ובעינין של אלו הרי היה מתווסף ממילא גם זרם חדש של המוני יהודים.

היסוד לתחום המושב לא הונח מלכתחילה על ידי חוק מיוחד, אלא מחמת החלטה ארעית שבאה מתוך גורם מעשי. השלטונות במוסקווה ובסמולנסק סרבו בשנת 1791 לרשום יהודים ביאלורוסיים בתוך מעמד הסוחרים. היהודים הגישו תלונה אל הקיסרית והיא אישרה אז, ש„אין להם ליהודים כל זכות להירשם במעמד הסוחרים (קופטשטוו)“ בערים שבפלכים המרכזיים. אולם זה ארע לאחר ההחלטה שנתקבלה על ידי אגודת הסוחרים המוסקוואית משנת 1790 — שנה אחת קודם מכן. בתולדות אגודת הסוחרים המוסקוואית אנו מוצאים תעודה מעניינת עד מאוד, בה נאמר בין השאר:

„בכ"ה ביאנואר 1790 החליטה אגודת הסוחרים במוסקווה באסיפתה שנתקימה באולם הסוחרים בנוכחותו של ראש העיר גובין ובקבעה, ש„לפי הצו משנת 1727 ניתנה הפקודה שלא להרשות כניסתם של יהודים לרוסיה“ ומאחר שעתה נודע לכל אגודת הסוחרים דפה, שזה מקרוב מהלכים בבירה זו יהודים שהגיעו לכאן מחו"ל ומן הפלכים הפולניים והביאלורוסיים, במספר לא קטן כלל, העוסקים לא רק במסחר הקמעונאי האסור להם בדירות שכורות ובחזרם כרוכלים על פתחי התושבים, אלא הם מחליפים גם זהב וכסף בהעלותם על ידי כך את השער ב-15%, נוסף לכך הרשו לעצמם אחדים

מהם בהסתירים את מעמדם האמיתי ותחת מסווה שמותיהם של סוחרים שהגיעו לכאן מפרוסיה ומרוסיה הלבנה להירשם במעמד הסוחרים המקומי ובכלכלם תחת הדרכתם והשגחתם את שאר האנשים שלהם, ואף הם יהודים. הריהם מביאים נזק לא קטן לכל חברת הסוחרים דפה במסחר... אי-לזאת החלטנו לבקש מעם הוד מעלתה לגרש את כל היהודים ממוסקוואה⁽¹⁾.

קשר הדברים ברור כל כך עד שאנו פטורים מלהוסיף אפילו מלה אחת. כמו כן מתברר לנו מתוך אותה החלטה — שקודם מכן נתקבלו יהודים במעמד הסוחרים במוסקוואה ולא הקשו כאן שום קושיות. לפתע פתאום נזכרו בחוק משנת 1727! היתה זו קפיצה אחורנית בשישים שנה ויותר שבהן נתנסתה רוסיה במהפכה כלכלית גדולה וענקית ועשתה את המאמצים הרציניים הראשונים ליהפך ממדינה אגרארית גרידא לארץ מודרנית לפי כל קנייני המידה של המאה הי"ח.

כך היה המצב לפני חלוקתה השניה של פולין (1792) שעתידיה היתה להכניס עמה לתוך גבולותיה של רוסיה מאות אלפי יהודים נוספים. הזרם הראשון של יהודים ביאלי-רוסיים למוסקוואה רחוק היה לכאורה מרחק רב מאותם המהגרים האנוסים הבודדים שבאו ללונדון ולאמשטרדאם, אשר הגבירו כל כך את תיאבונם של שליטי אותן הארצות ליהודים נוספים. אלה שברוסיה הרי לא היו מתווכים — בעלי הון גדולים עם קשרים בינלאומיים רחבים ועם רווחים בלתי-אמצעיים בשביל האשראי והיצוא של תוצרת המדינה כמו בלונדון ובאמשטרדאם, אלא תגרים בינונים או אפילו זעירים שביקשו את פרנסתם בשוק או בבתי הקונים וממילא מתחרים בשוק המקומי.

ואמנם רוסיה כבר היתה לה בהשוואה למדינות-הספר שלה מעמד סוחרים ובורגנות-תעשייתית די מפותחים, אבל בעצם הדבר הרי לא היו אלה תגרים די זעירים וחרושתנים בינונים למדי. סיכויים לשוק הבינלאומי לא היו והתקוות לגידול מהיר וחזק של השוק העצמי אף הן לא היו גדולות ביותר. הארץ הרי בכל זאת ענייה היתה, השעבוד לפריץ כשיטת ממשל יסודית של החיים הכלכליים ועם שיטה מדינית שכבלה את העם והחזיקתו בחשכת הבערות. טבעי איפוא הדבר, שהשגתם ואופקם של מעמדות כגון אלה יהיו קטנונים ומוגבלים — פחד מפני התחרות, ולא כל שכן מהתחרות של יהודים, שכרגיל עם צעדיהם הראשונים במדינה הם עושים רושם של מתחרים מסוכנים הן בנוגע להורדת המחירים והן בנוגע לכושר חדירתם לקונה, אפילו עד מעבר להרי חושך; הפחד מפני מתחרים כאלה הוא איפוא טבעי מאוד.

ברם מאידך חשוב גם להדגיש, שככל שמעמד הסוחרים עדיין לא קטן היה או ברוסיה הגדולה, הרי בכל זאת די גדול היה עד כדי יכולת להפריש מתוכו יסודות בשביל ההתיישבות במדינות שנכבשו מקרוב ובייחוד בתחומה העשיר של רוסיה החדשה. כמעט בכל הערים שבאותם הפלכים שהיהודים הורשו לשבת בהן נתקלו היהודים בסוחרים מרוסיה הגדולה — במחצית הראשונה של המאה הי"ט הרבה יותר מאשר במחצית השניה; ובפלכים הדרומיים במידה גדולה יותר מאשר באוקראינים ובביאלורוסיים. נשתמרה בידינו ציטאטה מעניינת אחת של מחבר הבוכה תמרורים על כך, שהיהודים גברו בהתחרותם על הסוחרים הגדול-רוסיים מוויטבסק:

„המחסנים המרכזיים של קמח חיטה היו קניינים של א. ג. פטרוב, א. א. גלינקו ושל פ. ק. אוזאשב, חנויות-המכולת הטובות ביותר היו אלה של דובוטולקוב, ריגדו, לובאנוב; וחנויות-הגלנטריה והתכשיטים אלה של טשירוייב, קרוקל; חנות של סחורות ברזל שייכת היתה לציטירנקו; סחר היינות (יינות חוץ) מרוכז היה בידי סוטר והוזה. מלבד שמות אלה הידועים

כל כך ברבים, אפשר היה עוד להוסיף רשימה שלמה מסוגם וגם של העוסקים בענפי תעשייה שונים".

"חוסר-יציבות קיפדה כמין מגפה בסוף שנות החמישים את מעמד

הסוחרים הנוצרי מוויטבסק"¹²).

השמות המנויים למעלה הם כמעט כולם של בני רוסיה הגדולה. תמונה בהירה יותר נותן לנו דובנאר-זאפולסקי: "וויטבסק הולכת ונעשית לנקודת-האחיזה של ההון, שכן שם מתיישבים סוחרים רוסים עם אריגים, פרוות, נחושת, סידקית, תה, דגים ועוד. הם כובשים בידיהם את סחר ריגה; הדווינה הופכת לדרך-מעבר לסוחרים מבאלי ופואטשי (בפלך סמולנסק) שהן מרכזי מסחר שוקקים של אותו זמן (בתחילת המאה ה"ט). כך בדרך זו שואף ההון המוסקוואי העולה לתפוס ולכבוש את השוק הביאלורוסי"¹³).

וכך היה דרך ההתפתחות. בשנת 1787 היו בוויטבסק (והמחוז) 427 "סוחרים", מהם 175 יהודים או 41.0%, בשנת 1805 — 447 סוחרים ומהם יהודים 46 או רק 10.3%. זו היתה תוצאת הזרם הראשון של הסוחרים הגדול-רוסיים, שדובנאר-זאפולסקי מייחד עליהם את הדבור. בשנת 1855 היו סוחרים מדרגה א' וב' 16 במספר ומהם 12 יהודים, או 75.0% כבר; סוחרים מדרגה ג' היו 195, ומהם יהודים — 161 או 82.7%¹⁴. אין ספק, שדבר זה בא כתוצאה מכך שחברות הסוחרים (הגילדות) נתנו ליהודים זכות-ישיבה מחוץ לתחום. אולם אם גם ננכה 20 או 25 אחוזים על חשבון זכות הישיבה ליהודים, הרי בכל זאת נבוא לידי מסקנה, שאותה "מגפה" שהמחבר הנ"ל מדבר עליה יש לה הסבר ממשי ומציאותי משלה. ברם נמשיך בדרכנו ונעיפה נא עין על המספרים של מפקד-האוכלוסין משנת 1897. לפי מספרים אלה היו בעיר וויטבסק עסוקים במסחר (בלי הסחר ביי"ש) — 2,367 איש, מהם היו — 2,154 יהודים, או 91.0%. ועל איזה עמים נמנו שאר 213 האנשים? 141 השתייכו לרוסים הגדולים, או 6.0%, 66.2% של כל הלא-יהודים העוסקים במסחר בעיר וויטבסק. יוצאי רוסיה הלבנה, שלפי שפתם היוו 53.0% מכל האוכלוסיה שבפלך, אך למעשה היה מספרם הרבה יותר גדול, משום שבשנת 1897 טרם הגיעו הביאלורוסים לידי הכרה לאומית ורשמו כשפת דבורם פולנית או רוסית, הם היו בוויטבסק בקושי 12.2% ובין העוסקים במסחר רק 1.5%¹⁵! נמצא שההתחרות לא היתה קיימת כאן בין האוכלוסיה הביאלורוסית והיהודית שבעיר זו אלא בין היהודים והרוסים הגדולים.

עוד יותר מעניינים הם המספרים של העיר יקאטרינוסלב, היא נוסדה רק בשנת 1783. שם לא היו קודם מכן לא יהודים ולא רוסים-גדולים. בשנת 1803 היו בכל הפלך היקאטרינוסלאבי כולו 1,182 סוחרים, וזה היה למעשה מספר העוסקים במסחר ובעיקר בעיר יקאטרינוסלב, ויהודים היו ביניהם רק 28 או 2.4%. אין כל ספק בדבר, שהלא-יהודים היו רובם ככולם רוסים גדולים וגם ארמנים ויוונים שהיוו אז וגם לאחר מכן חלק גדול של האוכלוסיה ברוסיה החדשה. בשנת 1897 היו היהודים 74.0% מכל האוכלוסין שעסקו במסחר ביקאטרינוסלאב; הרוסים הגדולים — 17.4%; האוקראינים — 5.4% ושאר כל התושבים — 3.2%¹⁶.

נמצא, שגם כאן קיימת היתה מלחמת ההתחרות במשך כל מאת השנים כולה בין הרוסים הגדולים והיהודים. רק בתחילת מאת העשרים הופיע מתחרה שלישי — האוקראיני שהתעורר התעוררות לאומית ומקביל לכך קם גם לתחייה חברתית או אולי להיפך. נוסע גרמני שביקר בשנת 1840 ביריד בחארקוב, כתב: "הרוסים הגדולים הולכים בראש בכל המובנים, גם כמייצרים וגם כמתווכים. יותר ממחצית הסחורות הנמכרות הם מוצרים של בתי החרושת הגדולים שלהם; והרבה יותר ממחצית הסיטונאים הם רוסים גדולים"¹⁷.

פרופיסור אוגלובלין כותב: „מושבות סוחר רוסיות ומרכזים באוקראינה חזיון ישן ונפרץ הוא, ואת סימניהם הראשונים אנו רואים עוד במחצית השניה של המאה הי"ז. במאה הי"ח, ביחוד במחציתה השניה, חודר מעמד הסוחרים הרוסי בשל פתיחתן של דרכי-המסחר בים השחור והרחבתו של השוק הפנימי יותר ויותר עמוק לתוך הכלכלה, המסחר והתעשייה האוקראיניים. הסוחרים הרוסיים מרכזים את עסקיהם בעיקר באוקראינה הדרומית¹⁸).

עד כמה ובאיזו מידה גדול היה ערכו של השוק האוקראיני בשביל התעשייה הרוסית הגדולה, מתברר לנו מתוך זה שבאמצע שנות החמישים של המאה הי"ט מכרה תעשיית הטכסטיל הרוסית בשוק האוקראיני סחורות בסכום של 20 מיליון רובל; וזה היה שלישי מכל תעשיית הטכסטיל באימפריה הרוסית ובערך 87 אחוזים מכל מחזור סחורות הטכסטיל הכללי בשוק האוקראיני¹⁹).

בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה העשרים היה מחזור סחורות זה כמעט כולו בידי יהודים, אלא שבאמצע המאה הי"ט שיחק עדיין הסוחר בן רוסיה הגדולה את התפקיד העיקרי. ואקסאקוב — מחברו של הספר המפורסם על הירידים האוקראיניים שהיו המרכזים הראשיים של הסחר האוקראיני — סבור, שמבלי להתחשב בזה, שיהודים „מוכרים לעתים קרובות את סחורותיהם יותר בזול מהמחיר שהם עצמם משלמים בעדן, משום שהיהודי נזקק תמיד למזומנים והוא מקווה למלא את הפסדו על ידי ממכר מהיר, אין זה מפריע כלל את הסוחרים הרוסיים מלהתיישב בתוך הערים של תחום-המושב כדי שידם תהיה על העליונה²⁰).

אולם אקסאקוב זה עצמו מספר, ש„היהודים הם הלקוחות הפעילים ביותר בירידים, ובייחוד של סחורות-טכסטיל רוסיות, והם מפיצים אותן בכל האזור המערבי ואפילו בתוך רוסיה הלבנה. היהודים באים בהמונים לכל הירידים שהם רשאים לסחור שם (בחארקוב וגם בפלך חארקוב התיירו ליהודים רק לקנות ולא למכור). הם מזבזים את סחורותיהם במהירות, בסיטונות ובקמעונות, מן החנויות ומן הדוכנים... מן השולחנות ומן הדירות²¹).

המספרים של הקונטראקטים הקיוביים, גדולי הירידים שבאוקראינה, ששם היו באים בעלי-האחוזות העשירים ביותר וביניהם היו גם בעלי בתי-חרושת של סוכר ומלבושים, מוכיחים שבסוף המחצית הראשונה של המאה הי"ט כבר תפסו היהודים את המקום הראשון בסחר האוקראיני. ליהודים לא היתה זכות ישיבה בקיוב עד לשנת 1917 והם נזקקו לרשיונות מיוחדים כדי שיוורשו לבוא לירידים. יריד זה ארך 3-4 שבועות וכאן נעשו עסקים גדולים של רכוש, הון, יערות, תבואות, סוכר ושאר צרכי מכולת. המספר הרשמי של המבקרים מודיע לנו על חמישה סוגי מבקרים: בעלי-אחוזות, סוחרים, אורחים מחו"ל, יהודים ופקידים. בדרך כלל היוו היהודים בשנים שבין 1835 ו-1846 כ-55 אחוזים בערך מכל המבקרים. אולם אם ננקה ממספר זה את הפקידים ואת בעלי-האחוזות שלא הרבו לסחור אלא שהיו מוכרים בעיקר מיבולם ומנכסיהם, נראה שהיהודים היוו בירידים בשנים 1835-39 במוצע 92.2%; בשנים 1840-44 — 87.2%; ובשנים 1845-1846 — 2290.0%²²).

הרוסים הגדולים התגברו ברוסיה המרכזית על נקלה על התחרותם של היהודים; שכן כאן היתה השיטה קלה ביותר: כאן לא ניתנה כלל זכות כניסה ליהודים. אולם אחרת לחלוטין היה המצב בפלכים שבתחום-המושב — אעפ"י שגם כאן לא היו היהודים בני חורין גמורים, הרי בדרך כלל יכלו בכל זאת להתחרות באופן חפשי ולגלות את כל מרצם וכושר יכולתם. ואין גם כל ספק שהם נחלו נצחון גדול.

מכל האמור עד כאן ניתן להסיק, שמעמד הסוחרים של הרוסים הגדולים, ככל שהיה קטן בכמות בסוף המאה הי"ח ובתחילתה של המאה הי"ט, הרי כבר היה די גדול כדי לנצל

את שליטתו הלאומית ולתפוס עמדות מסחריות באותם המקומות שהפקיעם מידי השכנים. ומעמד זה נתקל כאן בעם, ששני שלישים הימנו היו סוחרים ומוזגים, ודווקא זריזים וחרוצים, ולא רק סוחרים גדולים אלא בעיקר זעירים ובינונים. בהשוואה לאוקראינים ולרוסים הלבנים ואפילו לפולנים היה הרוסי הגדול סוחר וותיק ובעל נסיונות, אך לא כן ביחס ליהודי.

לפיכך מן ההכרח היה באמת לנקוט אמצעים יעילים ולחבל תחבולות כיצד להתגונן בפני המתחרה המסוכן — ועתה אמנם עשה יעשו הפליות מהפליות שונות ורק במידה שהתפתחות המדינה תדרש להן.

בשנת 1804 היה תחום המושב לחוק הקובע ומציין באופן ברור את התחומים שהיהודים רשאים לשבת בהם; תחום זה כלל את חמישה עשר הפלכים של אוקראינה (עם רוסיה החדשה), רוסיה הלבנה, ליטא ואת 10 הפלכים של ממלכת פולין מלשעבר.

אין זה, כאמור למעלה, מענייננו כאן לצלול בים זה של החקיקה הרוסית בנוגע לזכות הישיבה של היהודים. זהו הר גבוה של סתירות ותסבוכות. סיבות דתיות וגם מדיניות השפיעו את השפעתן המכרעת על חקיקה זו. שכן כל הסייגים, ההגבלות והאיסורים נעשו למעשה ברוח זו של המסורת הרוסית „שלא ליהנות הנאה כלשהי מאיבי ישר“. ולפיכך לא המגמה היסודית של החקיקה הרוסית בנוגע ליהודים מעניינת אלא דווקא פרטיה היוצאים מן הכלל. שכן דווקא אלה מדגימים בבהירות ברורה איך כפו האינטרסים הכלכליים על המצפון הדתי כל מיני פשרות, אלצו לעשות בניגוד למסורת הקדושה של הצארים והוציאו בעל כורחם ובחזק יד הנחות והקלות לטובתם ולתועלתם של „איבי ישר“.

לפי החוק משנת 1804 רשאים היהודים לשבת רק בפלכים הנזכרים למעלה; אולם בחוק זה גופו כבר נתגלעה פירצה — סוחרים מישראל רשאים לבוא לפלכי רוסיה המרכזיים אבל לתכלית מסחרית ובאופן זמני. שני מומנטים אלה היו להנחות יסוד המשמשות בכל אותם הפרטים המסועפים והיוצאים מן הכלל הסובבים מסביב לזכותו של היהודי, שיהא רשאי לבוא לפלכים האסורים, אבל רק לשם תכלית מסחרית ובאופן שבואו לא יפריע לסוחר המקומי. באופן זמני הא כיצד? פירושו של דבר הוא, שאסור לו ליהודי לפתוח לו חנות ולהתחרות בסוחרים המקומיים, או לפתוח בית חרושת ולהתחרות שם בחרושתן בן רוסיה הגדולה. אולם רשאי הוא היהודי לקנות שם סחורות, להוציאן ולמוכרן בפלכים שמותר לו לשבת בהם. נמצא, שבתור סוכן של הסחורות מן המרכז המוסקוואי, שהיה עדיין בכל המחצית הראשונה של המאה הי"ט התעשייתי ביותר משאר כל חלקי האימפריה, היה היהודי אורח קרוא ומכובד למדי. „איבו של ישר“ כשר רק כשהוא בא לקנות סחורה, אבל מיד כשהוא מנסה להיות מתחרה במכירתה, הריהו שוב פסול וטמא.

והמציאות הוכיחה אמנם שהיתה זו עמדה בריאה ומעשית מנקודת הראות של האינטרסים המעמדיים של הבורגנות הרוסית הגדולה.

במשך חמש שנים — 1828—1832 — קנו יהודים במוסקוה סחורות בסכום של 81 מיליון ו-674 אלף רובל²³). סכומים גדולים למדי בשנים של אז.

לא ניחד את דבורנו על שינויים קטנים, חיוביים ושלייליים, שניתכו על ראש היהודים בחוזרים ובפקודות בנוגע לזכות ישיבתם של היהודים. אנו נעבור מיד בקפיצה אחת לשנת 1859 — השנה שצריך לראותה כתמורה ראדיקאלית בחקיקה הנוגעת ליהודים. נוצר עתה סוג חדש של יהודים יוצאים מן הכלל, העתידים לקבל זכות ישיבה קבועה בפלכים של רוסיה הגדולה. זכות ישיבה קבועה וגם שאר כל הזכויות של התושבים הלא-יהודיים, כגון: לייסד מפעלים שונים, לסחור ולעסוק בכלל בכל הפרנסות

המצויות. מי הם איפוא יהודים מיוחדים אלה? אלה היו יהודים מן הדרגה (גילדה) הראשונה! אולם צפויה היתה הסכנה, שיהודי לא עשיר כל כך יקבל אלף רובל, יהא לסוחר בדרגה א' וישתקע במוסקווה או בפטרבורג. מן הצורך איפוא ליוזר ולנקוט אמצעים, שרק יהודים עשירים ובעלי-הון גדולים באמת יוכלו לנצל זכויות והנחות אלו. וכך עשו: רק אותו יהודי ששילם בתחום-המושב שנתים לפני שנתקבל החוק החדש מסים של דרגה א' — והרי ברור שרק בעלי-הון גדול שעסקו רבים ומרובים היה צריך וגם יכול היה לשלם — רשאי להירשם באגודת הסוחרים דרגה א' בפלכי רוסיה המרכזיים ולהשתקע שם. ואם לפני החוק לא שילם את התשלומים של דרגה ראשונה, הרי זה חייב לשלם קודם התשלומים האלה משך חמש שנים בתחום המושב ורק לאחר מכן יהא זכאי להיות סוחר בדרגה ראשונה בשאר כל פלכי רוסיה. ואם משלם לאחר מכן עשר שנים רצופות תשלומי הדרגה הראשונה הרי הוא וכל בני ביתו כבר מקבלים זכות-ישיבה לתמיד. אם פסק מלשלם תשלומי הדרגה הראשונה לפני תום עשר שנים, וזהו סימן שאיננו עוד בעל-הון כמקודם, מגרשים אותו במשך שנה אחת חזרה לתחום המושב. רוסיה המרכזית אינה צריכה לקבצנים!

הלעג וההתקלסות בזכותו של אדם מישראל לנשום אוויר, הנקנית לו בשקילה ומדידה של הדינרים המצויים באפודתו, הגיעו כאן לדרגתו העליונה. ושוב הוכיחה המציאות שהיו נוהגים לפי עמדה מעשית מסוימת; שנת 1859 פותחת פרק חדש של חשיבות רבה לא רק בחיי היהודים ברוסיה, אלא בחייה הכלכליים של האימפריה הרוסית כולה. יש בכך משום סמל, שדווקא באותה שנה עצמה נוסד הבאנק של הגינבורגים שנתפרסמו אחר כך כבארונים. הבאנק שלהם היה בין הבאנקים היהודיים הראשונים הפתוחים והגלויים שנוסדו מחוץ לתחום המושב. אנו מדגישים הבאנקים היהודיים הפתוחים, משום שהבאנק הגדול הראשון בפטרבורג נוסד אף הוא בידי יהודים — אבל אלה היו מומרים — האחים שטיגליץ.

הבאנק של גינבורג היה הראשון, שפיתח ובא בקשרי כספים רחבים עם אירופה — ובייחוד עם באנקים יהודיים — עם המנדלסונים ובלייכרדר בברלין ועם האחים פריירה בפאריס. כעשר שנים לאחר כך צפו ועלו משפחות פוליאקוב, שייסדו עשרות באנקים בערים שונות ברוסיה ובייחוד במוסקווה ובפטרבורג, ושנתפרסמו פרסום רב יותר כבוני רכבות רוסיות. הבאנקים שלהם הקציבו כספים לבנין הרכבות. כמה שנים לאחר מכן צף ועלה הבנקאי המפורסם זאק, שארגן את ההלוואות בשביל הממשלה הרוסית בימי המלחמה שבינה לבין טורקיה (1878). ובאותן השנים הופיעו גם חרשתני הסוכר, תעשייני-הנפט, היצואנים והיבואנים היהודיים הגדולים.

לא כאן הוא המקום לעמוד על המהפכה הכלכלית, שהיהודים חוללו ברוסיה במחצית השנייה של המאה הי"ט ובעשור השנים הראשון של המאה העשרים. הם גרו ועוררו את תאבונה של הבורגנות הרוסית הרדומה — של הבורגנות האצילה ושל מעמד הסוחרים («קופטשסטוו») המסורתי. אמנם, בתקופה זו, שחלה יחד עם זמן שחרורם של האכרים מופיעים בעולם הקבלנים יסודות רוסיים חדשים — אכרים שעלו לגדולה והמכונים «רזנוטשינצ'י», בניהם של משכילים ופקידים, והם רעננים וזריזים מן ה«דווריאנים» הנזכרים למעלה ומן הסוחרים; ואעפ"כ לא יהא בכך משום הפרזה אם נניח ונאמר, שתפקיד היהודים בהתפתחות החזקה והמוגברת של המסחר והתעשייה בפרק זמן זה היה גדול מאוד. ואם בתחילתה של מאת העשרים היו בידי היהודים כמחצית כל בתי-החרושת לסוכר, ואחוז לא קטן מזה מקרב היהודים היו בעלי נכסים ומנהלי באנקים וגדול היה חלקם בין תעשייני הנפט ובמכרות-הזהב, הרי אין לראות זאת כמקרה גרידא, אלא כתוצאה של הכוחות היוצרים והגדולים של המרץ היהודי.

העלייה הגבוהה והמסחררת של הבורגנות היהודית הגדולה ברוסיה חלה במידה גדולה בעת ובעונה אחת עם התקופה של הרדיפות האכזריות נגד היהודים במדינה זו — בימיהם של אלכסנדר השלישי וניקולאי השני (1881—1917). עובדה זו מחזקת את הנחתנו, שהיהודי העני פסול היה ברוסיה הצאריסטית ואילו אחיו העשיר כשר היה בתכלית. וגירוש מוסקוה (1891) מאשר אף הוא הנחה אחרת — בתור מוכרים, היינו כמתחרים בשוק של רוסיה המרכזית, היהודים אינם רצויים, משום שלאחר הגירוש נשארה הבורגנות היהודית הגדולה במוסקוה, שכן הבנקאים ובעלי מכרות הזהב היו בטוחים מסכנה; גרש גרשו רק את החנוונים ואת בעלי בתי-החרושת הקטנים ואת כל אלה שהתפרנסו במוסקוה מן האזרחות היהודית הבינונית.

החוקים הנוגעים לשהותם הזמנית של סוגי יהודים שונים ברוסיה המרכזית לתכלית מסחרית, ובייחוד בנוגע ליהודים מדרגה ב' וג', היו בתוקף עד למהפכה של שנת 1917 בערך. אעפ"י שלסירוגין ניתנו אי-אלו הקלות והנחות גם לסוג זה, אבל בדרך כלל ניכרת ובולטת לעין כל המגמה הברורה, שהיהודי יהא רשאי לקנות בערים של רוסיה הגדולה ולא למכור. ואמנם יהודים מילאו תפקידים חשובים בהפצתן של סחורות, ובייחוד של מוצרי טכסטיל ומתכת שמרכזי הייצור שלהם היו ברוסיה הגדולה. ולא עוד אלא אפילו לאחר התפתחותה הגדולה וגידולה המהיר של תעשיית האריגים בלודז' ובביאליסטוק שהתחרתה התחרות גדולה במוסקוה, היו די מוצרים שבהם נשארה מוסקוה השלטת בשוק. כמעט בכל עיר גדולה שבתחום המושב היתה סוכנות מוסקוואית של סחרי-או תעשייני טכסטיל; הסוכנויות היו כמעט כולן בידי יהודים ואפילו בערים כאודיסה, יקטרינוסלב ואחרות, שהיו בהן סחרי-אריגים גדולים מבין הרוסים הגדולים. ידוע ידעה מוסקוה יפה מאוד, שהיהודי „חסר-האלהים" כמוכר, כסוכן וכמפיץ של סחורות הוא חשוב לאין ערוך מן הרוסי הפראבוסלאבי האדוק שבאדוקים.

(1) יעקב לשצניסקי, דאס אידישע פאלק אין ציפערן, 1922, עמ' 35.

2) П. Янжуль, Очеркъ историческаго развитія фабрично-заводской промышленности въ Ц. Польскомъ. Москва 1887, стр. 8.

3) П. Миллюков, Очерки по исторіи русской культуры. Москва 1918, стр. 84.

4) Туганъ Барановскій, Русская фабрика. С.-Петербургъ 1907, стр. 45.

5) А. Ляховъ, Основныя черты социальныхъ и экономическихъ отношеній въ Россіи въ эпоху Александра I-го. Москва 1912, стр. 42.

6) Н. Д. Градовскій, Торговля и другія права евреевъ в Россіи. С.-Петербургъ 1886, стр. 345.

7) Ibid, стр. 57.

8) Дѣло о выходящихъ въ Новороссійскую губернію жидяхъ. Записки Императорскаго Одесскаго Общества Исторіи и Древностей. Томъ 17-й, Одесса 1894, стр. 163.

9) Юлій Гессен, Исторія Еврейскаго Народа въ Россіи, Ленинград 1925, стр. 21.

10) Ibid, стр. 47.

11) Исторія Московскаго купеческаго общества. Москва 1887

(12) א. מארגאסיס, געשיכטע פון יידן אין רוסלאנד, מאסקווע 1930, עמ' 259.

(13) שם.

Т. II-й вып. I-й, стр. 89.

14) Еврейская Энциклопедія, Т. 5-й, стр. 646.

- 15) Первая Всеобщая Перепись Населения Россійской Имперіи, 1897 г., Витебская Губернія.
- 16) Екатеринославская Губернія.
- 17) А. П. Оглоблин, Очерки истории Украинской фабрики. Киев 1925, стр. 44.
- 18) Ibid, стр. 45—46.
- 19) Ibid, стр. 45.
- 20) И. Аксаковъ, Изслѣдованіе о торговлѣ на Украинскихъ ярмаркахъ, Петербургъ 1858, стр. 176.
- 21) Ibid, стр. 251.
- 22) יעקב לשציןסקי, די יידן אין קיעוו, בלעטער פאר יידישער דעמאָגראַפיע, סטאטיסטיק און עקאָנאָמיק, בערלין 1925, עמ' 50.
- 23) Еврейская Энциклопедія, Т. 11-й, стр. 334.

אודיסה היהודית בתחלת המאה העשרים

— מתוך „פרקי זכרונות“, עובדון בכתב יד —

מעשה הצדקה

בתוך-תוכה של „גיהינום“ זו, כשם אודיסה בפי האדוקים, היתה פינה, ולא קטנה, שכאילו תפקידה היה לצנן מעט את חומה הלוחט של אש-גיהינום זו. כוונתי — למעשה הצדקה באודיסה היהודית. כמו שאודיסה היתה אולי ראשונה בקלקלה מבחינת גודל הזלזול במסורת הדתית, עד כדי ביטולה הגמור של השבת ואי-זהירות במאכלות אסורות, כך היתה אודיסה בהחלט ראשונה במעלה לגבי מעשה הצדקה ברוסיה, שהיה גדול גם בכמותו וגם באיכותו. תורת משה, דברי הנביאים, התלמודים והמדרשים, הרבו לדבר בשבח הצדקה. „אמר רב אסי: שקולה צדקה כנגד כל המצוות“ (ב"ב י.). ויותר ידועה מימרא אחרת: „כל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא“ (שם) — וחלק זה מתורת ישראל והמסורת הדתית נתקיים על ידי יהודי אודיסה, ודאי שלא ביודעים, בתת-הכרתם. ממש כמו שאמר דניאל לנבוכדנאצר: „וחטייך בצדקה פרוק“ (דניאל ד', כ"ד). אף כי היו כבר באותה תקופה רבים, שגינו את הפילאנטרופיה, ובמקומה דרשו עזרה סוציאלית מטעם המדינה או המוסדות המוניציפאליים, הרי על כל פנים רוסיה הנחשלת היתה עוד רחוקה תרפ"ט פרסאות מעזרה סוציאלית במובן הנ"ל, ואף המתקדמים ביותר, שבעטו ברגל גסה בכל גילויי המסורת הדתית היהודית, אי אפשר היה להם שלא להודות, שמעשה הצדקה, הפילאנטרופיה המנואצת בפייהם, עדיין יש לו זכות-קיום, כל זמן ש"לא יחדל אביון מקרב הארץ".

ובאודיסה רבים היו בין היהודים מעוטי-יכולת עד כדי עניות, רבים היו „יושבי חושך וצלמות“ במשכנות-עוני, שדוגמתם אפשר היה לראות בתל-אביב ב"כרם התימנים" או בחלק היהודי שבעיר העתיקה בירושלים, לפני שהלגיון הערבי החריב אותם בשנים תש"ח-תש"ט. ומפני כך נתנו רבים מן המתקדמים ידם לסייע במעשה צדקה זה — אם לא בממונם, כי רובם די היה להם להיות חי הנושא את עצמו, הרי בגופם: להכניס סדר במעשה הצדקה על ידי חקירת תנאי חייהם של מעוטי-היכולת, ועל יסוד המסקנות לעזור לנצרכים בעזרה קונסטרוקטיבית, שתעמיד אותם על רגליהם ולא יצטרכו למתנת בשר ודם. וכך היתה מעין חלוקת-עבודה: הבורגנות העשירה היתה ממציאה את הכספים הדרושים, והאינטליגנציה היתה משתתפת בעבודתה (שלא על מנת לקבל פרס) בחקירות סטאטיסטיות ובהסקת מסקנות מהן.

התלמוד והמדרשים מרבים לדבר על „נשים צדקניות“ שבדור ועל „נשים יקירות“ שבירושלים, ובעוד המשטר הדתי היה קיים בערי ישראל ובעיירותיו, ברוסיה ובפולין, בליטא ובגאליציה, היו „נשים צדקניות“ אלו ידועות לכל בכשרונן „להשכיל אל דל“ — להפוך משכבו של חולה עזוב וגלמוד בחליו, לספק מרק להשיב נפש יולדת עניה וכדומה. והכל מתוך סבר פנים יפות, כאילו מתוך הכרה לא ברורה, ש"העניות" — גלגל הוא החוזר בעולם, ואין אדם בטוח בחייו, שלא יצטרך גם הוא לבריות, ונשים צדקניות ויקירות אלו,

זקנות וגם צעירות, לא פסו גם באודיסה — ההוללה, השובבה, העליזה — שהיו לבושות
הדר, לפי האופנה, כשהן מבקרות בתיאטרות ובבתי קירקסאות ובכל מקומות שעשועים.
הן אמנם "ישבו בסוד משחקים ועלזו", אבל קבעו עתים גם למעשה הצדקה — גם בגופן
וגם בממונן, כל אחת לפי יכולתה.

והרי קצת ממוסדות הצדקה הגדולים, ששמם נתפרסם גם מחוצה לאודיסה, ורבים
היו הנאותים להם מן היהודים שבערי "תחום המושב", כי על כן לא היו דוגמתם בשאר
מקומות מושבותיהם של היהודים.

(א) בית החולים של הקהילה היהודית. היו בו כל המחלקות השונות (חוץ
ממחלקה לחולי-רוח), תפס שטח גדול (לפי המדות הנהוגות בארץ-ישראל — כמה עשרות
דונאם). החזקתו עלתה בחרבה מאות אלפי רובל (יש לזכור דבר אחד, שהרובל ברוסיה
באותה תקופה היה שווה בערכו — כח הקניה שלו — לליטרא שטרלינג האנגלית, אף כי
שער-החליפין היה 10 רובל בלי"ש אחת). חלק גדול מסכום זה היה ניתן מקופת מס-
הבשר (והמס מן הבשר הכשר היה מכניס כחצי מיליון רובל בשנה, ומכאן אפשר ללמוד
על מספר אוכלי בשר כשר באודיסה, שהיה גדול, אף כי הנאורים והחפשיים בדעות
הקיצוניים לא היו מקפידים על הכשרות). אבל נוסף לכך עוד כמה עשרות אלפי רובל היו
באים מנדבות של עשירים, וקצת גם מדמי אשפוז — מחולים בעלי יכולת בינונית,
שמטעמים מוסריים לא התירו לעצמם ליהנות ממוסד צדקה, שנועד לצרכי מעוטי-יכולת.
כגבאית ראשית לצרכי איסוף נדבות ותרומות שימשה במוסד זה האלמנה אשכנזי — גברת
על סף הזקנה. את בית-אשכנזי העריכו ב-4 מיליונות רובל (באודיסה היה עוד רק
גביר אחד, ה' וויינשטיין, שהעריכו את הונו במיליון רובל, כל שאר העשירים
והגבירים מן היהודים היו בעלי הון פחות ממיליון רובל; בעוד שהגדול בעשירי היוונים,
מאראזלי, הוערך הונו ב-60 מיליון רובל). וגבאית זו היתה לא רק שוקדת על כך,
שאחרים יתנו, אלא גם היא בעצמה היתה נותנת — שנה שנה תרומות של כמה עשרות
אלפי רובל. הנהגת ביתה — של נאורה, מתבוללת. באור ליום 1 בינואר, ליל סילווסטר,
היתה עורכת נשף-האילן, שאליו היו באים גם גדולי השלטון, כגון המצביא הראשי לכל
גליל אודיסה, שכלל 4 פלכים (חרסון, יקאטרינוסלאוו, טבריה, בסאראביה, שכל אחד מהם
היה גדול בשטחו מגרמניה ואולי אף מצרפת), המפקח הראשי לגליל הלימודים (אותם
הפלכים), ואין צריך לומר השלטונות הקטנים מהם במעלה. לימות הקיץ היה בית-החולים
פותח סניף לריפוי חולי שיגרון בלימאנים של ים-השחור, שדוגמתם לא היו (חוץ מאשר
בקרים) בכל רחבי רוסיה, כי הריפוי בלימאן זקוק גם לאקלים חם, ולהתרפא בלימאנים
היו באים חולים לרבבות מכל קצוי רוסיה, ובהם אלפי יהודים, שמעוטי היכולת שבהם
היו מקבלים את הריפוי בסניף של בית-החולים היהודי. וכעין סניף אוטונומי לבית-
החולים שמשה הקייטנה על שפת הים, הרחק מן העיר, למשך שלשת חדשי הקיץ — הם
גם חדשי הפגרה בבתי הספר — בשביל אלף ילדים תשושי-כח, מעוטי-משקל, ילדי
משכנות-העוני הנ"ל, שבבתי הוריהם העניים והעמלים ניזונו לא במדה מספקת (אף כי
באודיסה היה זול גדול, כי דרום רוסיה היתה ארץ מלאה כל טוב, ברכת "טל השמים
ומשמני ארץ"), ונהנו מאור השמש ומאוויר שפת הים גם כן במדה לא מספקת. ההוצאות
לצרכי החזקת קייטנה זו היו בתחום 10 אלפים רובל, וכאן הראו את כחן אותן הנשים
היקירות, ברובן צעירות בפרוס נישואיהן: הן היו מתרימות את מכריהן הרבים (כל
תרומה היתה לא פחות משלשה רובלים, והתורם היה נחשב כחבר החברה) ומספקות אלפים
אלו. רק המורות-המוריס-המחנכים היו מקבלים בעצם שכר סמלי, ושאר כל העבודה
היתה נעשית בהתנדבות, אף כי היתה גוזלת לא מעט זמן, למשל, מאת הרופאים, ושכרם

היחיד של כל העוסקים בצרכי צבור אלו שלא על מנת לקבל פרס היה — שבדין וחשבון השנתי על פעולות הקייטנה היה נזכר שמם.

בבית החולים ובסניפיו היתה נהוגה כשרות ושמירת שבת (כמובן, לא במקרים שהיה בהם משום פיקוח נפש, הדוחה שבת) כמו כן היו אולמים מיוחדים לתפילה. והערה זו יש ליתנה ענין לכל שאר מוסדות הצדקה, שימנו להלן: אם כי העסקנים והגבאים והנשים היקירות וכל המסייעים בידם היו רובם ככולם חפשים ונאורים, שבחייהם הפרטיים ודאי לא שמרו שבת באודיסה, הרי כעסקנים צבוריים, העומדים בראש מוסדות הצדקה, שהנהנים מהם היו בני דלת-העם, לא העלו אף על דעתם, שחיי המוסדות הפנימיים יתנהלו שלא על יסוד המסורת. כמובן, לא הגיעו לידי כך, שלא יצלצלו בפעמון, או שלא ידברו בטלפון, או שיקבעו מכשירים מיוחדים לכיבוי אור החשמל בליל שבת. איני יכול לומר בוודאות גמורה, אבל לא שמעתי, שהרבנים באודיסה, שנחשבו כיראיי-שמים, כגון הרב סלושץ, אביו של הפרופסור נחום סלושץ, או הרב גליקסברג (נפטר בתליאביב, אביו של האמן-הצייר גליקסברג), יעסקו בשאלות ותשובות בענין דיבור בטלפון בשבת או סיבוב הכפתור המדליק את החשמל או מכבה אותו, מעין השאלות ותשובות, שבהן עוסקים הרבנים בארץ-ישראל, ובכללם אף אדם, שראה מאורות השכלה, כהרב הראשי הרצוג. אפשר, שמתים מבית החולים היהודי לא היו מוסרים לאוניברסיטה לשם ניתוחי-לימוד, אבל מבית החולים העירוני, שגם בו היו מתרפאים הרבה יהודים, היו מוסרים גופות מתים יהודים (היו בזה כללים מסוימים), ולא שמעתי שהרבנים מיחו על כך.

(ב) בית-היתומים. בעצם אחד, שהוא שנים: לבנים ולבנות. בראשון נתחנכו 200 יתומים — גמורים (מאב ומאם) וחצאיים (מאחד ההורים), ובשני — 50 יתומות. היתומים היו מתקבלים מבני 5-6 שנים, ועוזבים את המוסד בהגיעם לגיל 15. לא רק בית-תפילה היה במוסד, אלא גם בית-ספר — לבנים לחוד ולבנות לחוד. לערך מגיל 12 היו מפקחי המוסד דואגים לעתידם של היתומים והיתומות: בעלי הכשרונות שבהם היו מוכנסים לבתי-הספר התיכוניים, ולאחר גמרם היו מתכשרים להיות מורים ומורות, וכמובן שהמוסד היה מעדיף אותם, בתנאים שווים, על מורים ומורות מן החוץ. ובעלי הכשרונות הבינוניים היה המוסד מכשיר למלאכה ואמנות: היו בתי מלאכה לנגרות ולכריכת ספרים בשביל היתומים, ובית-מלאכה לתפירה — בשביל היתומות. ונוסף לאלו קורס מיוחד למוסיקה בשביל היתומים והיתומות, שנתגלה בהם כשרון מוסיקאלי. תקציבו של המוסד היה כ-100 אלף רובל לשנה. המחצית היתה באה מסכומי המס מבשר כשר, והמחצית השניה באה מדמי-הרבות מכספי הקרנות, שנוסדו לשם כך. היה גביר פלוני תורם 10 אלפים רובל לצרכי בית-היתומים — היו קונים בסכום ניירות-ערך, שאחריותם על הממשלה, ולתקופת המהפכה של הבולשוויקים היו לבית-היתומים ניירות-ערך במיליון רובל, שהיו מכניסים למוסד כ-150 אלף רובל לשנה. המוסד היה נתון לפיקוח של חבר-גבאים, כולם גבירים וגבירות גדולים, מן התורמים בעצמם ומתרימים אחרים (על פי רוב לא היתה כל תרומה פחות מ-10 אלפי רובל). גבאי ראשון היה בעל בית הבנק היות, בנעוריו מלמד, יודע ספר, כותב סאטירות-בדיחה באידיש. רק אחד הגבאים היה לא מן הגבירים, הוא החכם מנשה מרגלית. ממון לא היה לו, את פרנסתו מצא ממקצועו כעורך-דין, אבל משום השפעתו כאיש מלומד ומשכיל, נוטה ל"חכמת ישראל", היו נוהגים בו כבוד גם הגבירים, ודעתו היתה להם בחינת "אורים ותומים".

בהשפעת מרגלית, שהיה חדור רוח האידיאלים של טובי המשכילים היהודים בזמנו, יסד בית-היתומים גם חווה חקלאית להקנות לחלק מן החניכים את החקלאות ולחבב אותה עליהם. השלטון המוניציפלי הקצה 400 דונם קרקע, אמנם אדמת-זיבורית משטחי אדמת-המלחה שהיו בידו לא רחוק מן הלימאנים. בארץ-ישראל ידוע הנסיון שנעשה באדמת-

בית-הערבה בסביבות ים-המלח — להדיח מן האדמה את המלח שבה, והנסיון הצליח. אלא שבזמן המלחמה עם הערבים (תש"ח) נעזבה בית-הערבה מעובדיה. למנהל החווה החקלאית של בית היתומים נתמנה האגרונום אברהם זוסמאן (לאחר הכרזת באלפור בארץ-ישראל והתנחל בנחלת-יהודה; אביהם של המשורר עזרא זוסמאן והרופאה דבורה ברודצקי, שקנתה לה שם טוב באהבת האדם שבה). זוסמאן גם הוא היה חדור הרעיון להקנות ליתומים את מקצוע החקלאות, היה ידוע בספרי-הלמוד שלו ובמאמריו הפיזיים בה"וסחוד" וה"ראזווט" על החקלאות במושבות מיסודה של חבת ציון בארץ-ישראל, אבל חבת ציון שלו לא פסלה אותו למשרת מנהל החווה, כי באותו פרק זמן היה גם מנשה מרגלית עצמו, כאמור, מזכיר הכבוד של הועד לשוב ארץ-ישראל. אלא שהנסיון לא הצליח, אף כי נמשך כ-15 שנה והושקע בו כמיליון רובל. כנראה, שלא קל היה לבער את גבישי המלח הדקיקים משטח של 400 דונאם, כי אולי עדיין לא היו ידועות לזוסמאן או השיטות, שבהן השתמשו בבית-הערבה. ונראים הדברים, שהיתה עוד סיבה אחת, שבשעתה לא עמדו עליה. לא הרי אנשי בית-הערבה, שמסרו נפשם על החקלאות ולא חשכו מאמצים כדי לטהר את האדמה מן המלח כהרי חניכי בית-היתומים באודיסה, שאנשים כמרגלית וזוסמאן, חובבי-ציון וחובבי-חקלאות, היו נראים בעיניהם כמתמיהים, בחינת עורבים לבנים... אלא שהכשלון הנ"ל לא יאש את זוסמאן מחיבתו לחקלאות, כמו שיעידו אנשי הקבוצה בקרית-ענבים, שהם מחניכי זוסמאן באודיסה, בזמן המהפכות, כשהצליח לקבל מאת השלטונות כמה מאות דונאם אדמה, כדי להקנות לצעירים ("חלוצים") את החקלאות. נראים הדברים, שזוסמאן עמד על טוד הכשלוך בחווה החקלאית של בית-היתומים.

ג) בית-הספר למלאכה "טרוד". גם הוא כבית-החולים היהודי היה מפורסם בכל דרום רוסיה ואף הלאה מזה. זה היה כעין פוליטכניון בועיר אנפין. בראש הועד המפקח עמד מנשה מרגלית הנ"ל, והוא היה הרוח החיה בפעולת בית-הספר. הרעיון היה — הפרודוקטיביזציה של המעמד הבינוני, אותו הרעיון שעורר את מרגלית וחבריו ליסד את החווה החקלאית עלייד בית-היתומים. בתחום המושב היו נהוגות כמה אומנויות, ברובן בצורה פרימיטיבית: חייטות, נגרות, חרטות, נפחות, כובענות, סנדלרות, עגלונות, זגגות. והנה באודיסה נתגלו מקצועות חדשים במלאכה: מסגרות, חרטות בברזל, יציקת ברזל עשת, שרברבנות, חשמלאות, שכמה מהם (כגון שרברבנות, חשמלאות) לא היו ידועים בכלל ברוסיה חוץ מן הכרכים הגדולים (פטרבורג, מוסקבה, אודיסה, קיוב) — ולמלא חסרון זה נועד בית-הספר "טרוד". גם בית-ספר זה היה תקציבו כ-100 אלף רובל לשנה, שהמחצית היתה באה מקופת המס מבשר כשר, והמחצית השניה היתה באה מן הקרנות של ניירות-הערך, נדבות הגבירים-הגבאים, וקצת משכר לימוד. בבית הספר למדו כמה מאות תלמידים, שמחציתם היתה מחוץ לאודיסה. היו מתקבלים בו בני 15, גומרי בתי-ספר עממיים. ומכיוון שהשאפה היתה להקנות לתלמידים את אומנותם לא בצורה פרימיטיבית, לפיכך היה גם בית ספר ללימודים עיוניים, שלמדו בו רוסית (ראשית, מפני השאיפה של המתבוללים הלאומיים למחצה להפיץ את הלשון הרוסית וספרותה במערכות ישראל; ושנית, אפשר שזו היתה דרישת השלטונות: לא הורשה שום בית-ספר בלא לימוד הלשון הרוסית), חשבון, הנדסה, שרטוט גיאומטרי, פיסיקה, כי לא תתכן אומנות בלא ידיעת השרטוט הגיאומטרי כמעט בכל המקצועות הנ"ל וחשמלאות — לא תתכן בלא לימוד פיסיקה. ומובן, שהצעירים גומרי בית הספר "טרוד" יצאו מצוידים בידיעת אומנות למעשה ולהלכה, ומצאו את לחמם בכבוד. ואחוז קטן, מבעלי הכשרונות הטובים, המשיכו את השתלמותם בטכניונים של ממשלת רוסיה, שעם כל ההגבלות בכלל (לגבי כניסה לאוניברסיטה רוסית לא הקפידו השלטונות על גובה ידיעותיהם של התלמידים הרוסיים,

וציון "מספיק" פתח לפני המתלמד הרוסי את שערי האוניברסיטה; מה שאין כן בנוגע לכניסה לטכניונים, שהיתה נוהגת התחרות-ציונים אף לגבי הרוסים — נדרש ציון "טוב מאד" היו יהודים מתקבלים בהם בשיעור 3%. ולפיכך בדרגות החשיבות ברוסיה לגבי בעלי-דיפלומות היו ראשונים במעלה — מהנדסים-אינז'ינירים; שניים להם — עורכי-דין; שלישיים להם — רופאים. ואותם המועטים מחניכי "טרוד" היו זוכרים לבית-ספר זה את החסד, שגמל להם בנעוריהם...

(ד) בית התמחוי הזול, או כפי שקראו לו "המיטבח הזול". כמה מאות איש היו מקבלים סעודת צהרים בבית תמחוי זה: רבע ככר לחם (כרבע הקילו) משובח, מרק עם בשר (ודאי לא פחות ממאה גראם, בלא עצמות, ובשר משובח) או צלי בשר. הסועדים היו משני סוגים: כמחציתם בחנם והשאר נגד תשלום 9 קופיקות (9 פרוטות בשער זהב). ה"בחינים" — אם לדבר בלשון מחלקי העתונים העבריים, מן התימנים, בתל-אביב, הקוראים כך למקבלי העתון בחנם — היו משני סוגים: נתמכי העזרה הסוציאלית (מושג זה לא היה ידוע אז, אבל עניים, ואולי גם קבצנים, היו מקבלים פיתקאות ממוסדות שונים, שבעל הפיתקה זקוק לעזרה, כגון חולה שיצא מבית החולים, או אלה שבאו בקיץ להתרפא במי הלימאנים, אלמנות מרודות) ואכסטרגנים. כי בין הללו היו רבים, בעיקר מחוץ לאודיסה, שאם כי היו בני עניים, הרי לא היו עתידים, לפי מיעוט כשרונותיהם, להיות מאלה, שמהם תצא תורה, אבל לרעוב לא יכלו, ואם הוריהם שלחו להם לפעמים קצת כסף, הרי היו להם גם צרכים אחרים: דירה — לכל הפחות 2 רובלים לחודש, בגדים ונעלים, וגם פת-שחרית ופת-ערבית. אכסטרגנים אלו רובם לא הגיעו לשום תכלית — לא עמדו בבחינות, אבל כמה שנים היו עוברים עליהם עד שנתברר להם, שאין להם שום תקווה לעמוד בבחינות — ופנו למקצועות אחרים. שנים אלו היו בשבילם שנות התנוונות חמרית, שממילא השפיעה גם על רוחם, שלא היתה בכלל איתנה. הם היו מנתמכי ה"מפיצים", ומתן פיתקה לבית התמחוי, לקבל שם סעודת צהרים בחינם, היתה התמיכה החמרית העיקרית שניתנה להם מאת ה"מפיצים". ראשי ה"מפיצים" חששו אמנם, שיש בין מקבלי הפיתקאות לא יצלחים רבים, אבל כיצד לבדוק אחריהם? במתן הפיתקאות היה עסוק (שלא על מנת לקבל פרס) זקן אחד, גם הוא בשעתו מן המשכילים-האכסטרגנים, ז'וויף שמו, שהיה נקרא בפי כל "אבי האכסטרגנים". ודאי, היה ז'וויף זה טוען, יש בהם כאלה, שמן הדין היה להפסיק להם את מתן הפיתקה, אבל כבר אמרו חז"ל: "אין בודקין למזונות". אוכלי "נהמא דכסופא" (לחם חרפה) זה "ירעו עד שיסתאבו" — בסופו של דבר ימאס עליהם עסק זה ויסתלקו.

וכך בעצמם היה. כי בשנת תרס"ה (1905), שנת המהפכה הראשונה ברוסיה, עטו כל ה"לא יצלחים" האלה אל המהפכה. רבים מהם נשחקו בין אבני הריחיים שלה, אבל ה"פיקחים" שבהם, שידעו כיצד להתחמם לאורה של מהפכה זו, ביצרו להם מעמד בחיים, ואף בראש התור, כי לימדו לשונם לנאום נאומים דימאגוגיים, וכשהשעה היתה צריכה לכך, כשראו בזמן המהפכה השניה, תרע"ז-תרע"ח (1917-1918), שכף המאזנים נוטה לצד נצחון הבולשוויקים, נהרו בהמוניהם למערכות הבולשוויקים-הקומוניסטים (את פרצופם תארתי במאמרי "תלושים", שנדפס ב"השלוח" בחוברת אפריל 1917).

חלק מן ההוצאות בא ממס הבשר הכשר, וחלק מתרומות של גבירים. הגבאית הראשית היתה גברת אוסטרובסקי, אשת בעל אניות-סוחר, אבל עשרו היה נאמד רק במאות אלפי רובל. הגב' א. היתה מן הנותנות בעצמן והשקדות על כך, שגם אחרים יתנו. ומפני כך היתה מצליחה לאסוף כמה עשרות אלפי רובל לשנה. שמה היה לברכה בפי כל: כי כל רעב ממש ידע, שבבית התמחוי ימצא לכל הפחות סעודה מספיקה אחת.

(ה) בתי-הספר שנתמכו על-ידי ה"מפיצים". אבל קודם שאגיע אליהם — מעין

הקדמה קטנה על בתי הספר בכלל שהיו באודיסה: 1) בתי הספר התיכוניים של הממשלה — 4 גימנסיות, 2 בתי ספר ריאליים, בהם היו מתקבלים יהודים בשעור 10% מכל התלמידים, שאינם יהודים. מועטים מבין היהודים היו מתקבלים לפי שיקול-דעת המנהל של בית הספר, וכאן היה מקום ל"המלצה" ול"מתן שוחד" וכדומה. אבל הרוב הגדול של היהודים, שהיו מתקבלים לבתי ספר אלו בגבולות המכסה, היו מן המצטיינים בידיעותיהם. וכך כבר בראשית הלימודים היה נעשה מעין "ברור טבעי", והם גם היו מקבלים עם גמר בית הספר מידאליה של זהב או כסף, וזו נתנה להם יתרון גם בשעת הכניסה לאוניברסיטה. קרה, שמספר היהודים מגומרי בתי הספר התיכוניים, בעלי המידאליות, היה גדול ממספר התלמידים הזכאים להתקבל לפי המיכסה, יש ובעלי מידאליות של זהב וכסף היו נדים ונעים בכל רחבי רוסיה, שמא נמצא באיזו אוניברסיטה מקום פנוי ליהודי בעל מידאליה (במוסקבה ובפטרבורג היתה המכסה רק 3%; בחארקוב ובקאזאן ובטומסק — 5%; באודיסה ובקייב ובוארשה — 10%). בששת בתי ספר תיכוניים אלו של הממשלה למדו כ-2000 תלמידים, ז.א. שמספר היהודים בהם היה כ-200. 2) שתי גימנסיות עירוניות לבנות, ומספר התלמידות בהן כ-800, ומהן 80 יהודיות. 3) בית-הספר למסחר של אגודת הסוחרים באודיסה — 5% יהודים, כלומר: כ-200 יהודים. 4) בית הספר למוסיקה ובית הספר לציור שהיו נתונים למרותה של נסיכות גבוהות מבית המלכות, ששימשו כעין פטרוניים לבתי ספר אלו, וקרנות מיוחדות היו להחזקתם, ובהם לא היו נהוגות ההגבלות לא לגבי מורים יהודים ולא לגבי תלמידים. ובכל אחד מבתי הספר האלה היו כ-200 תלמידים יהודים.

מובן, שבתי ספר תיכוניים אלו לא יכלו לקלוט את כל השואפים להשכלה תיכונית מ-150 אלף אוכלוסין היהודים שבעיר. ובלחץ זה נפתחו בתי ספר תיכוניים פרטיים — מתחילה עד ידי גויים, מורי גימנסיות ממשלתיות, שמשכורתם לא היתה גדולה, אלא שהיו להם קשרי ידידות במערכות השלטונות הגבוהים של גליל הלימודים (ואולי גם בתוקף הכלל "הכסף יענה את הכל"), שלא חלו עליהם ההגבלות של המיכסה, או שהמיכסה הוגדלה, ובעלי הגימנסיות האלה, לבנים ולבנות, נתעשרו עושר עצום. ומכיוון שגם אלו לא הספיקו — ניתנו רשיונות ליהודים, בעלי השכלה אקדמית, לפתוח גימנסיות פרטיות, אבל רק לצרכי היהודים. תלמידים לא יהודים לא הותרו להתקבל, וגם מורי הלשון הרוסית ומורי ההיסטוריה הרוסית יכלו להיות רק לא-יהודים (ומומר בבחינה זו גידון כלאי-יהודי, והיו משמשים כמורים להיסטוריה רוסית וללשון הרוסית בגימנסיות יהודיות אלו), ובסוף שנת הלימודים היה המפקח על גליל הלימודים שולח ועדת-בוחנים, שכל חבריה היו מורים רוסיים, והיא היתה בוחנת את התלמידים והתלמידות של המחלקות השמיניות, ואלו שעמדו בבחינות היו מקבלים תעודת-בגרות מאושרת מאת המפקח על גליל הלימודים.

אבל היו עוד אלפי ילדים יהודים בני מעוטי-יכולת ובני דלת-העם, שמחוסר יכולת חמרית לא נשאו נפשם להקנות לבניהם השכלת בית ספר תיכוני. ולסיפוק צרכי הורים אלו היו באודיסה עוד בתי ספר עממיים בלי קבלת שכר לימוד, ששנות הלימודים שבהם היו 3—6. כי היו גם הורים שבקושי יכלו לפרנס את ילדיהם 3 שנים, ואחרי כך הוציאו מבתי הספר והכניסו לעבודה ללמוד מלאכה הלכה למעשה אצל אומנים — ומובן שדרכי הלימוד היו פרימיטיביות, או לשמש שליחים בחנות, או למכור סיגאריות ברחובות. ושני סוגים היו בבתי ספר אלה, שנועדו לילדי מעוטי היכולת: 1—3 בתי ספר ממשלתיים לבנים ואחד לבנות. הם נוסדו בתחום המושב, בימי הצאר ניקוליי הראשון, לשם הפצת השכלה בין המוני היהודים (ניקוליי זה, כידוע, היה קיסר עריץ בכלל וביחוד ביחס ליהודים, אולם נטה חסד לאחד מראשי המשכילים היהודים, הוא ר' יצחק בר לווינזון (ריב"ל) ותרם לו 1000 רובל להדפסת ספרו "בית יהודה", ולהחזקתם הונהג מס מיוחד — מס מגרות של

שבת, בעבור רשיון לנשי היהודים להדליק נרות בערב שבת עם חשיכה. וכשנתבטל מס זה — היו מספקים את הוצאות קיומם של בתי ספר אלו מקופת המכס מבשר כשר. כל זיקת הממשלה לבתי ספר אלו היתה — שהיא היתה ממנה את המורים, בעיקר מגומרי בתי המדרש למורים הידועים של הממשלה בויטומיר ובוילנה, שבעברית היתה ידיעתם מועטת בתכלית, בעוד שבכל שאר בתי הספר של היהודים היו המורים מתמנים על ידי בעלי בתי הספר (יחידים או קהילות) והיו טעונים רק אישור מאת השלטונות — לגבי תעודת-הוראה ולגבי כשרות פוליטית. חלף זה לא עיכבו השלטונות על המורים של בתי הספר הממשלתיים הנ"ל ללבוש מדים ולחבוש כובע עם גושפנקה מיוחדת, כדוגמת המורים הרוסיים. הממשלה אף לא דאגה לבנינים בשביל בתי ספר אלו שלה, כי מקופת מס הנרות או מכס הבשר קשה היה להוציא כבת אחת סך 100 אלף רובל לצרכי בנין, דירה לבית-ספר אחד, ומכל שכן לשלשה, ובתי הספר היו בדירות שכורות, שכמובן לא התאימו לתנאי הפדגוגיה האלמנטרית ואף לתנאי ההיגיינה. רק בשביל בית-הספר הממשלתי לבנות נבנה בית מיוחד מלכתחילה על ידי המיליונר היהודי הידוע ליב ברודסקי מקיוב, שהיה לו בית-חרושת לתעשיית סוכר גם באודיסה. הבנין עלה לו בודאי כ-100 אלף רובל, ובשכר זה נתמנה למפקח (גבאי) על בית הספר לכל ימי חייו וגם קבל מאת הממשלה אות-כבוד.

(2) שלשה בתי תלמוד-תורה. הראשון שבהם היה מנהלו מגדלי מוכר ספרים, ושנות הלימודים בו — 6. השנים האחרים היו רק בעלי 4 שנות לימודים. החזקתו היתה מקופת מכס הבשר. בעצם היו אלו בתי ספר עממיים, שבהם למדו רוסי, חשבון, גיאוגרפיה והיסטוריה (לשון ההוראה רוסי), ונקראו בשם "תלמוד-תורה", שבתחום המושב היתה לו משמעות מסוימת של נחשלות ודרכי לימוד פרימיטיביים (לכל היותר למדו שם קצת רוסי), מפני שלמדו בהם עברית 12—9 שעות בשבוע, וכאמור למעלה זו היתה דרישת הציונים מאת בתי הספר של ה"מפיצים" — להנהיג לימודי היהדות (עברית והיסטוריה) 12 שעות בשבוע. בראשון מבתי תלמוד תורה אלו למדו כ-400 תלמידים, ובשנים האחרים — כ-200.

(3) בתי-ספר פרטיים-ציבוריים, כעשרה במספרם, קצת לבנות (ברוסיה הצאריסטית לא הורשו בתי-ספר מעורבים) וקצת לבנים. הם נקראו באופן רשמי פרטיים, על שם האיש שלו ניתן הרשיון (מורה או בעל דיפלומה אקדמית), אבל בעצם היו ציבוריים, כי לא נוסדו לשם קבלת שכר-לימוד מאת התלמידים, שכולם היו בני דלת-העם, וממילא לא לשם רווחים, והחזקתם היתה מוטלת על הצבור. והם בתי הספר נתמכי ה"מפיצים" (בכולם יחד למדו כ-5000 בנים ובנות), כי מקופת מס-הבשר לא ניתנה להחזקתם אף פרוטה, כי כאמור באופן רשמי היו פרטיים, ובאמת היו עוד כמה בתי ספר פרטיים ממש, שהיו מקבלים שכר-לימוד, ולפעמים גבוה, וקופת מס-הבשר, שהיתה נתונה לפיקוח ושלטון המוניציפאלי ולמעלה ממנו — לפיקוח השלטון הממשלתי, לא היתה רשאית בשום אופן להקציב סכומים בשביל בתי ספר פרטיים, וגם הקופה לא היתה מספיקה.

זיקתם של ה"מפיצים" לבתי ספר פרטיים-ציבוריים אלו היתה רק משהו מן הבחינה החמרית, כי גם ל"מפיצים" לא היו קרנות (משהו היו מקבלים מאת יק"א, כגון בשביל בתי הספר לבנות, שלמדו בהן את הבנות תפירה וסריגה, ולימוד מלאכה היה בגדר תפקידה של יק"א). אלא שה"מפיצים" היו נותנים להם את החסות הרוחנית-המוסרית. נשיא הסניף האודיסאי של ה"מפיצים" היה המהנדס גריגורי וויינשטיין, בן למשפחה מיוצאי ברודי (יוצאי ברודי, שבהם היו משכילים כקרוכמאל, בנו של רנ"ק, או אפרתי, או טארנאפול ועוד ועוד היו בני העדה התרבותית ביותר, הראשונים המשיכו את המסורת של השכלת גאליציה, אבל בניהם, ועוד יותר בני בניהם, היו מגדולי המתבוללים.

ורבים מן הנכדים כבר השתמדו, ואין צריך לומר, שלא ידעו עברית, גביר בעל מיליון. אבל רוח החיה בסניף ה"מפיצים", לאחר פרישת הד"ר ל. פינסקר, היה מנשה מרגלית. ההוצאות של כל אחד מבתי הספר, נתמכי ה"מפיצים", היו כעשרת אלפים רובל לשנה (שכר לימוד לא היה נהוג בהם), ואת הסכום הזה היו מספקות ה"נשים היקירות", ה"נשים הצדקניות" שבאודיסה, שעליהן דברתי למעלה. "לפי השור — החלף": בתי החולים ובית התמחוי, שהוצאותיהם היו הרבה עשרות אלפי רובל לשנה, הוצרכו לגבאיות מעין הגב' אשכנזי או הגב' אוסטרובסקי, כדי להתרים בעלי יכולת במאות ובאלפי רובל. אבל בתי הספר, נתמכי המפיצים לא היו זקוקים ל"לביאות" מעין אלו, אלא לנשים אמידות או משכילות סתם, שהיה להן צורך נפשי, או שעוררו בהן צורך נפשי זה לזמן ארוך או קצר, לעשות משהו לטובת "קטני ארץ" — בני דלת העם. כל בית ספר מן הנ"ל היתה לו חבורה של "נשים יקירות" אלו, רובן צעירות שהגיעו לפרקן או שכבר התחתנו והן ראו חובה לעצמן לאסוף תרומות לסיפוק צרכי בית הספר המיוחד להן. רובן היו מסורות למעשה-צדקה זה בלב ונפש, והיו ממציאות מקורות הכנסה מלבד התרומה הרגילה והפשוטה והשגרתית. וכידוע, "עם האוכל בא התיאבון", או בלשון חז"ל "מצוה גוררת מצוה". כל אחת מהן היתה רואה חובה לעצמה לבקר מזמן לזמן בבית הספר, בחינת "והיו עיניך רואות את מעשי ידיך". ואגב ראיה זו נתברר להן, שרוב הילדים והילדות הם חורים, מעוטי-דם, מחוסרי מזון מספיק, וגם לבושם היה דל, וביחוד בחדשי החורף, שלפעמים היו קשים מאד. ולפיכך היו מטילות עליהן עול גוסף: לספק סעודת צהרים לתלמידים ולתלמידות וגם בגדים לזקוקים ביותר, ואז היו באות "נשים יקירות" אלו, לפי התור, לבתי הספר לעת האוכל, כדי לעזור למחנכים בענין זה. ורבות מהן נתחבבה עליהן העבודה והרגילה אותן לעסקנות ציבורית.

ועל "רוח" בתי הספר האלה, נתמכי ה"מפיצים", התחילה ההתאבקות מצד הלאומיים (דובנוב ושכמותו) והציונים משני הזרמים — של אחד-העם ושל הרצל. ולאחר שדובנוב ודיזנגוף ואחד-העם עזבו את אודיסה ועברו — הראשון לוויילנה, השני לתל-אביב והשלישי ללונדון — נמשכה המלחמה ב"מפיצים". בראשותו של ז. ז'אבוטינסקי. לא היה שום טעם לאסור את המלחמה על ה"רוח" של שלשת בתי הספר הממשלתיים, כי גם מנהליהם וגם מוריהם היו מן הנמושות, בני אדם בעלי אפקים מצומצמים, מכוסים עובש, מתבוללים על פי שיגרה, ואת הלימודים העבריים, כפי דרישת השלטונות על פי התכניות המאושרות, שעבר

(*) ויינשטיין זה היה גם חבר נכבד של חובבי-ציון, כי היה תורם 100 רובל לשנה דמי חבר. הוא גם קנה את המגרש בשביל בית הספר לבנות ביפו, שעד יסודה של תל-אביב היה מרכז הפעולה התרבותית ביפו. לאחר שמנשה מרגלית עזב לשם הפגנה נגד הציונות ההרצליאנית את הועד של חובבי-ציון, נתקרב גם ויינשטיין, ורק המשיך לשלם את דמי חבר שלו — 100 רובל. כמובן, שווינשטיין היה תורם כמה אלפי רובל לשנה לצרכי ה"מפיצים". עסקיו העיקריים היו טחנות קמח מודרניות, באודיסה ובחרסון, שהיו הגדולות והמשוכללות בכל דרום רוסיה. הוא בנה בכספו בית ספר לטחנים וצייד אותו באופן מודרני ומסר אותו לרשותה של לשכת המסחר באודיסה. בבית ספר זה היו מתקבלים יהודים בלא הגבלה, והם היו הרוב בבית ספר זה. בסוף קיומו של משטר הצארים ברוסיה נבחר וו. לבית העליון של הפרלמנט הרוסי, כנציג לשכת המסחר באודיסה, והיה היהודי היחיד בבית העליון. לאחר התבססות הבולשויקים באודיסה הותרם, כמובן, כל רכושם. אבל הוא עצמו הצליח לצאת מאודיסה באחת האניות האחרונות לפני כניסת הבולשויקים. ההספיק להוציא משהו? אולי בזהב ואבני-חן, כי נכסי דלא נידי שלו הוחרמו כאמור. מסתבר, שלא יצא ברכוש רב. הוא הלך לפאריס, ולאחר שאכל את מעט הוננו, נתנו לו מנהלי "ק"א, שהכירו אותו, משרה ב"פיק"א — לנהל את עסקי "הטחנות הגדולות" בחיפה. לשם כך בא וו. פעם לארץ-ישראל, ובהיותו בתל-אביב נערכה לו מסיבה קטנה בבית אחד-העם, שהשתתפו בה ציונים מיוצאי אודיסה, יריביו לפנים, בחינת "גם אהבתם, גם שנאתם, גם קנאתם כבר אבדה". הוא מת בימי שיבה בפאריס.

עליהן כלה. העמידו על לימוד דת-אל — קצת תפילות, קצת עיקרי הדת (ומה ערך היה לשינון הדברה „זכור את יום השבת לקדשו, ששת ימים תעבוד ועשית מלאכתך, ויום השביעי שבת... לא תעשה כל מלאכה“, כשהתלמידים הפנויים מלימוד ביום זה — בתי הספר היו סגורים בשבת, כמו כל שאר בתי הספר של היהודים מכל הסוגים — היו משוטטים ברחובות העיר ורואים בעיניהם את ביטולה של השבת). לא היה גם שום טעם להתאונן על תלמודי-התורה, שהגדול שבהם היה מנהלו מנדלי. שתי שעות ללימודים עבריים — כדרישת הציונים אוסרי המלחמה — היו נהוגים בהם, ומנדלי או טרוצקי (גיסו של דובנוב, מנהל התלמוד-תורה השלישי) רצו להשליט במוסדותיהם רוח עברית, אבל לא נעזרו על ידי מוריהם, שרובם היו גם הם מחניכי בתי המדרש למורים שבני-טומיר ושבויילנה, ואולי רק משהו פחות עבוסים מחבריהם שבבתי הספר הממשלתיים.

מה שאין כן בתי הספר של ה„מפיצים“. כאן היתה אידיאולוגיה, שראשי המדברים שלה ברוסיה בכלל היו עסקנים מעין מ. ווינאוויר בפטרבורג, ובאודיסה ייצג אותם מנשה מרגלית, בעלי רעיון ה„תעודה“ בצורותיה השונות. ורוח זו הושרתה על המורים והמורות בבתי ספר אלה, שרובם היו צעירים לימים בערך, אנשים בעלי נפש, חדורי האידיאלים של טובי האינטליגנציה הרוסית, כפי שבאו לידי גילוי ביצירותיהם של סופרי המופת הרוסיים הגדולים. המורים והמורות הללו היו בחינת „תינוקות יהודים שנשבו לבין הגויים“ ונצחון במלחמה זו של הנהגת קצת רוח לאומית, אילו הושג (לבסוף) הושג משהו, על פי הכלל „פטור בלא כלום אי-אפשר“, היה משפיע ממילא ולאט-לאט גם על שאר בתי-הספר, אם הרבה ואם מעט. כי, אם ה„מפיצים“ יתירו משהו מן הלאומיות, סימן הוא שאין בו משום ציוניות — זו הצורה הקיצונית של הלאומיות — השוביניזם. הפולמוס היה באסיפות קטנות וגדולות, בעתונים המקומיים עד כמה שנתנו לו מקום, ובשבועונים היהודיים — „ווסחוד“ ו„ראזסווס“.

משהו — אמרתי — הושג. אבל תוך מאבק באו הציונים לידי מסקנה, שלא כדאי למלא ביין חדש קנקנים ישנים, ולפיכך בא שינוי בטכסיסי המלחמה: במקום פולמוס — יש לעשות מעשים. או התחילו הציונים גם כן לפתוח בתי-ספר עממיים, שיהיו כולם שלהם — לגבי המורים ולגבי ה„רוח“. כמובן, לתלות שלט ציוני עליהם אי-אפשר היה, כי, אם הציונות לא נרדפה מאת השלטונות דוגמת התנועות המהפכניות, הרי גם לא הותרה, ומפקחי הלימודים מן השלטונות היו שמרנים וגם צרי-אופק, והשמות „זרם“ או „תנועה“ בלבד הספיקו להם להתמלא חשד. ולפיכך היה צורך בזהירות: למדו רוסית, חשבון, גיאוגרפיה והיסטוריה — ולשון ההוראה של כל המקצועות הלא היתה רוסית. אבל קבעו 2 שעות לעברית והיסטוריה — ומקצועות אלו נלמדו במדת האפשר בעברית. בחנוכה ובפורים וכדומה נערכו חגיגות ברוח הלאומיות, ובעל כרחם הוצרכו גם שאר בתי-הספר העממיים — של ה„מפיצים“ — לחקות את בתי-הספר של הציונים ולערוך גם הם חגיגות, שעל כל פנים ספרו בהם לילדים את פרשת החגים האלה. וגם גימנסיה לבנות נוסדה על-ידי תמר ז'בוטינסקי-קופ, אחותו של זאב ז'בוטינסקי, והיתה לה הצלחה גדולה, כי על כל פנים בנות הציונים המתבוללים למחצה, ביחוד מן האינטליגנציה*, הלכו לגימנסיה זו, וגם בנות חוגים ניטרליים, שלא היו שונאי-ציון מובהקים, היו נכנסות לגימנסיה (הגבי) ת. ז'. יושבת עכשיו בתל-אביב; מן המורים בגימנסיה שלה יושב בתל-אביב העורך-דין

(*) צוויין, שהשבועון הציוני „ראזסווס“ היתה תפוצתו כ־25 אלף. מסתבר, שקוראיו רובם ככולם לא ידעו עברית כדי קריאת „הצפירה“ או „הזמן“ או „השילוח“. אולם מכל רבבות הציונים המטומעים בלשון הרוסית היה ז'בוטינסקי היחיד, שחידש את גירסת הינקות שלו מן החדר עד כדי כתיבה בעברית ונשיאת נאומים בעברית, שלא בהרבה היו נופלים — מבחינת הלשון — מנאומיו הרוסיים, ואין צריך לומר — האיטלקיים.

י. א. קריבוש, משתתף ב"חרות", ובחיפה — ד"ר שימקיי, רופא עינים). וגם גימנסיה זו השפיעה בעקיפין על שאר הגימנסיות לבנות, שנוסדו רק בשביל יהודים.

אולם להשגת אותו "משהו", וכמו כן לפתוח את בתי-הספר הציוניים הגמורים, היה צורך במורים — לא רק מבחינת הכשרתם הפדגוגית, אלא גם מבחינת זכותם להורות בבתי-הספר, כלומר בעלי תעודות שונות (להורות בגימנסיה עד המחלקה הששית היה צורך בתעודה יותר גבוהה מאשר בשביל בתי-הספר העממיים, ולשם הוראה בכיתות ז'—ח' בגימנסיה היתה דרושה השכלה אקדמית), ומורים לא היו, ביחוד בשביל הלימודים העבריים. וזו היתה טענה קשה בפי ה"מפיצים" בפולמוסים עם הציונים: הברורים יודעי עברית ובעלי תעודות הוראה — ואנחנו לא נבדוק בציציותיהם ונכניסם לבתי-הספר שלנו. ועל טענה זו לא יכלו הציונים להשיב בפולמוס-דברים סתם.

ולפיכך יזמו ראשי ה"ועד להלאמת בתי-הספר" (אחד העם, דובנוב, דיזנגוף, פן, ד"ר לנדסמן) לגייס את האכסטרנים הציונים-העבריים לתכלית זו: כלומר — להטיל עליהם חובה לשקוד על לימודיהם, להבחין לקבלת תעודת-בגרות, ואחר כך בבחינות נוספות (בפדגוגיה ובמתודיקה) לקבל תעודות-מורה — היתר הוראה בבתי-הספר השונים של היהודים. כמו לגבי כל דבר היו "רבים הקרואים אבל מעטים המקוראים". נתגייסו כשלשה מנינים אכסטרנים ציונים-עבריים, אולם בבחינות עמדו רק אחדים, ובתוכם שמה בראוורמן ז"ל, שעלה לארץ-ישראל בשנת תרע"ב (1912) ונכנס כמורה לבית-הספר לבנות ביפו, הוא אביהם של המהנדס יוסף בראוורמן, מיסד בית החרושת למיצי הדרים, ברחובות, והמורה שרה קאניוק בתל-אביב, ואנכי שבאתי לארץ-ישראל ב-1921. והיה צורך עוד בבחינה שלישית — לידיעת הלשון העברית וההיסטוריה, כי עם-הארצות היתה גדולה, ורבים מן האכסטרנים, שהתפארו בידיעותיהם העבריות, היו באמת מעוטי-ידיעה, כמו שגם ידיעותיהם הכלליות לא היו מספיקות. בהשתדלות מ. מרגלית ואחרים לפני ראש גליל הלימודים, הרשה הלה לכוון ועדת-בוחרים מטובי המורים היהודיים (לפי שיטתו והכנתו). הועדה כללה: את אבראמוביץ (הוא מנדלי), את טרופקי, את שאפיר (מנהל בית-הספר א' הממשלתי לבנים) ואת ציגלמן (מנהל בית-הספר ב' של הממשלה) — ועל גבם יעמוד המפקח על הלימודים בגליל אודיסה או שליחו (בין חברי הועדה ידע עברית כמובן, מנדלי, ואחריו קצת לגבי מנדלי — טרופקי. שאר השנים ידעו רק מעט מאד עברית, ואילו היו הם עצמם נבחרים על ידי מנדלי וטרופקי, לא היו עומדים בבחינה).

שאלת חוסר מורים לעברית התפשטה מאודיסה למרכז ה"מפיצים" בפטרבורג, שבין חבריו היו עבריים כד"ר י. ל. קצנלסון (בוקי-בן-יגלי), ד"ר איגר, וגם המרכז התחיל לדאוג לכך. בהשתדלותו הרשתה הממשלה למרכז ה"מפיצים" ליסד בעיר הורודנו "קורסים למורים", שיכשירו את הלומדים בהם להבחין בידיעות כלליות ובידיעות עבריות (המנהל היה הפדגוג כהנשטאם) והממשלה אישרה את תעודותיהם (לאודיסה נתגלגלו מגומרי קורסים אלו יצחק ספיבאק ומנחם רודניצקי, ומאודיסה באו לארץ-ישראל).

בשנת 1915, בימי מלחמת העולם הראשונה, כשיהודי הספר — פלכי הים הבאלטי, קובנו, סובאלקי — נעקרו ממקומותיהם על ידי גירוש וצרות המלחמה, פתחו הציונים, תחת השלט של "תרבות", קורסים למורים באודיסה. המנהל היה ד"ר מוהילובר (אחר כך מנהל בית המדרש למורים בירושלים), ובין המורים היו ח. נ. ביאליק, ד"ר י. קלוזנר, מ. אוסישקין (הורה גיאוגרפיה בעברית), ש. צמח ועוד אחרים. ומווארשה, שנכבשה על ידי הגרמנים, הועברו לאודיסה הקורסים הפדגוגיים להכשרת גננות עבריות (לנהל את ההוראה בעברית) מיסודו של יחיא'ל הלפרין, שהוחזקו על ידי "תרבות" (הם נתמכו גם מקופת העזרה ליהודים הפליטים, שבראשה עמדו גדולי העסקנים,

וגם הגבירים היהודים שבערי הבירה — מוסקבה ופטרבורג). לאחר השתלטות הבולשוויקים ברוסיה ובאודיסה, חוסלו כל המוסדות האלה — בתי הספר ובתי המדרש למורים. כי העברית נאסרה בשימוש ובהוראה...

ספרים מיותמים

בין מפעלי התרבות היהודיים באודיסה תפסו מקום חשוב הספריות הציבוריות. היתה גם ספריה עירונית, מוחזקת על ידי העירייה, שהיו בה כמה מאות אלפי כרכים, בעיקר ברוסית, אבל גם בלועזית, כי על כן עיר בינלאומית היתה אודיסה. שלשה לאומים עיקריים היו בה — רוסים, אוקריינים והיהודים, לערך 220 אלף נפש בכל קבוצה לאומית. שאר 100 אלף האוכלוסין כללו (המספרים המאומדים שלהם הם לפי סדר הרשימה): יוונים, גרמנים, פולנים, איטלקים, פרסים, גרוזינים וכו' וכו'. הספריה העירונית היה לה בית גדול, נהדר, משוכלל, היה בה הרבה אור וחום, ביום ובלילה, בקיץ ובחורף. בשנה הראשונה לבואי לאודיסה, נבשרה לי חדר רק ללון בו אני ואחי, בדירה דלה ובבית ישן, הייתי מבילה בכל יום בספריה לא פחות מחמש שעות — עד שעה 10 בערב, כשהיתה נסגרת. ספרים לא היו משאילים הביתה, ולשם קריאה היה אולם גדול נוח מאד, ולשם עבודה — כתיבה או לימוד — אולם מיוחד, שקוראים סתם לא הורשו להכנס אליו. על לוח מיוחד היו רשומים שמות השבועונים והירחונים — הרוסיים והלועזיים — המתקבלים בספריה, ובהם מצאתי גם את „השילוח“, שעורכו אחד העם ישב אז באודיסה, ובשעתו ודאי נאות גם הוא לספריה שבכל הלשונות. כשנעשיתי בן-בית בספריה ובקאטאלוג הגדול, קראתי בהקדמתו, שבמרתפי הספריה שקורים כמה מאות ספרים בעברית, שמחוסר תקציב לא נערך להם קאטאלוג ומטעם זה אינם מסודרים ואינם ניתנים לקריאה. שאלתי את המנהל, פרופיסור דה-ריבאס, איטלקי לפי מוצאו, על הספרים העבריים, והסביר לי: יש צורך בתחילה בשנים שלשה עובדים יודעי-עברית — לערוך את הקאטאלוג ולסדר את הספרים, ואחר-כך — יהיה צורך בעובד קבוע יודע עברית — ואין לנו תקציבים לכך. אולי אתה ושכמותך תעשו את העבודה העיקרית — עריכת הקאטאלוג וסידור הספרים — בהתנדבות, ואז נשתדל לקבל תקציב לכל הפחות בשביל עובד אחד. שוחחתי על כך עם חברי האכסטרגים העבריים על התנדבות למלאכה זו, אבל נתברר, שיש לעשותה לאור היום, כי במרתפים אין חשמל, ואנו כולנו היינו עסוקים בלימודי-עצמנו ובמתן-שעורים לפרנסתנו, ולא נסתייע הדבר. לאחר זמן מה נתברר לי, מהיכן באו לספריה העירונית 1. ספרים העבריים, ובהם היו גם חשובים מאד.

הספריות היהודיות, הציבוריות והציבוריות למחצה (על יד מוסדות ציבוריים אמנם), היו לפי סדר חשיבותן לגבי הספרים העבריים: א) של הישיבה, זו שרבי צעיר אמר להפוך אותה לישיבה מודרנית, מעין בית-מדרש לרבנים ולמורים, ולשם כך הוזמנו כמורים: ח. נ. ביאליק, ד"ר י. קלוזנר, ד"ר י. יונוביץ, ד"ר י. ראבין, ד"ר ש. קאמנצקי (רעינו של רבי-צעיר לא הצליח, והריוח היחידי ממנה היו כמה סופרים, שאת ראשית השכלתם המדעית ב„חכמת ישראל“ קבלו בישיבה זו: ד"ר יהושע גוטמאן, יום-טוב הלמן, ד"ר צבי וויסלאבסקי, ד"ר יחזקאל קויפמן, ברוך קרופניק (קרא). הספריה של הישיבה כללה בעיקר ספרי תלמוד ופוסקים ושאלות ותשובות וספרי חכמי ימי הביניים וכדומה, והשתמשו בה בעיקר המורים והתלמידים. ב) של התלמוד-תורה, שמנהלו היה ר' מנדלי מוכר ספרים. גם ספריה זו כללה בעיקר ספרי ש"ס ופוסקים וספרי חכמי ימי הביניים, אבל מנדלי, שבימי חרפו תרגם את „תולדות הטבע“ לל"נ, ובכלל היה סופר משכיל, אסף לספריה הנ"ל גם ספרי-השכלה מן החשובים שעד ימיו וגם קצת ספרים בלועזית. וגם ספריה זו שמשה בעיקר את מנדלי עצמו ואת המורים, אם יש ונוקקו לכך. ג) הספריה

שעל יד "חברת העזרה הדדית של עוזרי המסחר". באודיסה היו כמה אלפים של פקידים בבת-המסחר, בעיקר של היהודים, ורובם של עוזרי המסחר היו מתבוללים, והיה להם — וביחוד לנשיהם ולבנותיהם — צורך בספריה להשאלת ספרים — ויסדו את הספריה, ונמצא פקיד בעל השכלה אקאדמאית, שהועמד בראשה (שלא על מנת לקבל פרס), והנהלת החברה היתה מקציבה בכל שנה כמה אלפי רובל לקניית ספרים חדשים, 99% ברוסית, ולא היה ספר הגון ברוסית, שהוא הוכנס לספריה. אבל ראשוני עוזרי המסחר, שיסדו את החברה ואת הספריה, היו מבניהם של יוצאי ברודי, העיר הגאליציאית, שהצטיינה במשכיליה העבריים, ולרובם היו ספריות בעברית ובגרמנית במקצוע "חכמת ישראל" ערוכות בטעם ובהבנה, ומכיון שהבנים לא ידעו כבר עברית עד כדי קריאה בספרי השכלה, תרמו את הספרים לספריה — ושנים רבות היו מונחים שם, צבורים בערימות וגאכלים על ידי העש והעכבר. המנהל הכללי, בעצמו מתבולל, אבל חובב ספר (אף כי לא ידע עברית) פנה אל ש. דובנוב להמלך בו מה לעשות בספרים העבריים. דובנוב הציע בשמו ובשם אחד העם, שהם מוכנים לקבל על עצמם את ניהול המדור העברי, אם הנהלת הספריה תסכים להקציב סכומים לעריכת קאטלוג עברי, להזמנת ספרן בשכר לשתי שעות ביום ולקניית כל הספרים העבריים הטובים, כגון הוצאות "אחיאסף" ו"תושיה" וכדומה, ולהשאלים לקריאה. הנהלת הספריה הסכימה לתנאים אלה. כספרן עברי הוזמן זלמן קוטלר, סופר "הצפירה" באודיסה ועסקן ציוני. בהשגחת אחד-העם ודובנוב ערך קאטלוג עברי לספרים העבריים וגם היה מחליף את הספרים המושאלים לקוראים, שכולם היו מן האכסטרנים הציונים-העבריים. בני אודיסה, חברי החברה ואחרים, לא היו זקוקים לספרים עבריים. כמעט כל האכסטרנים היו מקבלים ספרים עבריים (וגם כלליים) לקריאה הביתה בחנם, ולשם כך היה צורך רק לפנות לדובנוב, וכמעט כל האכסטרנים ידעו להעריך יחס זה ולא הכשילו את הממליץ: לא העלימו ספרים ולא השחיתו אותם.

ד) הספריה שעל יד חברת "מפיצי השכלה" (הסניף האודיסאי). מפני התרעומת מצד כמה מחברי החברה, שאין ה"מפיצים" עוסקים בפעולות תרבותיות במדה הדרושה, פתחו ספריה עממית, בשכר קריאה מועט, ולרבים (אכסטרנים, מורים וכדומה) גם בחינם. גם בספריה זו היו 99% מן הקוראים מן המתבוללים, וקראו בעיקר ברוסית (בשביל העשירים, שידעו גם לשונות לועזיות, היו ספריות פרטיות רק לספרים לועזיים). קצת מחברי הועד של הסניף, מ. מרגלית בעצמה, חתנו של לאזארוביץ, היו משתדלים לקרב את בעלי הנפש שבין האכסטרנים, ובכלל זה העבריים-הציוניים, כדי להשפיע עליהם לפרוש מן ההזיות הציוניות. בשיחות עמנו היו קצת מאתנו מונים אותם ביחסם השלילי לעברית, והראיה — שהספריה שלהם היא כולה על "טהרת הקודש" — הלשון הרוסית. בתשובה על כך טענו, שיש במרתפי דירת הועד מאות ספרים עבריים, ואילו נמצאו גם להם יודעי-עברית, שהיו מתנדבים לערוך קאטלוג לספרים העבריים, היתה גם החברה מקציבה אילו סכומים לשכר ספרן עברי (לשתי שעות ביום) ולקניית ספרים. התנדבתי לעבוד כל יום שעה, כדי לערוך את הקאטלוג העברי ולסדר את הספרים העבריים. והתחלתי "לפקח את הגל", את ערימות הספרים. כל יקר ראתה עיני: ספרי ש"ס ופוסקים ומחקר וספרי השכלה מן התקופה הגאליציאית, שהיו כבר אז יקרי המציאות, מתרומות המשכילים הראשונים, יוצאי ברודי וכדומה. ובעוד שאני עובד — הוסיפו להביא פעם בפעם ספרים חדשים, וכאן אזכיר רק שלש תרומות כאלו: 1) ספרי אביו של בלומנפלד, שהיה רב-מטעם בחרסון. כבן סגן העורך-דין מסר את ספריו ב"חכמת ישראל" — עבריים ולועזיים — ל"מפיצים". בהרבה מן הספרים היו הערות, בעברית ובלועזית. 2) ספרי הצנזור העברי באודיסה — ווארשאווסקי, הוא בן-אשר, ב"השילוח" של אחד-העם נתפרסמו מחקריו על שירת כתבי-הקודש. כדרך המשכילים הראשונים היה למדן, ידע יוונית ורומאית, ואין צריך

לומר גרמנית. בניו היו רופאים ועורכי־דין ועברית לא ידעו. על כל פנים עד כדי קריאה בספר עברי בכלל, ובספרי אביהם, במקצוע „חכמת ישראל“ ביחוד. ואף בלועזית לא היו קוראים בני המשכילים העבריים ספרים ב„חכמת ישראל“. כי אגב טיפולי בספרים ראיתי, שהספר „מוסר היהדות“ ללאצארוס, שניתרגם לרוסית על ידי ה„מפיצים“, והיו מתפארים בפעולה תרבותית זו, מונח כולו ארוז בחבילות, ונמכרו ממנו אולי כמה עשרות. (3) ספרי אחד המורים ברדח. לאחר מותו מסר בנו, חבר ועד ה„מפיצים“, את ספריית אביו לחברה. הבן היה רופא מפורסם ופריוואטדוצנט, באוניברסיטה האודיסאית (להתמנותו כפרופיסור עכבה יהדותו; לאחר המהפכה ניתנה לו קתדרה באוניברסיטה). אביו, אף על פי שהיה רק מורה עד הגיעו לימי זקנה (או סיפק לו פרנסתו הבן הרופא), היה שוחר חכמה ומדע — במקצוע חכמת ישראל. ידע גם את הלשון הערבית והלשון הסורית, וכל הספרים ב„חכמת ישראל“ בלשונות אלו היו מלאים הערותיו בשולי הגליונות. כמו כן היו הרבה הערות בש״סים ובפוסקים, בספרי רנ״ק ושי״ר ושד״ל. אז נתגלה לי סוד הספרים העבריים היקרים שבספריה העירונית: גם הם באו מתרומות בני המשכילים הראשונים (כגון אשכנזי, חארי ואחרים).

מודה אני על האמת, שלאחר בואי לארץ־ישראל, הוסחו מדעתי „הספרים המיותמים“: בארץ־ישראל — עתונות עברית, ספרים עבריים בכל המקצועות, בתי ספר עבריים ואף בתי ספר גבוהים שלשון ההוראה בהם בעברית — הגה באו כל חלומותי על הלשון העברית ותרבותה. ופתאום עלה זכר „הספרים המיותמים“ על לבי. בסוף שנת תש״ח, בעצם ימי הנצחונות הגדולים של בחורי ישראל בצבא ההגנה, נפגשתי ברחוב עם חברי־ידיד ותיק. כבר מימי מוסקבה — תרע״ז־תרע״ח: תלמיד חכם, גם סופר לעת מצוא בעל סגנון עברי עסיסי, בגיל שבין זקנה לשיבה. בנו ובתו — כמובן בצבא ההגנה. שוחחנו על עניני היום, השתאינו ל„פליטת נשמתנו“ מימי המכבים, שנתגלתה לאחר 2000 שנה בכל עוזה. וחברי אמר: כך הדבר... בני הזקונים לאומתנו לא ביישו את אבותיהם הגיבורים. אבל בוא וראה, כמה גדולים דברי הקדמונים: הספר והסיף ירדו כרוכים מן השמים, ואם ספרא — לאו סיפא ולהפך. במשך 30 שנה סידרתי לי ספריה ממיטב הספרים, לפי השגתי — כ־500 ספר. אולם אולי חוץ מאשר לקצת ספרות יפה — מנדלי, ביאליק, טשרניחובסקי, עגנון, הזו וכדומה — ודאי שבני, אנשי הסיף, לא יזקקו את עצמם לספרי. הם רחוקים מכל אלה הענינים והנושאים ממקצועות „חכמת ישראל“, שהעסיקו אותנו. והוא הזכיר לי שמות שלשה מחבריו, שהיו מעורים במקורות התרבות העברית והוסיפו על השכלתם זו גם השכלת חול מקיפה, ולאחר מותם מסרו יורשיהם את ספריותיהם לקבוצות ולקיבוצים השונים. אבל מי יתעורר שם לעיין במחזור ויטרי או בסידור רב עמרם גאון או בסידור רב סעדיה גאון וכדומה? אין מנוס ומפלט מזה. אכן, דור דור ודורשיו, דור דור וספרייו.

פרצופה של אודיסה היהודית

הקהילה היהודית באודיסה לא היתה דומה לשום קהילה בתחום המושב. את וילנה אפשר היה להשוות למינסק, את מוהילב לוויטבסק, את יליסאבטגראד ליקטאטרינוסלאב וכדומה. ואילו את אודיסה העיר אי אפשר היה להשוות לשום עיר אחרת. היא היתה שונה גם בחיצוניותה וגם בפנימיותה. בכל גווני חייה, מה שהשפיע גם על הקהילה היהודית.

אודיסה היתה עיר חדשה וצעירה. בימי פריחתה היתה בת 150 שנה. פי שלשה מתל-אביב, וגם הקהילה היהודית היתה צעירה ובת חורין. אודיסה קמה במקום כפר טורקי האג'יביי ובו מבצר, שנכבש על ידי הצבא הרוסי בסוף המאה ה-18, ואז נשתנה השם לאודיסה ובמקום הותקן נמל צבא ומסחר. הממשלה היתה מעונינת לאכלס את הסביבה ושלחה לכאן את מיטב המושלים, בתוכם את הנסיך המפורסם פוטיומקין. נשלחו לכאן הצרפתים דיריבאס ודי וולאן. יש מסורת, שהגנרל די ריבאס היה ממוצא אנוסים. די וולאן היה מהנדס מומחה לדרכים. ראש העיר הראשון היה הדוכס הצרפתי רישלייה והוא שבנה את העיר היפה. בפעם הראשונה ברוסיה הותקנו כאן גנים עירוניים, שדרות, רחובות רחבים, רחבות.

אחריו משל בעיר שוב צרפתי די-לאנז'ירון. הוא הפך את אודיסה לנמל חפשי, וזכות זאת נתקימה עד שנת 1850. על ידי כך הפכה אודיסה למחסן של סחורות מחוץ לארץ לא רק לרוסיה אלא גם לאוסטריה, לאונגריה, לקוקז ולפרס. בשנת 1825 נתמנה למושל דרום רוסיה שמושבו באודיסה הנסיך וורונצוב — אדם משכיל וליבראלי בעל השכלה אירופית. גם הבאים אחריו הרוזן סטרוגאנוב, הרוזן פאלן ואחרים המשיכו לבנות את אודיסה בסגנון מיטב ערי אירופה.

שמע העיר החדשה משך אליה אוכלוסיה בינלאומית. התושבים הראשונים של אודיסה היו יוונים, שברחו לכאן משעבוד של טורקיה. אודיסה הפכה למרכז המאבק לשחרור יוון. כאן היו שוהים מנהיגי תנועת השחרור היוונית כגון איפסילאנטי. זמן מה היתה אודיסה גם סניף למאבק הלאומי של איטליה. בעל הטורים האלה הכיר באודיסה זקן אחד, שעדיין ראה את גאריבאלדי מטייל בכובע אדום ובמקל עבה ברחובות העיר. באודיסה היתה עדה איטלקית ניכרת. כן קיימת היתה באודיסה עדה צרפתית, שבניה הצטיינו בתרבותם הגבוהה. קיימים היו באודיסה בתי מסחר אנגלים גדולים. העדה האנגלית היתה קטנה אבל חשובה. לנמל אודיסה היו מובאות סחורות באניות אנגליות מסין, מהודו, מאוסטרליה, מאפריקה הדרומית ומאמריקה. לאחר מלחמת קרים פסק מסחר אנגלי זה, אבל גם אחרי כן תפסו האנגלים מקום בחיי הכלכלה של העיר גם הגרמנים נמצאו במספר ניכר. ברוסיה הדרומית היו קיימות מושבות גרמניות חקלאיות וחלק המתישבים השתקעו בעיר כבעלי מלאכה.

מבחינה כלכלית שגשגה העיר במהירות אמריקנית. בשנות ה-90 היו נכנסות לנמל אודיסה בכל שנה כשנים עשר אלף ספינות מכל העולם. אודיסה תפסה את המקום הראשון

בכך רוסיה והיצוא שלה עלה על יצוא נמל פטרבורג בעוד שהיבוא היה כמעט כיבוא של פטרבורג. המסחר עם סין, יאפאן, הודו, אמריקה הצפונית והדרומית, אוסטרליה, טורקיה ועוד הלך בעיקר דרך נמל אודיסה. ובסוף המאה ה-19 נתפתחה גם התעשייה. בשנת 1900 נמנו באודיסה חצי מיליון נפש. היו בה כעשרים טחנות מודרניות, חוף מבתי חרושת לסוכר, ליציקה, לנייר, לטבק, לגפרורים, למכונות חקלאיות וכדומה. הבורסה האודיסאית היתה למרכז כל דרום רוסיה.

בד בבד עם ההתפתחות הכלכלית הלכה גם ההתפתחות התרבותית. חוץ מן האוניברסיטה היו קיימות כמה חברות מדעיות, מוזיאונים, מוסדות למוסיקה ולאמנויות אחרות. היו קיימים חמישה תיאטראות שהציגו יום יום. היו נערכים קונצרטים רבים. בסביבה כזאת גדלה הקהילה היהודית החדשה. ובתוך הקהילה הזאת הצטיינה הציונות. לא היתה ברוסיה הגדולה קהילה כל כך ציונית כמו קהילת אודיסה.

הממשלה המרכזית והשלטונות המקומיים סייעו להתישבות יהודים באודיסה מפני שהיו מעוניינים בפתוח העיר והסביבה. הקהילה נתארגנה בתחילת המאה ה-19. בימי שלטון הדוכס די רישלייה. בעיריה הראשונה היה חבר אחד יהודי הוא מ. אלמאנוביץ. לאט לאט נתלקטו יהודים לא רק מכל קצווי תחום המושב ברוסיה, אלא גם מחוץ לארץ, מגרמניה ומאוסטריה. בשנת 1860 היה רב ראשי באודיסה יהודי גרמני, ד"ר שוואבאכר, שהיה אמנם נואם מצויין, אבל זר לגמרי לחיי המקום. היהודים הגרמנים וביחוד האוסטרים נקראו "אנשי ברוד" על שם העיר הגאליצית ברודי על גבול רוסיה, שמשם באה החבורה הראשונה של יהודים מחוץ לארץ חבורה זו התרכזה בבית הכנסת החדש והיפה. באודיסה נוסדו בית הספר החילוני הראשון ליהודי רוסיה ובית הספר היהודי הראשון ברוסיה לבנות.

באמצע המאה ה-19 קמו בין משכילי היהודים באודיסה עתונאים ידועי שם, שעבדו בעתונים הרוסיים הכלליים, בתוכם ברטנסון, טארנופול, אוסיפ רבינוביץ ואחרים. כן קמו באודיסה כמה סופרים לעתוני חוץ לארץ כגון שטרן, וולפסון, דורוביץ ודבל'ך, וואלטון ואחרים. באודיסה התחילו לצאת העתונים הראשונים ליהודים בעברית, באידיש וברוסית: "המליץ", "קול מבשר", "ראזסוויט" (הראשון), "סיון", "דן".

יהודי אודיסה הצטיינו בקומתם הזקופה. עוד באמצע המאה ה-19 נתפרסם דבר סטירת הלחי הפומבית של הרופא היהודי צ'אצקין בתיאטרון העירוני לאציל המוסקבאי ז'וטוב עורך השבועון "אילוסטראציה".

בשנות העשרים בא לאודיסה המלומד שמחה פינסקר, אבי המחבר המפורסם של "אוטואמאנסיפאציה" ד"ר ל. פינסקר. בימים ההם בא לאודיסה גם המלומד הקראי אברהם פירקוביץ. בשנת 1868 גמר את לימודיו למשפטים באוניברסיטה של אודיסה אליהו אורשאנסקי. הוצעה לו משרת פרופסור בתנאי שיתנצר והוא סירב. הוא התחיל לכתוב בעתון היהודי הרוסי "דן". כן פרסם שני ספרים "היהודים ברוסיה" ו"החוקים הרוסים על היהודים". הוא הוכיח, ששלילת הזכויות של היהודים איננה אלא המשך ימי הבינים וכשם שימי הבינים חלפו בכל אירופה כן סופם שיחלפו גם ברוסיה והיהודים ישוו בזכויותיהם.

כשפרץ בקיץ שנת 1871 באודיסה פוגרום ביהודים הגיב אורשאנסקי מיד בדרישה להעמיד לדין את האשמים. על כך נסגר העתון, ואורשאנסקי התחיל לעבוד בכתבי עת המשפטיים הכלליים בפטרבורג. גדולי היוריסטים הרוסים ובראשם פרופ' מורומצב ציינו את חיבוריו לשבח.

יוריסט גדול מבין משכילי אודיסה היה גם א. פאסובר, יליד אומאן. הוא גמר את

חוק לימודיו במוסקבה ועבר לגור באודיסה כעורך דין. עורך דין מפורסם היה גם בלומנפלד. בנו של רב בחרסון. לפי החוק אסור היה ליהודי להיות עורך דין והוא היה במשך 25 שנה דשמית סגן עורך דין. הוא היה בקי בספרי החוקים של כל מדינות העולם בעבר ובימיו. במשפט מפורסם על מיליונים רבים של ירושה, שנפלה בחלקו של רועה בבסאראביה, יצא בלומנפלד בסנאט בפטרבורג נגד תשעת עורכי הדין הגדולים ביותר ברוסיה ולא רק זכה במשפט, אלא הסנאט החליט לראות בפסק הדין תקדים.

הכרתי את בלומנפלד והייתי עד לעובדה המוכיחה את ההכרה הלאומית העצמית של משכילי היהודים באודיסה. כעורך דין מתחיל באתי להתייעץ עם בלומנפלד בענין אחד. במעמדי נכנס המזכיר והודיע כי זה עתה בא מפלך וולין רוזן פולני מפורסם ורוצה לדבר עם בלומנפלד. "תמסור לרוזן ששעות קבלתי היום נסתיימו, ואם הוא רוצה יבקרני נא מחר בבקר בשמונה וחצי" — ענה בלומנפלד. כשהעירותי שהוא הרי בא במיוחד להתייעצות, אמר לי בלומנפלד בנחת: "ואילו בא אלי יהודי מעיירה בווהלין בבקשה לקבל אותו כעת, כלום הייתי מקבל אותו? לא? שום רוזן אין לו בעיני שום יתרונות בפני יהודי רגיל. יתר על כן, אילו היה יהודי פונה אלי בבקשה להגן עליו בפני הפקידות המקומית הייתי רואה מחובתי לקבל אותו מחוץ לשעות הרגילות. לרוזן אין מקרים כאלה. יחכה נא".

בראש האגף הבלתי ציוני בציבור היהודי של אודיסה עמד במשך עשרות שנים עורך הדין הידוע מנשה מרגלית.

הוא היה יליד ברדיצ'ב בשנות השלשים של המאה התשע עשרה, ספג בנעוריו הרבה תורה, ובו הושרש יחס עמוק של כבוד ליהודית כשיטה מוסרית פילוסופית. הוא סיים בהצלחה את בית המדרש לרבנים בויטומיר ואחרי כן את הפקולטה למשפטים באוניברסיטה הקייבית. בסוף שנות הששים השתקע באודיסה. לא עברו ימים מועטים והוא תפס מקום בשורות הראשונות של הציבור ביחד עם אורשנסקי, פאסובר, מ. קולישר, ד"ר צ'אצקין ואחרים. הוא נצטרף לחבר מערכת "דן". הוא היה פעיל ביותר בגילוי האשמים בפוגרום של שנת 1870 אבל רק כעבור 40 שנה יכול לפרסם את הדברים בירחון הפטרבורגי "יורייסקי מיר" (1911). מרגלית היה פעיל בכל חברה יהודית חשובה וקודם כל בחברת מפיצי השכלה. קשה היה למנות אותו על איזו מפלגה מדינית שהיא. הוא היה איש העם ומשרת העם.

רבים ראו אותו כמתבולל, אבל זו היתה טעות. הוא היה גאה על יהדותו ואת הגרמנים הפולנים ואחרים "בני דת משה" ראה כאנשים תמימים ללא הכרה עצמית, אבל הוא התנגד לציונות מפני שחשב שאחדות האל ותפיסת העולם המוסרית הן חלק מטבע היהודי ויהודים חייבים לעבוד לשם עקרונות אלה בקרב האנושיות — לכך נוצרו, וזה יותר חשוב מאשר לבנות מדינה ליהודים.

פעם אחת אמר בנוכחותי:

אם לדבר על התגוננות גופנית של היהדות, הרי מדינת היהודים לא תשיג מטרה זו, כי היא תהיה תמיד קטנה ולא תוכל להשפיע על היחסים הבינלאומיים. אם גם תקום מדינת יהודים (את זאת ראה כאפשרי), הרי לא תאריך ימים, כי הטבע היהודי איננו מרשה פשרה ובלי פשרה אין שום מדינה יכולה להתקיים. אנחנו התחכמנו לשחוט זה את זה לעיני אויבינו הרומאים, ותכונתנו הרוחנית הזאת נשארה כפי שהיתה במשך אלפיים שנה. רק עליה מוסרית וחברתית של האנושיות תוכל לשמור את היהדות, ולכך אנו צריכים לשאוף גם למען עצמנו".

מרגלית היה ידידו של ליאו פינסקר ונצטרף לו עד "חובבי ציון" מפני שראה בישוב

ארץ ישראל דבר טוב, שאינו מחייב כלל הקמת מדינת היהודים. כשקמה הציונות המדינית עזב גם את ענין ישוב ארץ ישראל, ובימי חיי האחרונים יצא בחריפות נגד הציונות. הוא מיחה תמיד כשהיו מונים אותו בהתבוללות והיה מסתמך על מאמריו, שבהם הדגיש את הפרצוף המוסרי של עם ישראל. כשפרסם פינסקר את "אוטואמאנסיפציה" שלו יצא נגדו במאמר נלהב "לא הסתלקות עצמית אלא הכרה עצמית". הוא פרסם כמה מסות שבהן הדגיש את היצירה היהודית כגון "הקהילה ותולדותיה", "הלל", "עקיבא" ועוד. בחוגים משפטיים העריכו את מחקרו על "החזקה לפי התלמוד". אחת מפעולותיו החשובות היה הסיוע לרב ר' חיים טשרנוביץ בהקמת "הישיבה הגדולה", שהיה למעשה בית מדרש לחכמת ישראל ונתן לתלמידיו גם השכלה כללית תיכונית. ישיבה זו היתה מרכז מקשר למשכילים הציונים והבלתי ציונים.

כדאי להזכיר שורה של עורכי דין מומרים שראו עצמם כיהודים, התענינו בעניני היהודים והיו להם קשרים בחוגי היהודים.

אודיסה היהודית התגאתה גם ברופאיה שהיו מפורסמים בכל רוסיה הדרומית. ידוע היה המנתח ד"ר י. זילברברג, ד"ר הימלפארב (שהיה חבר ועד "חובבי ציון") היה מפורסם כרופא נשים. כן נתפרסם ד"ר מאריאשס כמנתח מומחה למחלות השתן. במחלות פנימיות היו ידועים ד"ר ברדך, ד"ר בוכטראב, ד"ר פוריץ, במחלות לב ד"ר י. שוורצמן, במחלות עצבים ד"ר י. ריימיסט (חבר ועד "חובבי ציון") שבתו עלתה ארצה והיתה זמן מה עתונאית עברית.

מאמצע המאה התשע עשרה נעשתה אודיסה מרכז התחיה הלאומית בצורותיה השונות. בסוף שנות הששים השתקע כאן סופר ההשכלה משה ליב ליליינבלום. זכיתי לעבוד במחיצתו ביישובות ועד "חובבי ציון", שהוא היה מזכירו. זוכרני כי פעם אחת, זמן מה לפני מותו, בשנת 1910 שאלתי אותו מהו הדבר שעורר אותו לעזוב את העירה שלו בפלך קובנה ולהרחיק נדוד לאודיסה. הוא ענה בבהירות כדרכו: "בעיירה היה מחנק, מסביב היתה אוירה שאי אפשר היה לנשום בה ואני התפרצתי לעולם חדש וחפשי, לאויר צה. חלמתי על פטרבורג ואודיסה אבל פטרבורג נראתה לי יותר מדי רשמית, מסורבלת, מוזרת, ואילו אודיסה משכה אותי על ידי הקהילה היהודית החדשה והגדולה וחרות המחשבה, העדר רפש הדורות וסרחון הדורות, משכו אותי הים ושמשי הדרום. והנה באתי. מועטים הכירו אותי. לא הייתי צריך להתרפס לאיש, לא שמתי לב לאיש. חשבתי וכתבתי מה שרציתי ובערבים הייתי יוצא לשדרות הרחובות ונושם אויר צח וריח ירק. זכור, אדוני הצעיר, את דברי: אין טוב לאדם מאשר חרות אישית ורוחנית, כי רק מתוך חרות מגלה האדם את כשרונותיו".

כמעט בעת ובעונה אחת עם ליליינבלום הופיעו באודיסה הצעירים בעלי הכשרון מרדכי בן עמי ושולם יעקב אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים. בן עמי לא היה סבור כליליינבלום, ואדרבה העריץ את ההווי היהודי והדגיש את בצרוננו המוסרי ויופיו הרוחני. מנדלי מוכר ספרים השתדל לתת תיאור אוביקטיבי של חיי המוני היהודים בצורה אמנותית מעולה. הכרתי את מנדלי. הוא היה בעל קומה למעלה מבינונית, חסון ועל ראשו בלורית לבנה. הוא עשה רושם אומר כבוד.

באתי אליו יום אחד באיזה ענין.

— באת אלי בענין פלוני — אמר לי. — נספיק, ובינתיים מוטב שתסתכל דרך החלון אל הגן. הנה הלילך פורח, השושנים, הצבעוניות, האקקיות, ראה את השמים הטוהרים, את השמש המאירה. תזין את עיניך והענין לא יברח. הטבע מעניק לנו את

חמדותיו ואילו בני האדם, וביחוד היהודים, עוברים עליהם בלי לשים לב, ובוז הם גוזלים מעצמם את ההנאות הטהורות ביותר, הניתנות לנו חנם אין כסף. ליליינבלום היה הראשון שמעץ, כי אין עתיד ליהודי אירופה. בזה קדם להרצל, לנורדאו ולז'בוטינסקי. הוא קדם גם לפינסקר.

ארבעת אלה חכמי אודיסה: ליליינבלום, בן עמי, מנדלי ופינסקר היו אבן שואבת לדור הצעיר. ולא עברו שנים מועטות ובאודיסה כמו בזה אחרי זה אחד העם, דובנוב, ביאליק, קלאוזנר וקצת אחריהם יעקב רבינוביץ, הרב חיים צ'רנוביץ, א. דרויאנוב, א. מ. בורוכוב, שאול טשרניחובסקי, י. ח. רבניצקי.

הכרתי את בן עמי. הוא היה בן שיחה מצויין. כשהופיע באודיסה בתחילת המאה התשע עשרה הסופר היהודי הרוסי שמעון יושקביץ, יהודי מתבולל, שתיאר בגסות את ההווי היהודי, דיבר ועליו בן עמי בשאט נפש. כשהעיר אחד המסובים שאין להכחיש כי יש לו כשרון וידיעות שיסע אותו בן עמי וקרא: "חטא הוא לנצל את הכשרון לרעה".

בתחילת המאה העשרים תפס מקום מיוחד בסביבה הספרותית באודיסה העתונאי המתחיל ז. ז'בוטינסקי. הסופרים הרוסים הנוצרים נדהמו למראה צעיר זה, שגדל לא במוסקבה ולא על גדות הוולגה, אלא באודיסה הבינלאומית, ובילה את נעוריו באיטליה וכתב ברוסית כל כך יפה ומוזהירה ובכל זאת עממית. הפיליטונים שלו בחתימת "אלטאלנה" עשו רושם על כל הנוער. עברית ידע מעט מאוד. על הציונות כתבו מעט מאד בעתון היומי הגדול, שז'בוטינסקי עבד בו, "אודסקיה קובוסטי", אבל חבריו במערכת הרגישו בז'בוטינסקי משהו תוסס, המעורר בנוער היהודי התנגדות להווי הגלותי ושאיפה לחיים לאומיים עצמאיים. ז'קא היהודים חברי המערכת התנגדו לו, ואילו העתונאים הרוסים כבדו אותו מאד ואהבו אותו. אחד מהם, אם אינני טועה אוסטרדין, העיר, שאילו היה ז'בוטינסקי מקדיש עצמו לעתונאות הרוסית היה עולה למעלת מלך העתונות הזאת.

אודיסה נחשבה לעיר אפיקורסית ואמרו, כי חמשים פלסה מסביב לאודיסה בוער הגיהנום. אבל בה היו 200 "חדרים" פשוטים, ורק במשך הזמן עברו אחדים מהם להיות "חדרים מתוקנים". באודיסה היו הרבה בתי כנסיות, בתוכם גם לחסידיים שונים, לרבות לחסידי חב"ד. בימי החג היו נפתחים 150 מנינים ארעיים.

באודיסה היו כמה רבנים, מהם הצטיינו הרב פוליןקובסקי והרב יעקב גליקסברג (היה בשנותיו האחרונות רב בתל-אביב). הרב גליקסברג היה דתי קצוני אבל לא קנאי. הוא ידע לא רק תלמוד, אלא היתה לו גם ידיעה במשפט החדש ולעתים קרובות היה נבחר לבורר רשמי.

באודיסה לא היתה כמו באירופה עדה של רפורמיים, אבל רבים חשבו, שהטקס החיצוני בתפילה בציבור איננו הלכה למשה מסיני. בבית הכנסת הברודי היו המשכילים מתפללים בטקס חיצוני יפה. עוד בשנות הארבעים נקבעה כאן מקהלה בלוויית עוגב, ולא עוד אלא שמתחילת המאה העשרים השתתפו במקהלה גם נשים.

ערבי שבתות ושבתות היו ניכרים באודסה. בשבתות היו רוב חנויות היהודים סגורות, ובתי הכנסת היו מלאים. בימים הנוראים ובשני הימים הראשונים של פסח היו סגורות כל חנויות היהודיים. גם המוסדות הרשמיים כגון הבורסה ובתי המשפט לא פעלו למעשה בימים ההם. ניכר היה, שאודיסה היא עיר יהודית.

קהילת אודיסה היתה הגדולה ברוסיה מחוץ לפולין. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 היה מספר האוכלוסיה היהודית 185 אלף נפש בתוך אוכלוסיה כללית של 560 אלף, זאת אומרת כשליש.

קהילת אודיסה היתה גם עשירה מיתר הקהילות. היו בה עניים, אבל לא היו בה

קבצנים. מתוך 359 בתי החרושת בעיר היו בידי היהודים 155. היהודים שלטו במקצוע הטחינה, תעשיית הסוכר והנייר וכל מיני מזונות. רוב בעלי המלאכה בעיר היו יהודים. כל בתי העבודה לשמלות נשים היו בידי היהודים.

אבל עיקר פעולת היהודים היה המסחר. ביצוא תבואה, קמח ותנובה חקלאית אחרת נמצאו בידי היהודים 90 אחוזים, וביצוא הכללי 82 אחוזים. ואין לשכוח שביצוא היתא אודיסה ראשונה ברוסיה. במסחר הסיטונאי בעיר היה חלק היהודים עד 55 אחוזים. במסחר הקמעונאי היה חלקם 65 אחוזים. הרובלות היתה אך ורק בידי היהודים. הם שהיו מחלקים בבתים נפט, מזונות, טבק, גפרורים ומיני סדקית.

בבתי החרושת של נוצרים עבדו רק יהודים מועטים. רק במקצועות שלא נמצאו להם עובדים נוצרים. בבתי החרושת הגדולים של יהודים היה אחוז היהודים עד 10. אבל כל הפקידים היו יהודים. בהובלה תפסו היהודים מקום רב. גם בנמל היה מספר פועלים יהודים.

לפי הערכה עלה מספר היהודים העובדים עבודה גופנית על שמונה עשר אלף איש. בתוכם גם עוזרות.

עד 65 אחוזים של כל המקרקעין היו בידי היהודים. במקצועות חפשיים נמנו בין 594 רופאים 300 יהודים, בין 313 רופאי שניים 291 יהודים. בין 433 מילדות 532 יהודיות, בין 155 עורכי דין 74 יהודים, בין 178 סגני עורכי דין 115 יהודים, בין 283 אדריכלים ומתנדסים וחימאים — 79 יהודים.

בתחילת המאה העשרים התחילו קמות באודיסה אגודות תהתעמלות וספורט יהודיות. בהתחרות הארצית הראשונה של ספורטאים ניצחה הנבחרת האודיסאית, שהיתה מורכבת משני יהודים — כשדן ודוכנא — וחמישה נוצרים, ובנבחרת זאת הצטיין ביחוד מר כשדן. בעת ההיא קם גם הארגון הספורטיבי היהודי הלאומי "מכבי".

אלה היו הימים, שבהם קם באודיסה גם הארגון היהודי הרפואי "אוזע". על כך הרצה לראשונה הרופא הצעיר מ. שוורצמן. כעבור זמן מה התחיל לצאת גם שבועון רפואי יהודי בשם "ייוורייסקי מדיצינסקי גולוס" בעריכת ד"ר ריימיסט ואחרים.

בין הנוער שהשתתף במכבי התבלט הסטודנט יעקב גראנובסקי (אחי מנהל הקרן הקיימת אברהם גרנות). בעיני השלטונות לא מצאה חן ההתלהבות וההתאחדות של הנוער על יסודות התעמלות וספורט ברוח המכבי. גראנובסקי והגלה לסיביריה, והמכבי יחד למחתרת. אחד מבעלי השלטון אמר: "אין זה לטובת המדינה לעורר זכרונות ורגשות לאומיים בנוער היהודי ולארגן אותו כחטיבה ספורטאית מיוחדת — יצטרפו היהודים ויתר הלאומים המתעניינים בספורט להסתדרויות הספורטיביות הרוסיות הכלליות".

בשנת המהפכה 1917 חזר גראנובסקי מסיביריה וניגש בהתלהבות כפולה לעבודת המכבי. בימים ההם כבר התפשט רעיון המכבי בין יהודי רוסיה, ולא עברו ימים מועטים ובפטרבורג נאם נתכנסה ועידת נציגי אגודות מכבי ושם נבחר ועד מרכזי לכל המכבי הרוסי ומושב באודיסה. יו"ר ראשון של ועד זה היה, כמובן, גראנובסקי. לעזרת המכבי הופיעו בפומבי אוסישקין וקלזנר ומנהיגים ציוניים אחרים. אבל בקיץ שנת 1918 מת צעיר כשרוני זה. במקומו נבחר נחום חת, הפועל עד היום במכבי בישראל, אבל השלטון הקומוניסטי לא סבל את המכבי יותר מאשר השלטון הצארי. חת עלה לארץ ישראל.

בסתיו שנת 1905, מיד לאחר הכרזת החוקה הרוסית הראשונה, נערכה כידוע מהפכה נגדית בלוויית פרעות ביהודים ב-150 ערים. ביניהן גם באודיסה. התוצאות של הפרעות הללו באודיסה היו איומות לולא ההגנה היהודית שהתנהגה בגבורה.

הגנה צבאית יהודית ברוסיה, ולא רק ברוסיה, נוסדה לראשונה באודיסה בשנת 1903

לפני הפוגרום בקישינב (חוץ מן ההגנה הפרימיטיבית שבימי הפוגרום בשנות השמונים שאורגנה על ידי בן עמי). ההגנה השניה נתארגנה בקיץ 1905 מתוך הרגשה כי פוגרומים ממשמשים ובאים.

בעל הטורים הללו לא זה בלבד שיש לו שייכות להגנה האודיסאית אלא הוא השתתף בה בפעילות ביחד עם עורך הדין י. גאלפריק, גיסו של ז. ז'בוטינסקי, באסיפת חומר על הפוגרומים ברוסיה הדרומית וביחוד באודיסה בשליחותו של ל. מוצקין שקבל על עצמו למסור דין וחשבון מפורט לחברת העזרה של יהודי גרמניה בברלין.

הידיעות על הפוגרום באודיסה, שנתפרסמו בשעתן על ידי המשטרה הצארית, היו רחוקות מן האמת. ראשית השתתפה בפוגרום המשטרה עצמה בתלבושת אורחית ואין בכלל שום ערך להודעותיה. שנית השתדל השלטון המקומי להפחיד את האוכלוסיה כדי לשתק את פעולת היסודות המהפכניים. המשטרה הפריזה בכוונה על מספר היהודים ההרוגים והפחיתה את מספר הפורעים ההרוגים. בתחילה דיברו השוטרים על אלפי יהודים הרוגים, אבל כשהוברר מיד השקר שבדבר, ציינו פתאום שמספר כל ההרוגים הוא יותר מחמש מאות ומהם יותר מארבע מאות יהודים. לצערנו נכשלה אפילו האינציקלופדיה היהודית הרוסית המסתמכת על ההודעה המשטרית בלי בקורת. עובדה היא שבבית הקברות היהודי נקברו 289 ובבית הקברות הנוצרי 89.

אם לשים לב לכך, שלפני הפורעים רכבו קוזקים שפינו לפניהם את הדרך בפני יריות ההגנה היהודית, הרי המסקנה ברורה: ההגנה היא שעצרה את פעולת הפורעים וללא גבורת ההגנה היה מספר אבדות היהודים והרס הקהילה הרבה יותר גדולים. יש לציין, כי ד"ר נחום שימקין נפצע בכדור מפולש מתחת ללבו כמשתתף בהגנה.

היו גם הפרזות במספר הרכוש האבוד. לא נכון, שקרוב לעשרת אלפים משפחות ובהן יותר מארבעים אלף נפשות סבלו אבדות. נרשמו לצערנו רבים פשוט כדי לקבל תמיכה. קשה היה לבדוק על המקום את מידת ההפסד.

ההגנה הצבאית היהודית השלישית באודיסה אורגנה בשנת 1917. הגנה זו בראשותו של הסטודנט יעקבי (רביזיוניסט ידוע שמת בדמי ימיו) הכילה כמה אלפים של חיילים יהודים חוץ מאורחים. הגנה זו היא שהצילה את אודיסה מהרס כיתר קהילות אוקראינה. הייתי חבר ועד הבטחון ליד עיריית אודיסה בשנות 1917—1920. ואני יודע, שראש הליסטים הידוע גריגוריב התקרב לאודיסה, אבל כשנמנע לו שיש בה הגנה כזאת הסתפק רק בדרישת אלף זוגות מגפיים. התהלכו מסביב לאודיסה עוד כנופיות ובתוכם גם זו של מאכנו, אבל שום כנופיה לא העיזה לפלוש לעיר.

יעקבי היה אורגאניזאטור ממדרגה ראשונה והצטיין באומץ לבו, בהתאפקותו ובחוסר לאות. בעסקי הבספים עסק ד"ר זיגובי טיומקין. הנציג כלפי חוץ היה עורך הדין המפורסם אוסקאר גרוזנברג. ההסתדרות הציונית היתה למעשה הגרעין של ההגנה.

פרקי אודיסה

א. סופרים באודיסה

אודיסה בספרותנו — בירה נהדרה זו, שמבואותיה רבים ואולמיה מרווחים, — כל אותו עולם של יצירה עשירה ומגוונת, שפירנסה שלשת הדורות האחרונים בחיי הרוח שלנו — דמותה עוד טרם עוצבה במלוא קויה, ואמנם רבים הם שהביאו אריחים ולבנים לבנין זה: י. ח. רבניצקי בשני ספריו „דור וסופריו“, „שלום עליכם בכמה סיפורים, יעקב פיכמן בהרבה מאמרים ובספריו „סופרים בחייהם“ ו„אמת הבנין“, י. ד. ברקוביץ ב„ראשונים כבני אדם“, בכמה מאמרים ורשימות של פרופ' קלוזנר, ז. שניאור, א. דרויאנוב, משה קליינמאן, ד"ר מ. גליקסון, מ. בן-אלעזר, א. ליטאי, יעקב פיכמן, מיכל רבינוביץ, א. שטיינ-מאן, א. קריב, כותב הטורים האלו — כל אלו הדברים מצטרפים לחומר בלתי מבוטל, שיש בו כדי לשקף במידה לא מעטה את המרכז האודיסאי בספרותנו בעברית ובאידיש, ומי שיבוא פעם להקים אותה בירה ישמח בלי ספק לחומר המוכן לו, שיקל עליו את העבודה. אולם כל החומר הזה מקיף רק תקופה מסוימת, בעוד שעל אודיסה הספרותית עברו שלש תקופות: הפרימיטיבית של צדרכים-סמולנסקין, הקלאסית של מנדלי-אחד-העם-ביאליק ואודיסה הצעירה, ובשלש תקופות אלו עשו באודיסה הרבה סופרים ואנשי עט, ואם גם אעלה בכאן את שמותיהם, כפי ששמורים בזכרוני בלבד, הרי יעלו לפנינו מחנות-מחנות, והרי היא הרשימה (לפי א"ב): אחד-העם, א. מ. אוסישקין, א. אפשטיין (עכשיו באמריקה), ד"ר ש. איזנשטדט, ב. אפלבוים, ח. נ. ביאליק, ש. בן-ציון, בן-עמי, י. ל. ברוך, י. ד. ברקוביץ, א. ז. בן-ישי, א. מ. ברכיהו, מ. בן-אלעזר, דוד ברגלסון, ש. גורליק, א. גורליק (משורר צעיר באידיש), יהושע גוטמן, יצחק גור-אריה, י. י. גלאס, ד"ר מ. גליקסון, ש. גינצבורג, פ. גינצבורג, ח. גרינברג, נ. גרינבלאט-גורן, ש. דובנוב, א. דרויאנוב, י. ל. דוידוביץ, פרץ הירשביץ, אביגדור המאירי (כשבוי-מלחמה), ש. הוכברג, ד"ר יום-טוב הלמן, נחום הרמן, יחיאל הלפרין (המחנך), ד"ר צ. ויסלבסקי, י. ויגדרמן, ד. ורדי, ז. ז'בוטינסקי, מ. א. ז'ק, מ. חריזמן, א. חשין-אורבך, ש. טשרניחובסקי, פרופ' ח. טשרנוביץ (רב צעיר), משה טייטש, י. טונקל (דער טונקעלער), אליהו יעקובוביץ (עתה באמריקה), מרדכי יפה, דוד כהנא, א. ל. לוינסקי, מ. ב. לובניק, ח. לוינ, א. ליטאי, מ. ל. ליליינבלום, י. י. לינצקי, א. מיטוס, פ. מינקובסקי, ק. מולודובסקי, פרופ' נ. סלושק, פ. סמולנסקין, א. סמיטצקי, ז. סגלוביץ, מרדכי ספקטור, מנחם פוזנסקי, יעקב פיכמן, ש. פרוג, ד. פרישמן (בימי מלחמת העולם הראשונה), א. צדרכים, מ. צמרנינסקי (ר' מרדכלי), פרופ' י. קלוזנר, א. א. קבק, מ. קיטאי, יהודה קרני, דן קפלנוביץ, משה קיפר (נחשון), ד"ר יחזקאל קופמן, ברוך קרופניק (קרוא), ח. א. קרופניק, י. ח. רבניצקי, יעקב רבינוביץ, ד"ר י. רבין, מנחם ריבולוב, א. ד. רוזנטל, ז. רוזנטל, יונה רוזנפלד, א. רוזצקי, מ. רודניצקי, ז. שניאור, יעקב שטיינברג, יהודה שטיינברג, יעקב שטרנברג, שלום שורץ (בן-ברוך), שאול ר., א. שטיינמאן, ב. שפיר, תלוש.

ודאי שלא כל הנקובים כאן כלולים ב„נוסח אודיסה“, ורבים מהם לא נשתהו בספרותנו אבל ראויים הם כולם שייזכרו, שהרי השכחה מכלה כמה חלקות טובות בספרותנו, ויש איפוא לפעמים גם בנקיבת שם בלבד, משום הצלה משכחה. אולם חזק רצוני להעלות בכאן שני בתים באודיסה, ובמיוחד בית-ביאליק.

ב. בית ביאליק ובית אוסישקין

אותה אודיסה החננית והקלה המגרה והמכשיפה בלילות הקטיפה המשכרים שלה, בחופי הים עם קייטונותיהם וטירותיהם, בגינות ופרדסים, בתי משתאות שדמות להם של נקרות ומערות באדמה, בנערות שחומות-פנים, שרשפי הנגב בעיניהן העליונות והצחקניות — כמה רחוקה היתה בעצם מהסטירה העוקצנית של מנדלי, הזעף החמור של אחד-העם ושכינת היגון של ביאליק! וכלום לא לפליאה הדבר, כי מן הזרם הגועש של אודיסה הצוהלת, רבת ההוללות וההפקרות הוטה פלג קטן שמימיו צלולים וזכים ויזרמו בשקט ונחת בחתרם לתחתיות ומטמונים?

ואמנם, אותו כוכב גאולה שהודלק על שמי אודיסה הסואנת ושטופת החולין בימי פינסקר וליילינבלום, הוא שהזריח את החלקה הברוכה של אודיסה החובבציונית ושמר עליה מהסחף בזרמה הדלוחה שמסביב...

באותם הימים שהייתי באודיסה היו שם שני בתים, שזרמו מהם אונים אדירים לאנשי: בית-ביאליק ובית-אויסישקין. בית-ביאליק — ליצירה עברית, לספרות ותרבות, ובית-אויסישקין — לציון ולציונות. בית-ביאליק — בית-הלל היה, שכן באוירה של אמנות נשמו באי הבית ואין הזעם, הקפדנות והקנאות נוחים לה, בית-אויסישקין — בית-שמאי היה, והחומרה — לחם-חוקו ומכאן גם הסיבוכים, החיכוכים והקיטרוגים שהיו מתפרצים בין שני הבתים האלו, בחינת התנגשות גלי אויר חם וקר... כל שדגלו בשירה ובספרות — למעגל ביאליק נצמדו, ורובם צעירים, חולמים, רעבים ללחם וחזון גם יחד, וכל המיושבים בטוחי-הצעד ואנשי הממש — נמשכו אחר אוסישקין העז והבטוח, שקולו כרצונו — מתכת. לבית-ביאליק היו הדלתות פתוחות לרווחה, ונכנס לתוכו כל הרוצה, צעיר עם בכורי עטו, תורני ובר-אוריין, מחדש חידושים בהלכה ובאגדה, הוזה הזיות, בעל חלומות ודמיונות, עם אמצאות ותכניות להצלת העם, הספרות, העולם... בחורות שותרות שירה ומשוררים, סתם סקרנים וסקרניות, בני ברית ושאינו בן-ברית, עברים ואידישאים, לכל קשה-יום שנטרפה ספינתו עם מצוקת-לבו — לכולם קלה היתה הפסיעה בביתו, וראו לפניהם חיוך נדיב והאזינו לשיח-לב, ובין שנעזרו ונושעו ובין שלא — יצאו מהבית מחוממים. ומה פלא שכל מי שבא לאודיסה עם פנקסי יצירה קטנים, מחקרי לשון, פירושים לתנ"ך — פניו לבית-ביאליק, כי מכתבו-קמיע מפני העורכים המזיקים, עידודו וחמימותו — מזון בימי רעב.

בית-ביאליק אצל חוד וחזון על השהיה בו ובית-אויסישקין יצק פלדה לתוך מרופפי הרצון, חיוך ספקנים והמריץ הססנים, ורבים התועים והנבוכים, המגששים ומחפשים דרך לגאולה — שהתבשמו מהרוח האמיצה ששרה בבית-אויסישקין. בית-ביאליק ובית-אויסישקין — שתי פנות-חסות וחום ועידוד לכל מי שנזקק להם, איש-איש לפי משאת-נפשו ומערכי לבו.

נתן גורן

יהודי בוכארה בדורות האחרונים

תקופת ההתחדשות מתחילה בין יהודי בוכארה עם בואו של חכם יוסף המערבי, הוא יוסף ממאן מטיטואן, מצפת בשנת תקנ"ג (1793). הוא היה השליח הראשון מארץ-ישראל, שחדר למקומות הרחוקים הללו והגיע עד לבוכארה. בבואו נשתומם ונדהם למצוא ירידה רוחנית ובורות. הוא החליט להשתקע בין יהודי בוכארה ונעשה למנהיגם הרוחני. עשרות שנים שהה בקרבם וחולל ביניהם מהפכה. "עד בואו היו מתפללים בנוסח יהודי פרס, המבוסס על סידור ר' סעדיה גאון, וקבלה היתה בידם שהם מצאצאי עשרת השבטים. השליח אמר להם שהם מצאצאי גולי ספרד והנהיג ביניהם את נוסח התפלה של יהודי ספרד, והביא להם סדורי תפילה מדפוסי ליורנו. בזה התכוון להוציאם מבידודותם ולקשרם לאחיהם שבשאר התפוצות".

משעת בואו של ר' יוסף ממאן לבוכארה נגשר הגשר בין יהודי בוכארה ובין הישוב בארץ ישראל, ונקשרו קשרים ראשונים ביניהם לבין היהדות בשאר ארצות הגולה. המיסיונר יוסף וולף מספר (בש' 1832) מפי חתנו של הר"ר ממאן ר' פנחס בר' שלמה בין יתר הדברים: "...יהודי בוכארה וסביבותיה... נשתקעו בבורות גמורה... שכחו את מצוותיהם ומנהגיהם, ואכלו משחיטת המוסלמים. לא היה ביניהם רב ללמדם תורת משה והנביאים, ולהורותם להבדיל בין הטמא והטהור, עד שבא לבוכארה... יוסף מערבי מטיטואן... ומשהגיע לבוכארה דרש ואמר: אוי לי שאני רואה אתכם בכך. שכחתם את תורת משה והנביאים ואת דברי חכמינו! סירב לאכול משחיטתם במשך ששה חדשים, וכל אותו הזמן הורה אותם לשחוט על פי דיני ישראל, ציוה אותם לסבול במקוה טהרה, ועורר את לבם לשלוח אנשים לחילגה, ליורנו וקאפוסט כדי לקנות ספרים תלמודיים; שלח להביא סופר, שכתב להם את תורת משה על קלף; אחר כך לקח לו גערים אחדים לתלמידיו. וכך עשה את בוכארה, כפי שהתבטאו היהודים בה, לירושלים קטנה".

חליפת מכתבים מעניינת נשתמרה בין יהודי בוכארה ובין יהודי שקלוב משנת תקס"ב—תקס"ג (1802), המוכיחה את שאיפתם של יהודי בוכארה הנדחים לבוא בקשרים עם יהדות רוסיה, ואת ההתרגשות הגדולה שנתעוררה בין יהודי רוסיה בהודע להם על קיומה של "שארית פליטת גולת אריאל" ב"ירכתי תבל" — בבוכארה הרחוקה. עצם קיומם עורר תקוה בקרב יהודי שקלוב לגילויים של עשרת השבטים. חליפת המכתבים הזאת נתפרסמה ונפוצה בכל הגולה.

בהשפעתו של הרב יוסף ממאן עלו היהודים הראשונים מבוכארה לארץ, אב ובנו מתלמידיו. בש' תקפ"ז (1827) נפגש אתם ר' דוד דבית הלל בבגדאד, בהיותם בדרכם לארץ.

מאז נטו החוטים הראשונים האלה נמצאו בכל דור יחידים שהתנדבו לעלות לארץ. בשנת תרכ"ה=1865 נכבשה תורכסתאן ע"י רוסיה הצארית, שהשאירה לבוכארה שלטון פנימי ואמיר בראשה. בשנים הראשונות לכבוש הרוסי נהנו היהודים מכל הזכויות ולא חלו עליהם ההגבלות שפגעו בשאר יהודי רוסיה.

"היהודים היו הגורמים העיקריים להתפתחותה של תורכיסתן הרוסית, בפתחם מסחר במוצרי התוצרת של רוסיה האירופית וכמו כן פיתחו שטחים רחבים לזריעת צמר גפן. בזה נפתח לפני רוסיה שוק חדש לרכישת צמר גפן בתחומי רוסיה, מה שאיפשר את התפתחותה של תעשיית האריגים ברוסיה. אולם בראשית המאה הכ', בשנות 1900—1913, התחילה המדיניות של שלילת זכויות היהודים גם בבוכארה. התחילו גירושים מהערים הגדולות — טשכנת, סמארקנד, קוקנד וכו', נאסר על היהודים נתיני בוכארה לשבת בשאר ערי תורכסתאן, מחוץ לגבולות האמירות, חוץ מאותם היהודים שישבו שם מקודם, לפני הכיבוש הרוסי, תודות להתערבותו של האמיר הבוכארי".

עם ספוחה של תורכיסתאן נפתחו ליהודי בוכארה השערים לרוסיה וליהדות הרוסית ונפתחה גם דרך חדשה לעליה לארץ דרך רוסיה. ואמנם עוד בשנת 1868 אנו פוגשים את העולה הבוכארי הראשון — את יוסף בן בבאי — דרך אודסה. כאן נפגש עם אר"ז (צדרכובים) עורך "המליץ", שקבל ממנו ידיעות על מצבם של יהודי בוכארה בזמנו, ופרסם בעתונו. לפי דבריו של העולה הגיע מספר יהודי בוכארה בזמנו ל-7000 נפש (1868), אשר ישבו ברובם בבוכארה העיר. אולם קהלות קטנות נמצאו גם בקארשי,

חיסאר, קרמין: יהודי בוכארה עסקו בעיקר במסחר ובתעשיית המשי. לפי המס שנגבה מהם נחלקו יהודי בוכארה לג' מדרגות: עניים, ששלמו שלשה רובל מס לשנה; בינונים — משלמי ששה רובל, ועשירים — שנים עשר רובל לגלגלת. לפי המנהג המקובל היה גובה המסים מלווה את גבית המס בסטירה על פניו של משלם המס היהודי. האמיר מוזאפר אדין, מושל בוכארה בזמן ההוא, גזר איסור על התושבים למכור ליהודים נכסי דלא נידי. לשון דבורם של יהודי בוכארה היא פרסית; רבים מהם יודעים גם תורכית, ואחדים מהם יודעים לדבר עברית. רוב היהודים אדוקים. ספרים הם מקבלים מליבורנו, וינה ואמשטרדם.

בסוף המאה התשע עשרה ובראשית העשרים התקדמה יהדות בוכארה מבחינה חומרית. המסחר והתעשייה התפתחו. רבים צברו הון, אולם מבחינה רוחנית היתה אך התקדמות מועטה. רוב הילדים התחנכו ב"חדרים" המסורתיים, שבהם הורו מלמדים מיהודי בוכארה, מהילדות היו רק מועטות שזכו אף לחינוך מסוג זה. נוסדו גם חדרים "מתוקנים" ובהם מלמדים מארץ ישראל, שהוזמנו במיוחד לשם כך. החדרים המתוקנים הללו הפיצו את ידיעת העברית במדה רחבה.

כדאי לציין, שבראשית התקופה החדשה, שלאחר המהפכה, נמשך זמן מה התהליך הזה — של למוד עברית והגברת האומיות. נפתחו בתי-ספר ליהודים ילידי תורכסטאן עם עברית כשפת הוראה. מנהיגי היהודים טענו בצדק, כי "הזריגון הבוכארי (התאגיכי), המדובר בפי היהודים, אינו לשון תרבותית", לפיכך הסכימה הממשלה הסובייטית בתחילה לקיים בתי ספר אלה בעברית, שיהודי בוכארה הצהירו שזוהי שפתם הלאומית. הממשלה הוציאה גם ספר למוד לגיאוגרפיה כללית בעברית. אולם בשנת 1921 הגיעה יד היבסקים עד בוכארה. בלחץ היבסקים הודחה השפה העברית ממקומה כשפת הלימודים בבתי הספר היהודיים (1921). מאז עברו בתי-הספר היהודיים לשפה התאגיכית, כשפת למוד מתחילה באותיות אשוריות, ואח"כ — עם הנהגת האותיות הלטיניות בתור הכתב המאושר לעמי אסיה — נאלצו גם היהודים לעבור לכתב זה. דבר זה בא באופן אוטומטי והיהודים נאלצו לקבל גם גזרה זו ולוותר על הכתב שלהם גם לגבי הפרסית שבפיהם. אמנם ישנו הבדל בין הגויים שהשתמשו בכתב הערבי, הקשה לשימוש לרוב התושבים וקושי זה גרם לרובי האנלפביות והבורות בקרב המוסלמים, מה שאין כן היהודים, שלמדו את לשונם ואת הכתב הערבי מדור דור, ולא היה מקום לטענה של האנלפביות כתוצאה מקושי הכתב. כאן היתה בלי ספק מגמה אחרת — להרחיק את היהודים מן המקורות הלאומיים. לא נשאר ליהודים אלא לקבל בבתי ספר הרשמיים את הדין הקשה: אולם באופן פרטי ובלתי רשמי המשיכו ללמוד עברית במחתרת.

הקשר עם ארץ-ישראל התגבר כאמור לאחר כבוש רוסיה. עוד העולים הראשונים, אשר התרכזו בירושלים יסדו בית קהלה קטנה ובית כנסת למקובלים. בשנת תרנ"ב (1892) יסדו כאן את השכונה הבוכאריית (רחובות) ובנו בה בתי כנסיות ותלמוד תורה; רובם ככולם עלו לארץ עם כספם. אולם רק יוצאים מן הכלל באו לארץ לשם עסקים. רובם הסתפקו בבנין בתים, אשר השכירות לדידות, ובעצמם שבו לרוסיה, או חזרו לרוסיה על מנת לנהל שם את עסקיהם ומסחרם. לפני המלחמה עלה מספרם עד 1500 נפש (בשנת תרע"ד).

גם בית דין יסדו הבוכארים לעצמם בירושלים, גם ועד עדה מיוחד. אולם יחד עם זה קשורים היו בכל דבר לעדה הספרדית, ממנה קבלו מורים וחזנים שהכניסו להם את מנהגי ספרד בתפילה ואת המבטא בלמוד הלשון.

מצבם המשפטי של יהודי בוכארה ואסיה התיכונה וההגבלות שחלו עליהם בימי עצמאותה של האמירות נמשכו זמן רב גם אחרי בוא הרוסים. כמו בכל ארצות האיסלאם היו היהודים גם כאן במצב של דמי (בלתי מוסלמים, הנחשבים לאזרחים ממדרגה שניה), אולם עם זה נהנו במדה ידועה מזכויות שלטון עצמי בענייניהם הפנימיים.

כאזרחים ממדרגה שניה חלו עליהם חוקים וגזרות משפיליים. הם לא גויסו לצבא, אולם היו מחויבים במס הגולגולת, שהמוסלמים היו פטורים ממנו. לעומת זאת היו נתונים לחסותו של החוק הכללי שהגן על נפשם ועל רכושם.

והנה הגזרות המיוחדות, אשר הוטלו על היהודים:

(א) על היהודים היה לדור בשכונות מיוחדות ולעתים הוטלו עליהם הגבלות לגבי בנינים חדשים גם בתחומי הגיטאות המיוחדים שלהם, וגם לא הורשו לרכוש בית מוסלמי אף בתחומי הגיטו. עם זה יש להעיר בענין הגיטאות, שלא תמיד הוכרחו להתרכז בהן מתוך אינס חיצוני. לעתים היו היהודים בעצמם מעונינים לדור במחיצה מיוחדת לעצמם בשכונה, שבה יהיו מוגנים יותר נגד קנאות המוסלמים והתפרצויות ההמון, שלא היו נדירות ביותר. לעתים מצאנו, שהיהודים פנו בבקשה אל האמיר הגדול להרשות להם לבנות שכונות מיוחדות לדור בהן.

(ב) הוטל על היהודים לשאת סימן מיוחד על בגדיהם, כגון לחגור חבל למעלה על חלוקיהם.

(ג) נאסרה עליהם הכניסה העירה לאחר שקיעת חמה.

(ד) אסור היה להם לרכוב בעיר על סוס, ולעתים — אף לא על גבי חמור, חוץ מרכובה על הבהמה מאחורי גבו של המוסלמי (במקרה ששנים רכבו על בהמה אחת).
 (ה) אסור לחבוש מצנפת (צאלמה), אלא כובע מיוחד בעל צורה מיוחדת ועשוי מחומר מיוחד.
 (ו) הוטל עליהם להניח סמרטוט על הבתים כדי להבדילם מן המוסלמים.
 (ז) בית יהודי חייב להיות נמוך מביתו של מוסלמי.
 (ח) לעתים נאסר על היהודים ללבוש מלבוש שלא מצבע שחור.
 (ט) בשבתם בחנות מאחורי שלחן היה עליהם לשבת ישיבה גמוכה כדי שלא יראה גופם לעין הקונה המוסלמי, אלא ראשם בלבד. ועצם החנות צריכה להיות גמוכה במדרגה אחת מחנותו של המוסלמי.

(י) מס גולגולת הוטל לראש כל גבר בוגר.
 (יא) עדותו של יהודי הנובעת למוסלמי אינה מתקבלת, אף אם היא לטובתו של זה האחרון.
 (יב) אסור לבנות בית כנסת חדש, אלא לתקן את בודק הבית בלבד. המס שחוטל על כל גבר היה 12 סגנות לעני, 24 לבינוני, 48 לעשיר (נראה שהסגנה היתה שוה לדרהם). בבית המס היתה מלחם בשתי סמידות לחי מצד הגובה ליהודי לשם השפלה. יהודי העיר בוכאדה הכניסו אל סילום שפתי (כל סילו היה שולש רובל זהב). מספר יהודי החאנות הגיע בימי ואמברי (1856) לעשרת אלפים נפש, ורובם היו עוסקים במלאכה.

ההערכה היתה נעשית ע"י השלטונות, אולם באמצע המאה הי"ט נבחרו 12 גווי מסים. אלה היו גוויים את המסים כל שלשה חדשים; הגביה נעשתה בבית הכנסת. בני הקבצנים והילדים למטה מ"ג היו פטורים ממס. מלבד שנים עשר הגוויים עמדו בראש העדה קולונטאר ראשי, או נשיא, שהיה נבחר ע"י בעלי הבתים. על הבחירה הזאת היו מודיעים לקושיבגי, והוא היה מוסר את שם הנבחר לאמיר לשם אישור. מלבד זה היו בוחרים ברב, שהיה לפניו גם הקולונטאר — הגובה. אולם לבסוף הפרידו בין שני התפקידים; ועוד שני סגנים, שנודעו בשם "אקסקאל" (לכני הזקן או מוכתרים), אחד לכל שכונה. האישור מצד האמיר היה בכתב ונודע בשם "ליק", הילק היה מודבק במשך שלשה ימים לכובעו של הקולונטאר, וידידיו היו מברכים אותו בברכת "סימן טוב".

לפ"ד טשארני ("הכרמל", תרכ"ד, גליונות ל"ז—ל"ט) היה מסמכותם של בתי הדין היהודיים — לדרן בענינים אזרחיים, משפחתיים ועברות קלות, אולם דיני נפשות וגם דיני דברים שבין יהודים למוסלמים נדונו בבתי הדין הממשלתיים לפי חוקי השריעה. ביה"ד היהודי היה דן לפי דיני ישראל, וכנגד הסרבנים היו טונים לעזרת הממשלה.

בעניני משפחה וירושה דן הרב וכית דינו בלבד, אולם בדיני ממונות חשובים השתתפו עם הרב — הקולונטאר וסגנו. למרות מצבם השפל של היהודים היה הקולונטאר מכובד גם ע"י האמיר בעצמו, אולם כבוד זה היה עולה בסכומים ניכרים, שסוף סוף נפלו על שכמו של הקהל. המיסיונר האלף מספר, שהאמיר נצ'ראללה (1826—1860) היה מבקר לעתים קרובות בבית הרב — שהיה אז גם תגובה הראשי (קולונטאר) — מה שהגדיל את כבוד הקולונטאר בעיני העם, לפעמים היה הקאדי (השופט) אוסר את הסרבן שסרב למלא את ססג'ד של בית דינו של הרב, אולם בדרך כלל בכרו המוני העם את בתי הדין היהודיים וראו בבית הדין היהודי את המוסד המוסמך לעניני היהודים. נמנעו מלרוץ לערכאות של גוויים — למשפטו של האמיר. הם נהגו כך כאשר הם יהודים ובאשר לא היתה כל תקוה ליהודי להשיג צדק בבבית הדין המוסלמי. היהודים עסקו לא רק במסחר אלא גם במלאכה. לפי דברי טשארני היו בהם גם חקלאים. ידיעות על הסתדרויות ואירגון אין לנו, וכנראה לא היו כאלו, ואף מפעלי הצדקה הצבורית לא ניכרו. בכל בית כנסת היה גבאי שלא התעורב בעניני ציבור. פעמים בשנה חזרו הנבאים על פתחי צאן מרעיתם לטובת העניים — בערבי מסחים לשם "מעוץ חטים" ולאחר הסוכות להכטיח חומר דליקה והסקה לעניים לימות החורף.

להשלמת הפרק הקודם הנני להביא בזה קטע מספרו של אמתינ שפירא, שהיה מורה במשך כמה שנים.

אמסור כאן בקיצור את התפתחות הענינים שבאה, בעקב המהפכה, ואת השפעתה של המהפכה על חיי היהדות הבוכאריית.

נחזיר מן בוכארה הבירה עם ישוב יהודי כ-15,000 נפש. בעקב מהפכת פברואר 1918 הכריז האמיר על משטר קונסטיטוציוני. בהקטנה שנערכה לכבוד המאורע ע"י מפלגת ה"ג'ורידים". השתתפו יחד עם שאר המיעוטים, גם יהודי בוכארה, כשהם נושאים דגלים מונפים וסיממאות. בשפה העברית היהודים התייחסו בדרך כלל באהדה ל"בוכארים הצעירים", הנער היהודי ראה במהפכה התחלת השגשגה; הנער מיהר להסיר את החבל המחסיר מעל בגדיו, אם כי מבין הנקנים נמצאו רבנים שעקרו נגד צעד זה. בסענם, שעוד לא הגיעה שעתו.

בעוד זמן מה חזרה הריאקציה ובאו הרדיפות על הגידולים רבים מהם הוכרחו לברוח, ביניהם כמה יהודים; נמצאו יהודים גם בין אלה שנתפסו ונידונו ע"י האמיר למיתה (ממשחת ינוסוב), הלחץ על היהודים נמשך עד ביטול שלטון האמיר (1920) דהיינו — עד הקמת הרפובליקה המועצתית-העממית הבוכארית (ב.ג.ס.ר.). גם בקרב העדה היהודית בא שנינו בסדרי הנהלתה. במקום שלטון היחיד של הקולונטר, הוקמה ועדה של שבעה בתוכם — גם הרב. נפתחו בתירספר, נערכו שיעורים להכשרת מורים, גני ילדים, מועדונים, בין הלאה נכללו גם למודי הדת והשפה העברית; והנה בזה תקנות המוסדס הזה שנתקים עד שנת 1925 עד ביטול קיומה של הרפובליקה הבוכארית העצמאית, ושילובה בתוך הרפובליקה המועצתית האוֹבֵבֵכִית.

א. הוֹעַד הלאומי מורכב משבעה חברים:

היו"ר וסגנו, הרב, מנהל החברה-קדישא, מזכיר, גזבר השומר (הוא גם שמש ביה"ד), היו"ר וסגנו והרב נבחרים ע"י הקהלה היהודית, ושאר החברים נמנים ע"י היו"ר.

ב. בקרקי (600 נפש) בצ'ארג'י, בשאהריס אורו, בקרמין ובכאחירג'י — נבחרים ועדים בני שלשה חברים (היו"ר וסגנו והרב). במקומות שישוורו בהם הועדים המקומיים יועמדו המוכתרים (אקסיקאלי) תחת מרותם של הועדים הנ"ל.

ג. לתחום סמכותו של הועד נכנסים התפקידים הללו: סידור בתי-הספר הצבוריים היהודים, ספריות, תיאטראות, פנימיות, בתי-חולים וכו'; גבית נדבות ותרומות וחלוקתן להחזקת בתי כנסיות ומשרתים בקודש, סקוח על עזרה סוציאלית ועסקי קבורה, הגנת עניני היהודים, סיפוק צרכיה של הקהלה, הסברה לטובת המשטר החדש בקרב הישוב המקומי ותעמולה בעד התיקונים והספולות של ממשלת המועצות.

ד. הועד והמחלקותיו נתמכים על חשבון הרפובליקה ועובדיו נהנים מכל הזכויות ע"פ התקציבים המאושרים ע"י מועצת הווערים העממיים ונכנסים לתקציב הוועדה העממית לעניני פנים.

ה. האמצעים הנאספים ע"י הועד מאת הצבור היהודי לטובת צרכים עממיים מסוימים מוצאים ישר לתפקידם, ואין להוציאם לצרכים אחרים, צבוריים או ממלכתיים.

ו. בכל הענינים הנכנסים לחוג תפקידו, עומד הועד היהודי בקשר ישר עם האורגנים הממשלתיים של הרפובליקה: מרכזו — הוועדה העממית של עניני פנים שעל ידו הוא (הועד היהודי) קיים; וסניפיו עומדים בקשר עם ה"איספולקומים".

בימים ההם סרם היו מבין היהודים חברים רבים במפלגה הקומוניסטית, אולם לאחר ספוחה המלא של בוכארה נשתנו הדברים. כעת (בשנות השלושים) נתונים כל החיים הצבוריים של העדה לפקוחם המלא של ארגונים מפלגתיים מקצועיים וצבוריים, החל משנת 1928 פועל לא משרד רבני, אלא "בית דין יהודי עממי", שעניניו ננהלים לא בעברית אלא בשפתם שלהם, בשפה המקומית המדוברת. הקולחונים והארטלים היהודים מאורגנים בשתופו הפעיל של האוֹזֵט.

החיים התרבותיים נמצאים בידי מורים פדגוגים סובייטיים, וכל הלאה שבכל בתי-הספר ננהלים בשפה המדוברת. תפקידו של הרב צומצמו ואינו יוצאים מתחומיהם הצרים של בתי הכנסיות.

כך היה המצב בבוכארה ובדומה לזה גם בסמרקאנד, בירת תורכסטן עם ישובה היהודי הגדול המונה 12000 נפש. עוד בראשית המהפכה (1917) נתארגנה כאן ברחוב היהודים אגודה בשם "אגודת עובדים מקצועית יהודית מילידי המקום". מספר חברי האגודה הגיע לשש מאות. כמעט כל חברי האגודה השתייכו מקודם לס"ר הימניים, אולם אח"כ הצטרפו ברובם לס"ר. שמאליים. לאחר זמן "התקדמו" שמאלה, ומהם יצאה המפלגה הקומוניסטית היהודית בשם: "המחלקה הרביעית של ההסתדרות הסמרקנדית של המפלגה הקומוניסטית של תורכסטן. שאלות חיוניות מעשיות נדונו באגודה, כגון השאלה: מי רשאי להתקבל באגודה? אופינית היא ההחלטה בנידון זה, באשר ממנה משתקף מצבם והרכבם המקצועי של המוני היהודים בסמרקנד. ההחלטה מיום 5 ביוני 1917 אומרת ש"לאגודה מתקבלים ספרים, חייטים, פקיד מסחר וסוחרים קטנים" ובנוגע לסוג האחרון אמנם ישנה הערה אופינית: "קמח לא לתת להם, ואת מנותיהם לחלק בין הישוב העובד".

מחבר הספר ז. ל. אמתין שפירא, שהפך להיות קומוניסט אדוק, בוכה על פגורם של חברי האגודה הזאת, שלא ירדו עדיין לעומקה של התורה הקומוניסטית ומשום כך נשארו דתיים בעומק לבם ולא בטלו את משרת הרב ולא זו של הגובה (קולונטאר) אלא רק של הרב מטעם. לקולונטאר הוסיפו סגן-קומוניסט, הוא היו"ר של האגודה שעליו נוטל לעבוד "דארכאהי חודא" — על דרך השם, דהיינו שלא על מנת לקבל פרס. האגודה הגבירה את השפעתה על כל עניני הציבור. נוצרה מועצה לעניני היהודים, לעניני חברה קדישא, בתי הכנסיות, כשרות הבשר, בתי ספר ושאלות כלכליות. עדיין היו ההמונים כרוכים כ"כ בדת ובמנהגיה שלא יכלו לנתק הקשרים עם הבורגנות שלהם וילכו בעקבותיה

בכל יומתם". האגודה דואגת להמציא לחבריה קמח למצות, ובשעה שהיא שולחת את נציגיה למפלגת "איתפאקראסלאם" מטילה עליהם שבכל השאלות הנוגעות לדת עליהם להתאים פעולה עם הרב ואף חברי המפלגה התערבו בכל שאלות הדת.

האגודה פעלה גם במקצוע הכלכלי, סדרה "ארטל" (אגודה שתופית לקבלנות עבודה) וחנות צרכניה. אולם מתוך חוסר אמצעים השתתפה באגודה הצרכנית "ציון", שנוסדה ע"י הבורגנות. באספה כללית הביעו תודה בעד עבודתם לטובת הכלל "בשם ה'" — כלומר שלא על מנת לקבל פרס. האגודה עסקה גם ב"פעולה תרבותית": פרסמה בשפה המדוברת את התכנית של מפלגת ס"ר ופתחה בית ספר לחבריה. אולם, מצטער המחבר, ב"ס זה לא נשתנה בשום דבר מבתי הספר הבורגניים, הוא חנך את ילדי העובדים ברוח הדת: בו לימדו את הילדים תורה ושפת עבר, ועל דא קא בכי. האגודה עסקה גם ב"מלחמת המעמדות" — והחליטה לגרש מביה"ס את כל ילדי ההורים העשירים ולקבל במקומם ילדי עניים. הנמוק היה אופיני: "המדע והתורה — נותנים לחם. לעשירים אין צורך בלחם, כי יש להם כסף, אולם לבניהעניים שאין להם כסף יש צורך בחינוך ובמדע, כי המדע נותן כסף". המחבר איננו מתעלם מן העובדה, שבראשית תקופת המהפכה היה קיים ופועל האגף הימני של ההסתדרות הציונית, שנועד בשם "הסתדרות הציונים הכלליים", להבדיל מהסתדרות "פועלי ציון", "צעירי ציון" וכו'. להסתדרות זו של הציונים הכלליים הצטרפו אנשים מהמעדות הבוהגנים של הישוב היהודי מילידי המקום, אשר בסמרקנד. אגודת העובדים המקצועית נלחמה נגד ההסתדרות הציונית הכללית הזאת עוד בשנת 1917, בשעת הבחירות למועצה העירונית, אולם לבסוף נפלה האגודה בעצמה תחת השפעתה" ובשעה שהוציאה את בתי הספר הדתיים מידי האגודה הבורגנית — לא שמה לה למטרה לשנות תכניתם מן היסוד, אלא פשוט מסרה אותם לשמושם של בני העניים. עוד "חטא" חטאה האגודה בזה שנלחמה בעד הלשון העברית כלשון הלמודים בבתי הספר, ולא בתאגיכית המדוברת. טבעי הדבר שספורו של המחבר הוא טנדנציוזי וייבסקי. אולם גם מתוך כחלי דבריו ניכר שאגודת העובדים הנ"ל לא ויתרה על נקלה על העברית, ונלחמה נגד אמתין וחבריו, אולם לא עמדה במאבק. אגודת העובדים הנ"ל התקיימה עד שנת 1920, ואח"כ התפזרה וחבריה נפוצו באגודות שונות. השלטון במדינה עבר מעט מעט לקומוניסטים, חברי המפלגה, וענייני הדת נשארו בידי הבע"ב. "האגודה" נעשתה מיותרת ולבסוף נעזבה ע"י הקומוניסטים לגמרי. בשנת 1920 נוסד ה"יבאובצ'יסקוס" וכן ה"קומסומול" (ארגון הנוער הקומוניסטי). רבים מהיהודים השתתפו בצבא האדום ונלחמו בשורותיו לביטול שלטונו של האמיר.

אחרת מתוארים הדברים בתזכירו של מר יעקב פנחס, אשר הגיש בשעתו, בסיון תשי"ח לקונגרס היהודי העולמי, ואלה דבריו:

"אחרי המהפכה נפתחו בתי ספר ליהודים, ילדי תורכסתן, ועברית היתה בהם שפת ההוראה. מנהיגי היהודים טענו, ובצדק כי הדרגון הבוכארי (התאגיכי), המדובר בפי היהודים אינו לשונם התרבותית, לכן הסכימה הממשלה הסובייטית לפי שעה לקיים את בתי הספר האלה בעברית רק בשנת 1921, בלחץ הייבסקים. ממוסקבה הפסיקה העברית להיות שפת ההוראה בבתי הספר של יהדות בוכארה" — מאז עברו בה"ס היהודיים ללמד בשפה התאגיכית, מתחלה — באותיות אשוריות ואח"כ, עם הנהגת אותיות לטיניות בין עממי אסיה התיכונית — "קבלו" גם היהודים עליהם את הרפורמה הזאת. לגבי הגויים (התאגכים) זה היה הכרחי וצורך מיתודי, כי עד אז השתמשו באותיות ערביות, הקשות ללימוד ולכתיבה, ולכן היו ההמונים אנאלפאביתיים. לא כן לגבי היהודים (שרובם ידעו קרוא וכתוב) — כי המגמה והכוונה היו — להרחיק את היהודים מן המקורות הלאומיים. לשמחתנו, עד היום נשארו היהודים נאמנים לאות ולמלה העברית". — עד כאן דברי התזכיר, שהוגש בשעתו ע"י נציגי יהודי בוכארה לקונגרס היהודי העולמי על שם החבר אליהו לולו (הכרמלי). אמתין מסים את הפרק בתיאור המצב "המאושר", בו נמצאים יהודי בוכארה ותורכסתן כיום, התחל משנת 1927 (ספרו נכתב בשנת 1930):

"בבוכארה ובסמרקנד הותאם המנגנון של השלטון העצמי היהודי למשטר הסובייטי רק בשנת 1927, כשהותקן ביתהדין הסובייטי בלשונם ב"לשון-האם" של יהודי בוכארה; השופט והחוקר מופיעים כמבטאים נאמנים לענייני ההמונים העובדים. (רמו לביטול בתהדין הדתיים היהודים. יבצ.) כן פועלת גם המיליציה שבשכונות היהודיות המורכבות אך ורק מהיהודים — ב"לשון-האם" המצויה להמונים. המיליציונר הראשי בא במקום הקולונטאר וממלא את תפקידו. היהודים משתתפים גם כפצנזון ה"קואופרטיבי" המשמש את שכונת המזרח. כן פועל האו"ס*) בשפה המדוברת, בה נעשית כל הפעולה התרבותית — המועדונים, גני הילדים, בתי-הספר, כולם בשפה המדוברת".

(*) האו"ס וכל שאר הארגונים היהודיים חוסלו בש' 1938.

כך חונג הסופר היבסקי הבוגר (שהוא בעצמו היה בשעתו מורה לעברית וחבר ספר למוד
לגיורגריה בשפה זו) — את נצחונה של שיטת ההתבוללות — אשר נכפתה על יהודי בוכארה
בכת הכפיה — על הלאומיות העברית.

המאבק הפנימי

עוד כאן — התאור הרשמי, כפי ששאכתי ממקור יבסקי רשמי.
הנה תיאור הדברים מבפנים כפי שקבלתי מפי מר יצחק יהודאיוף (יהודאי) — חתנו
של הר מאיר ז"ל, שהיה באותה שעה אחד העסקנים הצעירים מהשכבה "השנייה".
לשכבה הראשונה היה שיך צבי חפץ ז"ל, ממספחה ירושלמית ותיקה, אחד הציונים הראשונים
עוד מהתקופה התורכית. עסקן פעיל ומנהיג בקרב צעירי עדתו, היה מחברי ועד "בית-העם" וחבר
עוזר בועד הגמנסיה העברית בירושלים, שהייתי אחד ממיסדיה (תרס"ח-ט). צבי חפץ הכניס לגמנסיה
כמה תלמידים מצד הבוכארים, יובין המנין הראשון היתה גם אחותו שולמית חפץ ז"ל. בפרוץ המלחמה
העולמית הראשונה גורשו כל נתיני הממשלות הלוחמות. היהודים הורשו אמנם לקבל נתינות עותמנית,
אולם רבים בחרו לנסוע לארץ מוצאם, "וחסותם". צבי חפץ (חפץ) נסע מהארץ. הוא שב לבוכארה, והיה
ב קוקאנד ובסמארקנד. אולם צבי חפץ לא הציא זמנו לשוא. בשובו לארץ מולדת אבותיו —
בשנת תרע"ה (1916) — היה שם ממיסדי התנועה הציונית בתורכסטן. בבוכארה היתה התנועה
אסורה באופן רשמי, אולם התקיימה במחתרת. אתו יחד פעלו חבריו הארצפלה, משיח פוזאילוב
ואליהו יששכרוב, הוא אחיו של חיי ששכרוב ז"ל, סגנו של רוסנברג במפעלי החשמל, ועוד
כמה מהאשכנזים.

ברור הדבר, שהתנועה הזאת, שצבי חפץ עמד במרכזה, ניוונה מקשריו של חפץ עם הארץ ועם
הישוב החדש, שעמד במחיצתו בעודו בירושלים ושאל ממעיניו. מלבד חפץ היו לרוב העסקנים
הציוניים, כמו בית יששכרוב, קשרים עם הארץ, וביחוד עם ירושלים — עוד מקודם. עליהם נצטרפו
ציונים מרוסיה, והמספר מסר לי תמונה מהבחירות לקונגרס הציוני ולועידות הכלליות שעברו בסומביית
רבה, עם דגלים ותומרות — ותעמולה רחבה. מהציונים הפעילים צוינו משפחת יודאיוף, יששכרוב,
בראלוף וכו'.

המזכיר הוא, כאמור, על קוקאנד, סמרקאנד וששכנת, כי בתחומי האמירות היתה
הציונות אסורה. ואלה דברי המספר: "המהפכה בתורכסטן פרצה בחורף 1917—1918; אז יסדנו את
ארגון הנוער בשם "תרבות", אשר שמש מסוה להמשך הפעולה הציונית באסיה התיכונה. המרכז
היה בטאשקנט. והסניפים — בקוקאנד, בסמארקנד, במרבולאן, באנדיג'אן,
בפנז' שבבה. הצלחנו לרכז תחת דגל ה"תרבות" את כל הנוער. בקוקאנד נתקיימה אפילו להקה
דרמטית עברית, אשר נסעה מעיר לעיר (ביצירותיו של אנסקי). באותה שעה נוסדה הקהלה היהודית
(יבריסקאיה או בשצ'ינא), ואתה עמדת בקשר. עמדנו במלחמה בעד קיומה של ההנהלה עם היבסקאיה,
ונלחמנו עד שנת 1921".

"בהצ"י 1920 התחילו להסית את הנוער שלנו. הקומוניסטים קבלו בינתיים כל מיני משרות
ממשלתיות ומשכו את הנוער בכח זה — אפשרות של משרות טובות — יסדו את ה"מחלקה העברית"
יבסקאיה, ותהי ראשית מלאכתם לצרור את העברית ולאכול קורצא בממשלה בהלשינם, שהשפה הלאומית
האמתית של יהודי המקום היא לא עברית אלא — תאג'יקית.

התחילה הסתה רחבה בעתונות. הדבר קרה בסוף שנת 1920 (חורף תרס"א) או בתחלת ה'1921.
בסוף כל שנה היה לנו כינוס שנתי. הפעם הופיעו בכינוס שלנו גם חברי היבסקאיה וכאן יצאו
בהתקפה גלויה נגדנו, וביקשו להעביר החלטה על ביטולה של ה"תרבות" והצטרפותה אל היבסקאיה.
כלנו עמדנו נגד התקפה זו בתקיפות, ואף יצאנו בנאומים נגדם. הלכו והלשינו עלינו לקומפארטיה.

הייתי יור, ופתאם הגיע לידי פתק מידיד קרוב, שהיה חבר במפלגה הקומוניסטית, שבא להזהירנו
על שואה קרובה, ואלה הדברים: "יצחק בוזאלוב, סמנדארוב, וגורגוף — תיאסרו בעוד שעה, אני מזהיר
אתכם. מהתחל להוציא את שלשתם החוצה, וארבעתנו החלטנו לברוח — מיד ללא כל השהיה. אני
וגורגוף נסענו מיד ברכבת. עמוסה פחם לבוכארה (מחוץ לתחומי טאשכנט), בראלוף — לקוקאנד,
וסמנדה — למוסקבה.

(*) צבי חפץ יצא מבוכארה בש' 1919 לחזור לארץ, דרך הודו, אולם בדרך חלה ונפטר בבומביי.
ושם הובל לקבורה בדצמבר 1921.

אמנם בעוד שעה אחת באה המשטרה, הקיפה את הבנין ועשקה בו חפוש מחושש ומשלא מצאו ארזנו — פיזרו את האספה.

עד כאן ספורו של מר י. יהודאי. בסכמו את דבריו אמר שכאותה שנה ביטלו אמנם את העברית בתור שפת הלימוד, אולם סרם העיון לשלוח ידם בדת.

כשבא לבוכארה בקשהו שם לקבל עליו את הנהלת המקציה העברית בוזרת הפנים (קולטורני גזארת) והוא עמד בתפקידו זה במשך 9 חודשים. היה להם שם בית-יתומים, בית-עם, ספריה עברית, בת-ספר אחדים עם מורים שהוזמנו לשם כך על ידו מבחוץ (כל זה בעיר כוכארה).

המספר חזר כנתינ תורכי. יצא באוקטובר והגיע באמצע החורף. בזמנו היתה שם משלחת מדעית שאספה הרבה חומר היסטוריאלי-אולוגי יהודי והובילה הכל למוסקבה.

בזמן עזבו את כוכארה — בש 1921 — העריכו את מספר יהודי כוכארה ואסיה התיכונה ב-45,000 מאז עברו 30 שנה והישוב היהודי המקומי גדל ללא ספק.

א. קרלין

רשומות קהלת ריגה

א.

עברם של חיי היהודים במדינת לטביה במאות הקודמות מעורפל, אין לנו ידיעות מספיקות. מדינת לטביה הוקמה אחרי המלחמה העולמית הראשונה, ואחדה מדינות ליפלנד וקורלנד, עם עיר הראשה ריגה.

הרבה הרפתקאות עברו על מדינות ליפלנד וקורלנד, ויחד עם זה גם על תושביהן היהודים. בערפלי ימי הבינים, במאה ה"ב, היתה מלחמה נטושה בין הגרמנים מברמן ובין תושבי ליפלנד העיקריים (ליוניס). מלחמת הדת, ובעקבותיה מסרו הגרמנים תושבי ארץ ליפלנד את כל החבל לחסות האפיפיור הרומי (ממשלת רומא—אשכנז). עד המאה השש עשרה משלו בארץ "פרשים" גרמנים, ובחצי המאה ה-16 פרצה מלחמה בין רוסיה ובין ליפלנד. בשנת 1559 נחתמה ברית-הסכם בין מלך פולין וליפלנד, כל החבל נמסר לפולין, וליפלנד נהנתה מזכות אבטונומית. העיר ריגה היתה חפשית. בשנת 1592 עברו הערים: דורפט, נארווא וסביבותיה לרוסיה, ליפלנד לפולין, והנסיכות קורלנד לחסותה של פולין.

בתעודה המצורפת לחווה החלוקה מוצאים אנו פקודה (ברומית), שבה התחייב מלך פולין שלא לתת לעולם רשות ליהודים יושבי ליפלנד להתאגד ולסחור בסחורה. אבל המלך החמיר עוד יותר ואסר לגמרי את הישיבה בארץ ליהודים כמו לזרים, השוטלנדים ובני איטליה.

אחר כך היו חליפות ותמורות במצב היהודים בארצות ליפלנד וקורלנד. פעם הסתגלו המושלים חסד והכריעו את הכף לטובת היהודים, ופעם גזרו גזרות חמורות ומרדו את זניהם. אף בשנת 1795, אחרי אשר עברה נסיכות קורלנד וחבל פולין לממשלת רוסיה, סבלו היהודים הרבה. ורק בשנת 1798 נתקבלה החלטת הסינט "המוצאת לטוב להשאיר את היהודים בקורלנד". אז חדלו היהודים להיות כורים, תלויים ועומדים, והיו לאזרחי רוסיה. ובשלושה בפברואר 1805 ניתנו להם זכויות לכלל האזרחים.

על החיים הפנימיים של היהודים במדינות אלו, ביחוד על המבנה הצבורי ואורח החיים האבטונומי יש לנו ידיעות קלושות רק מתחלת המאה ה"י, ובמדה יותר גדולה על העיר

ריגה וחיי היהודים שבה. לרגל עבודתי בארכיון היהודי בריגה, במשך שנותי בעיר זו דרכה עברתי בעלותי ארצה, וע"פ פנקס חברה קדישא בריגה שעמד לרשותי רשמתי ידיעות בקורות הקהלה בעיר ריגה, שאותן אני מפרסם במאמרי זה.

בחמשים שנה הראשונות אחרי כבוש ריגה ע"י פטר הגדול מלך רוסיה (1720) אין אנו מוצאים במקורות ידיעות על החיים הדתיים של הקתולים, אנשי הדת הריפורמים לא יכלו לסדר את תפילותיהם וכנוסי האמונה שלהם בפומבי, ומכל שכן שהיהודים לא יצאו מן הכלל. היהודים רשאים היו להתפלל בצבור רק במקום המיוחד להם, ב"מלון היהודי" — המלון הנמצא מחוץ לעיר ומנהלו היה הגרמני בנקן. בתי תפלות ובתי מדרשים חדשים אסור היה לבנות בעיר.

תעודות אחדות מעידות, שליהודי ריגה כבר היה בית-עלמין מיוחד. בשנת 1725 הגיש אחד בשם זונדל בקשה ל"לאנדפאכט געריכט", הואיל וקשה ליהודי ריגה להוליך את ה"בר-מינן" שלהם לחבל קורלאנד, להקצות ליהודים מגרש בחולות באזור הקרוב לעיר. המגרש ניתן להם בחכירה בסכום מסוים שנה שנה.

מסופר על סכסוכים שהיו בין תושבי ריגה ובין האורחים הזרים, שבאו לריגה לזמן לרגל עסקיהם. בנקן הנ"ל נתן ליהודים חלק מביתו, החלק החיצוני הנמצא מחוץ לשדרות העיר לגבוליה, לא הרחק מ"שער יוהן". בשנת 1767 פרצה מחלוקת בין יהודי "החסות" (תושבי ריגה) לבין האורחים, אם לעשות בית התפלה מפנים להשדרות או מחוצה להן. אולם הממשלה פקדה לעשות בית התפלה מפנים בתוך גבולות העיר, כדי שלא יצטרכו באופן מיוחד לפתוח את שער יוהן בשביל המתפללים בלכתם אל התפלה או בחזרתם ממנה. בנקן, בעל בית המלון, הקצה בשביל המנין 2 חדרים גדולים, החדרים היותר יפים, פרץ הקיר ביניהם ויעשה לחדר אחד גדול. המקום היה צר מהכיל, מספר המתפללים היה כארבע מאות איש ובחדר יכלו להתפלל שמנים איש לבד, ולבנות בנין חדש במלון לא היה מקום. ועל כן היה בית התפלה לסלע מחלוקת בין יהודי החסות והזרים.

בשנת 1769 פנה "נציג ביהכ"נ של היהודים" (בפעם הראשונה פוגשים אנו את התואר נציג), אהרן הירש, בבקשה לתת לו רשיון לסחור בספרים רוחניים (בעברית ואידית), אבל בקשתו נדחתה.

מלבד "נציג הקהלה" או "זקן היהודים" מוצאים אנו בתעודות שונות השייכות לענינים דתיים כל מיני כלי קודש: רב, שוחט, קברן ועוד. אבל, להרב, כנראה, לא היתה חשיבות גדולה, ואת תפקידיו מלאה הקהלה. ב-1783 אושר ל"זקן" הצורף סאלאמאן פיישאק, וקבל הוראה מ"לאנדפאכט געריכט" שימנו שני עוזרים לראש הקהל.

אף מלה על רב העיר, לא כמנהיג, לא כפקיד, ואף לא כמשרת הקהלה. ואמנם בימים ההם, כפי שיבוא עוד, יכול להיות רב בריגה אף איש הדיוט. והרבה תעודות מעידות שגם עניני משפחה, סכסוכים בין איש לאשתו ועניני גט — הענינים החשובים שהם בחוג עבודתו של רב בישראל, בכל אלה טיפלו הקהלה וראשיה.

ב-1782 נתמנה לשוחט, חזן שני ודרשן שמואל לוי, שכהן כשלוש עשרה שנה ואחרי-כן פטרוהו ובמקומו נתמנה משה יחזקאל מחבל קורלאנד, המכונה בתעודות משנת 1811 רב וצנוורר). התואר רב נשא צנוורר, שוחט וגם חזן שני.

ב-1817 הגיש ה"קהל" הריגאי² בקשה בדבר זכות ישיבה בעיר ריגה לשני שוחטים, שני תלמידי חכמים, שני מורים, חזן ושני מוהלים, הזכות ניתנה רק למשך חמש שנים. גם כאן לא נזכר שם רב ורק ב-1822 נמנו משרות. שאין לזרים רשות לתופשן; רב, שוחט, שמש, חזן ומשורר.

לפי הידיעות שבידנו לא היה אחרי משה יחזקאל רב ראוי לשם זה בריגה ורק ב-1832 הוכתר לרב בריגה ר' אהרן בהרב אלחנן, תלמידו של ר' חיים מוולוז'סין. מחבר הספר "מנחת אהרן", לפניו רב בגולדינגן. בפנקס הקהלה בגולדינגן (י' אלול, תקפ"ט) רשום: משכרת הרב ר' אהרן והחזן לא יותר מרובל וחצי לשבוע לכל אחד. וביום ב' דחיה"מ כשנאלצו הרב והחזן לעזוב את קורלנד ניתנו לכל אחד להוצאות הדרך עשרה ר"כ. ר' אהרן הלך לבויסק, אך שהה שם זמן קצר ומשם לקחוהו לרב בריגה, שכהן בה עד יום מותו.

בשנת 1838 שלחו נציגי קהלת ריגה: המבורג ה. י. שיינענזאן נ. א. בנימין ניימאן, ברקוביטש מכתב בקשה) לשלוח להם מח"ל "ראבינר" ומורה, היינו דרשן ונואם משיפוט ראבינר שבגרמניה.

ב.

בסוף המאה הי"ח בנו "יהודי החסות" בריגה את בית הכנסת הראשון בפרבר המוסקבאי (1780) על יד בית האורחים היחידי בשביל היהודים אצל ה"יודנירטה". בית מלון זה היה קבוע ללינת היהודים הזרים ו. א. אלה שהיו באים במספר רב לרגל עסקיהם מפולין, ליטה ורוסיה הלבנה והיו מתעכבים בריגה למשך זמן.

בית הכנסת הזה היה קטן, בנוי פשוט בלי קישוטים, אבל השפעתו היתה גדולה בחיי הקהלה היהודית. הוא איחד את היהודים, שימש מרכז, ואף יהודי החסות חסרי מגן והגישו עצמם מוגנים יותר. המנין הקטן, בו התלכדו החלוצים הראשונים של יהודי ריגה יצר הגרעין, ממנו צמחה אחרי מאה שנה, אחת הקהלות היהודיות המפוארות.

היהודים הזרים, עוברי ארץ מליטה, פולין ורוסיה הלבנה סבלו לא רק מהשלטון הרשמי, אלא אף מיהודי החסות. אלה המיוחסים, התקיפים, התייחסו אל הזרים בזלזול והביטו עליהם מלמעלה למטה. אולם בענייני הדת היו היחסים ביניהם יותר הדוקים ויהודי החסות עשו בשביל הזרים כל מה שהיה ביכולתם, ברשימת התקנות משנת 1783 אנו מוצאים:

- (1) היהודים, בני עיר אחרת, הבאים לרגל עסקיהם בריגה, אחרי תשלום המס המוטל עליהם (5 "פערדינג") זכאים לקבל מקום תפלה בביהכ"נ מסודר ומתוקן.
- (2) מקבלים כל שרותי בית התפלה, השמש והחזן, באביב. כאשר באים יהודי רוסיה הלבנה עם רפסודות עצים ומביאים אתם הרבה עובדים ומשרתים עניים, גם לאחרונים יש הזכות ליהנות מכל מה שבבית הכנסת חנם.
- (3) זכות השימוש לזרים ב"בית עולם". חברה קדישא חייבת לטפל בהם לפי כל הסדרים בפקודת הממשלה; תנתן להם גם מטה.
- (4) מקבלים מקוה (קרה) מתנקת ומשוכללת ולחם כשר כהלכה; יש להם הזכות גם על יין כשר כדון.

- (5) משלמים מס מיוחד (2 פפרדינג) בשביל מנקר הבשר. המסים בשביל הצרכים הדתיים הולכים: למאור בית הכנסת, למשכרת השמש ולכל שאר צרכי הקהלה. התקנות האלו מראות ברור את הקשר בין ענייני הקהלה וענייני ביהכ"נ, ועד כמה היה ביהכ"נ המרכז לאחדות היהודים בריגה בכלל. אמנם תשלום המס המיוחד ליהודים זרים מעיד על פירוד בין יהודי החסות ובין שאר היהודים, שחשבו עצמם למיוחסים ליהודים מ"מדרגה ראשונה".

לאט לאט, כנראה, התחזק הקשר בין ביהכ"נ ובין הקהלה, והבית הזה הפסד מקום מסודר הקהלה. בפרטיכל משנת 1784 (בחתימת ראשי הקהל בריגה: וואלף, מיכל אהרן ויצחק

מרקוס) מתנוסס ביהכ"נ בראש הקהלה. אז השיגו ראשי הקהלה מאת השלטונות כעין רשות אבטומית עם תקיפות עצמאית, ביחוד בצרכי הקהלה וביהכ"נ. בהקדמה רשום: פרי להכניס סדרים טובים בקהלה מן ההכרח להנהיג תקנות גדולות: (א) לשמור על השקט בביהכ"נ, וכל הבא להתפלל יעמוד על מקומו. (ב) כדי שלא להכביד ולא להטריח את בית-המשפט הארצי לברר סכסוכים זעירים ודברי ריבות וזלזולים הוחלט: גבאי ביהכ"נ יהיו המתווכים והמפשרים בין שני הצדדים, ואם לא יעלה בידם והצדדים לא יבואו לעמק השוה מקבל הצד שנמצא אשם על פי הגבאים את ענשו מאת בית המשפט המחוזי.

אסור לשום צד לסרב לבוא אל הגבאים כשיוזמן על ידם לדין תורה, ועליו לשמוע בקולם. אם אינו מקיים מקבל בפעם הראשונה נזיפה ובפעם השניה קנס כסף לפי חומר האשמה ולפי מצבו הכלכלי של הנקנס. כסף הקנס — חלק ההכנסות של ביהכ"נ, אבל הקנס לא יעלה יותר על שקל (טאלער) מלוכה. בפעם השלישית מוסרים אותו לבית המשפט הארצי לקבל ענשו.

הסעיף השלישי של הפרטיכל מגמתו לשמור על אחדות הקהלה, למנוע פירוד ופיוור, רסיסים ובקיעים, ולשם איחוד העדה היהודית מסביב לביהכ"נ תקנו להתפלל בצבור כולם יחד. "ע"פ הדין — רשום בפרטיכל — רשאי כל יהודי להחזיק "עשרת הדברות" (ספר תורה) בביתו ולא למסרה לביהכ"נ. אולם למעשה נובע מזה הפסד גדול ויש בו עוול. לכן מוזהר כל יהודי ויהודי מן הקהלה שלא להחזיק בביתו ספר תורה ולסדר שם תפלה. אזהרה יותר חמורה שלא להשאיל ליהודים "הזרים" (עוד הפעם היהודים הזרים!) ספר תורה לשמוש בעד תשלום כסף, והרשות ביד הגבאים להחתיים ספרי תורות של אנשים פרטיים ולמנוע מהם אפשרות של שמוש בספר התורה. — יהודי האוסף כסף בלי ידיעת הגבאים מקבל ענשו כפי אשר ישיתו עליו הגבאים.

ג.

הפנקס של חברה קדישא היה תמיד הראי של חיי הקהלה היהודית בערים ועיירות; בו היו רושמים כל הקורות והמאורעות בעלי ערך שקרו בעיר. כרגיל, משמש הפנקס תעודה חשובה ובת סמך לחוקרים היהודים.

לרשותו עמדו שני פנקסים הישן והחדש; הישן מקיף את השנים 1765—1783 (בתבנית קטנה), ובו חסרים דפים אחדים ואחדים קרועים, והחדש (תבנית גדולה) — תקופת השנים מ-1783 עד 1936, שחלקו הראשון היא העתקה מפנקס ישן שנקרע כולו (1784, עיין להלן), וחלקו השני הוא פנקס חדש משנות 1829—1892. הפנקס האחרון סודר כולו בשנת 1870 ע"י ועדה בת שבעה איש, שבררו את הידיעות הנכונות מהפנקסים הישנים. בהקדמה של שבעת הראשים שהעתיקו את הפנקס של שנת 1784 רשום: בשנה זו גדלה וגברה המחלוקת עד כדי התפוררות החברה. הרבה זהב וכסף אבד, היתה מלחמה נטושה והחברה חרבה עד היסוד. אבל האמת היתה על צדנו, נמצאו כחות וחזקו את החברה. חברה קדישא היתה קיימת בריגה עוד לפני 1765, וגם רשומים אחדים משמשי החברה משנת 1749, אך ידיעות מפורטות מהשנים הקודמות אין.

בפנקס מסופר: מפני שבזמן ההוא (1765) מספר יהודים תושבי ריגה היו מעט, עמד בראש החברה הרבה זרים — אורחים שבאו מקהלות אחרות: קניגסברג, לונדון, וילנה, הלווצין ועוד. ב-1776 היה גסיון להכניס בספר התקנות של הח"ק תקנה חמורה, שאין רשות לאורחים לקחת חלק בקלפי של הבחירה, יש להם רק הזכות לחוות דעה בענין כבודם בעלמא לתורה ובמסכת סעודת, אך למעשה נמנו בין החברים הרבה, בעיקר מבני

קהלת ילגאוע (מיטוי), שכנראה, התמזגה עם הקהלה הריגאית. בתקנות מ' 1769 רשום: כמבואר בפנקס דק"ק מיטוי, מפני שהתאחדו והיו לקהלה אחת.

סדרי הח"ק בריגה היו כמתכונת רוב חברות כאלה: מנהלי החברה: גבאי ראשון, גבאי שני וגבאי העומד על השמשים, וזקן. גם נאמנים — גזברי החברה. בשנת 1779 נוספו משרות רואי חשבונות וגם בעלי טענות. בפנקס רשום שבחרו אף בנשים, האחת לגבאית (גבאית אחת בשם מרגלית) והשנית לנאמנת. ב' 1819 יצרו משרה חדשה — „שומרי תקונים“, ועדה שלישיה מבקרי שבעת הראשים והשמשים. חברי הח"ק נפלגו לאקטיביים בעלי כל זכות הבחירה, ולפסיביים עם הגבלות בזכות. הרבה מהם היו במשך תקופה קצרה בהכשרה, היו רק שמשים הממלאים פקודות הגבאי בכל עבודות החברה, הואיל ועל פי התקנה לא היו יכולים להתקבל לחברים בלתי אם היו קודם שנים אחדות שמשים. רווקים לא נתקבלו לחברים והיו שמשים עד חתונתם. במשך עשרות בשנים נרשמו בחורים שנכנסו בהמונים לחברים כשמשים, וזה היה נחשב לכבוד. הורים רבים פנו בבקשות לח"ק לקבל את בניהם הבחורים לחברה⁴). זכות מיוחדת היתה להתקבל לחבר אף במדרגת שמש. תושב עיר אחרת הבא לריגה יכול היה להתקבל כשמש החברה רק אחרי הצטיידו בתעודה מהקהלות הקודמות שבהן עבד כשמש.

בראש הנהלת הח"ק עמד במשך כמה שנים גבאי ראשון דוד לעווי. כאמברגר הנודע⁵). למרות תקנת החברה משנת 1776 שלא לבחור בגבאי שתי שנים רצופות. כבוד הח"ק היה יקר בעיני הקהלה. הרבה רישומים בפנקס על קנסות שהוטלו על שמשים או על אחרים שהעזו להתקיף את הח"ק. פעם גרשו בתור מהחברה על שהתריס והעזי פנים, ועל זה הכריזו בבית הכנסת „שלא תשכח זאת מפי זרעינו לדור דור“⁶). קנסות אלו היו נגבים ע"י השלטון, והיו מקרים שהשלטונות היו קובעים שעור הקנס. זלמן ב"ר פנחס (1782) שלם קנס במטבע תגר זהב ע"פ משפטו של האדון „בירגרמיסטר“. לרוב התפשרו ביניהם, הח"ק והנאשם, או ששילם ברצון הקנס המוטל עליו ובקש מחילה. לקופת החברה מראשיתה נכנסו רק תרומות חברים או שמשים חדשים. בשנת 1780 רשומים בקופה דמי מקוה, לדמי קבורה אין זכר בפנקס עד 1814. מסיבה זו אין הרבה שמות נפטרים בפנקס ח"ק ריגה בדומה לשאר פנקסי הקהלות, המשמשים חומר היסטורי. ב' 1815 רשומים בעלי חובות שלוו כסף מן הקופה ברבית, נראה שהקופה לא היתה דלה. ב' 1822 רשומה נדבת חברת בקור חולים, נדבה שנתית בסך — 10 רובל. ב' 1829 בערך התמזגו שתי הקופות, של ח"ק ושל בקור חולים, היה להם סופר אחד, נתן סופר דח"ק ובק"ה. ועוד פקידים עבדו בשתי החברות יחד, אף הדינים והחשבונות של שנים אחדות משותפים לשתי החברות. שמה אין סכומים מדמי הקבורה, שהופיעו רק שנים אחדות אח"כ כמשכונות או שטרי חוב שנתנו כדמי קבורה. מסופר (1824), שאחד לא רצה לפרוע שט"ח שנתן לדמי קבורה, הזמינו אותו אל המו"ץ והוא התריס נגד הרב, קנסו אותו בשעור „לאטפונד“ נרות, כנראה, על בית הכנסת.

בשנת 1875 נרשם מאורע חשוב כמעשה טוב של הקהלה. סוחר יהודי, חתנו של יוסקוביץ, אריה ליב שויצער מוילנא, היה חייב להסוחר שטראוז (אינו יהודי) סכום כסף. ב"מיישטראט" יר"ה יצא משפטו למאסר לזמן ארוך, שנה וששה שבועות. כנראה, אריה ליב זה היה איש חשוב ולרגל ענין זה התאספו לאסיפה נציגי קהלות אחרות, ממדינת ליטא ומדינת רוסיה וגם מקהל ריגה והחליטו לנקוט צעדים. אחרי השתדלות רבה פייסו את הסוחר שטראוז והשתוו אתו לשלם לו את חובו לשיעורים. ואריה ליב קבל הלואה לפרעון החוב מח"ק בריגה „עד שירחיק לו השי"ת“ — 30 ראט מצודמי ההכנסות לטובת בית הכנסת. שהיו גובים מסוחרים עובדי אורח בעד אשור פספורטים. כשיעור „ברלינר“ לכל פספורט.

כנראה, היה הפקדון על מותרות אלו בידו הח"ק. וכיום — רשום בפנקס — נתנו גמילות חסד לר' אריה ליב הנ"ל שישולם לכשתהיה האפשרות בידו. והכתב הזה ישמש שטר חוב לגבות בהעתקו בכל מקום שיהיה הן בפולין והן ברוסיה, בליטא, זאמוט, פרייסן, דנציג. ואריה ליב זה לקח זה עליו בשבועה. ועל החתום: אריה ליב בר' יצחק מוילנא. חתימתו אושרה בחתימת שני עדים. והכתב חתום ע"י אליהו סופר ח"ק, הסופר התמידי שהיה תמיד חותם תחת כל הרשומים פחות או יותר חשובים בפנקס.

משרת סופר בח"ק היתה מיוחדת וקבועה. כנראה, הסופר היה מקבל משכורת. לפרקים חיבת הסופר היה ממלא הנאמן. ר' עזריאל בן שמריהו קבל על עצמו (1801) להיות סופר, ולכן נתקבל לחבר בלא כסף. וכאשר ויתר על זכותו להיות חבר שלמו לו 5 ר"ט. הסופרים הרשומים תכופות: אליהו ליב סופר מוילנא (גם כן מגזע צבי), אחריו משה יחזקאל סופר ונאמן. ואחריו נתן סופר ונאמן הנזכר.

המנהג מדרות של הסעודה שעושה חברה קדישא בכל ט"ו כסלו היה ענין רע לענות בו. הסעודה היתה עולה בדמים יקרים מפני שבה השתתפו כל החברים ולפיכך רבו המתנגדים לה. ב-1795 ניסו לבטלה, אך הואיל והסעודה משמשת לחזוק הדת והתורה החליטו להמשיך במנהג זה אך למעט בהוצאות. תגבאי רשאי להוציא על הסעודה ארבע ראט אלבאט (מין מטבע) והיתר יכוסה ע"י החברים. רמז, שמזמן הנסיון לבטל הגזירה קמה מבוכה בחברה "שאינו אנו יכולים לתאר הכל מפני שאנו רוצים לשמור על "גלגלם" (כבודם). ומאז התחילו חיכוכים ומחלוקות בין מנהלי החברה, שנרשמו תקופות בפנקס. מסופר: נאמן החברה, מרדכי הירשפלד, הרס לזמן ידוע את החברה והחריבה. הוא רב את הגבאים והשתמט מלתת עשרה רובל לפי פקודת תגבאי נתן שיינזון לקבורת הסטודנט משה בן נחום מלעפא (ליבויה), שהובא מדורפט¹⁰. בשבעה עשר לחודש אב שנת 1834 ישבו מנהלי הח"ק, כמנהגם בשאר הערים, על יד הגוסס יהודה ליב וואנגנהיים. אחרי מותו נכנס אחד מקרוביו, אותו מרדכי הירשפלד, ודרש משבעת המנהלים: א) שיביאו את הנפטר תיכף ומיד לקבורה. ב) שיתנו לו מקום בבית החיים הישן על יד אמו שנפטרה זה מכבר. ג) להתפשר עמו בענין דמי קבורה. הראשים ענו לו: את הנפטר נוביל תיכף לבית עולם, אבל לקברו אין אנו יכולים, זהו נגד צו השלטון. מקום ינתן לו בבית הקברות החדש. דמי הקבורה נקבע ביחד עם בני המת, שהמה אנשים הוגנים. הירשפלד איים שיוביל את הנפטר לילגאווה (מיטוי) והבטיחו לו שיקראו לאספה לדון בענין זה. בין כה הובילו את הבר-מינן לבית עולם, עשו לו את כל הסדרים והושיבו שומר על ידו כהלכה. הירשפלד לא הסכים ולמחרת הלך והלשין במשטרת העיר, שאינם מקברים את המת יען היה גלות, וכחד מהם שזהו היום השני לפטירת המת והח"ק אוסר לקבור את המת עד שלשת ימים אחרי מותו. הירשפלד קבל רשיון מהמשטרה לקבור המת בכל מקום שיבחר, ובלוית מרעיו, כנופית ריקים, פסולת החברה נגש לקבור את קרובו בלי ידיעת הגבאים ובלי רשותם. בין כה וכה ספרו הראשים לשר העיר את הדבר כהויתו ושר העיר ביטל את הרשיון ולא נתן להירשפלד לקבור את המת. אך האחרון לא נכנע וערער ע"ז לפני שר הפלך שהרשה לו לקבור את המת. ויקברוהו בתוך שלשה ימים. הח"ק התנגדה בכל עוז ותעש מאמצים למנוע בעד הקבורה. אך ה. לעג לכולם ויעש כרצונו. החברה הזמינה אותו לבוא אל המנהלים והוא לא בא. אז החליטו הגבאים להתפטר, מפני שאי אפשר לנהל את העבודה בהגינות וכהלכה אם קורים מעשים כאלה, ויבקשו למנות גבאים חדשים. החברה בקשה לכתוב על הענין בגרמנית ולחכות עד חודש אלול, ובינתיים לקרוא למרדכי ולשמוע את דבריו מפני שאין דנים את האדם שלא בפניו, ואם לא יבוא לטכס עצה. בתוך כך אכל מרדכי קורצא אצל שר העיר על כל החברה כולה, ובלוית קצין המשטרה בא לאספת

החברה. שוטר הרובע לקח בחזקה את ספר הפנקס בפני כולם, ויאמר כי הוא עושה זה ברשיון שר הפלך (זה היה שקר), וחתם את הספר שלא בצדק. למחרת הוציאו את ה. מן החברה. ויכתבו את כל הנהגתו בגליון נייר „שטמפל“ וכולם חתמו על זה. בחרו באנשים מיופי כח לתבוע את מרדכי לבית המשפט הממשלתי ולקחת ממנו בחזרה כל מה ששדד מן החברה — הפנקס, מעות מזומנים ומשכונות. לסוף באה פקודה משר הפלך שיעשה הכל כבקשת הח"ק. להוציא את מרדכי מן החברה ושהוא יחזיר את כל מה שלקח. עת ארכה נלחם וגאבק מרדכי, יום עלילות בפני משטרת העיר. בחשון 1834 יצאה פקודה מאת המשטרה, המחייבת את ה. לתת דין וחשבון במשטרה בנוכחות רואי חשבונות החברה ובאי כח הנזכרים למעלה במספר חמשה אנשים. נתגלה הדבר שמרדכי מעל בכספי החברה, רשם הוצאות בלי דעת ורשות החברה, מבלי רשום למי נתן ומתי ובעד מה.

באי כח דרשו ממנו למסור להם כל מה שיש בעין ועל החסר יגישו תביעה למשפט וכן על ההוצאות שרשם, ההיזק שגרם, ועל העלבון, ככתוב בפרטיכל משנת 1834. אולם מצאו אצלו חפצים, משכונות ובמזומן רק ששה רובלים וכ"ח קופיקות. כל זה נלקח ממנו לפי תעודה בחתימת 82 חברים שאושרה ע"י נתן הסופר. המקרה המעציב הזה הוליד תקנה חדשה. קופת ח"ק ובקור חולים נמצאת אצל נאמן החברה. המפתח והפנקס — אצל הזקן, והחותמת של החברה אצל גבאי חדש. כסף להוצאות מוציאים מן הקופה בנוכחות הזקן והגבאי החדש, והמה יחשבו באמונה ההוצאות והכנסות של החברות.

כששקטה המריבה ב-1835, נגשו לבחירות בעלי תקנות חדשים¹¹). הח"ק של ילגאוי (מיטוי) הציעה תקנותיה, גם בעלי התקנות נסחו תקנות בשלשים וארבעה סעיפים ע"פ האינסטרקציה. התקנות שנתקבלו לא הוכנסו לפנקס עד אישורן מהממשלה¹²). בשנת 1836 רשומה זכותו הגדולה של צבי ב"ר זאב המבורגר, שעבד רבות באמונה בשביל הקהל בריגה. למרות התקנות הישנות של ח"ק שלא לקבל שום איש כחבר מלא זכויות בלי ותק של מועמד, החליטו לקבל את המבורגר בגלל עבודתו החשובה כחבר מלא. וגם מנהו ליושב ראש בח"ק ובקו"ח. כנראה, לא הצטיין המבורגר בלמדנות, כי לא ניתן לו שום תואר, אלא משום שהיה עסקן חשוב, עוסק באמונה נהגו אתו לפני משורת הדין. עוד בשנת 1827 כאשר אחד השמשים הראשיים התנהג לא כשורה נגד המבורגר בשעת קבורת „המת הידוע“ (מי הוא המת הידוע? לא ברור. הוא נזכר גם כן בקשר עם המאורע בשנת 1879), פטרו הרבה שמשים והשמש הראשי הנאשם הועבר לשנה שלמה. ורק ב-1840 בקש סליחה ומחילה והוכיח כי הוא לא אשם בדבר, ואחר כן נתקבלו כל השמשים בחזרה. רשומות נשים שנכנסו כחברות קבוצות קבוצות, הרבה משפחות ידועי שם. ב-1830 רשומה דאברא בת הרב ר' משה מץ (הרב הראשון בריגה), וגם „די רעבעצין עלקא“, אשת הרב המוה"ג ר' אהרן עלקאן ב-1856¹³). והאשה חיה אשת המ"צ ר' יעקב אליהו ריבלין. כחברים נכבדים נרשמו הרבנים: הרב מטעם ד"ר ניימן, רב דקהלתנו (1866), הרב ר' אהרן פומפיאנסקי, הרב הדוקטור ר' אברהם ערליך, הרב ר' משה שפירא, ד"ר מנחם שערהיי, הרב ר' שלמה זלמן פוחטר, ר' יעקב אליהו ריבלין והש"ץ ר' יעקב שלאסברג. ובימים היותר אחרונים: הרב הד"ר י. קנטור, הסופר הידוע, עורך העתון העברי היומי הראשון „היום“.

ד.

ב-1902 באה עת צרה לח"ק בריגה. קרה מאורע רע „שממנו צמחה טובה להחברה, והוא ירשם בפנקס“, כלשון הפרטיכל בראשיתו. מסופר כדברים אלה: „לדאבון לב כל

הנבני עמנו נמצא איש רע מעללים, איש משחת, מרגל ומלשין שהלשין על מנהלי החברה לפני הקטגור הממשלתי שאינם שומרים את החוק ושהחברה אינה מאשרת מהממשלה. הקטגור מסר את הדבר לשר הפלך, והאחרון שלח את שר העיר לחקור ולבקר את פעולות החברה. החקירה גילתה שהעלילה מחוסרת כל יסוד, ושר הפלך כתב לשר הפנים (פלאווא) את כל הענין והציע לאשר את החברה מהיום והלאה, כדי שתוכל לעבוד ביושר ובהגינות בלא שום תלונות. המיניסטר דחה הצעתו וישלח את החלטתו הנוראה לשר הפלך בכ"ב באפריל, 1902 (שר הפלך היה אז גנרל פסקוב). אולם זקן החברה, זאב לונץ, בקש את שר הפלך לדחות את הענין לזמן מה, ולונץ נסע לפ"ב. אחרי שהותו שם שבועים ימים הצליח ברוב עמל והשתדלות ובעזרת שר הפלך הריגאי לשעבר במשך 17 שנה, ברוך איקסקול פון גולדנשטוב, ויחד עמם גם סגן שר הפלך לשעבר, סינטור פון טוביזן, לקבל ראיון אצל המיניסטר. בסייעתא דשמיא השיג (24 יוני 1902) אישור להחברה מאת המיניסטר פלאווא. שר הפלך הריגאי מסר (31 יוני) הודעה על שם החברה להסוחר זאב לונץ, ששר הפנים הרשה קיומה של החברה, ולהבא לעבוד על יסוד תקנותיה כיום עד אשר ימצא פתרון כללי לבעיות אלו. ועל החתום: גנרל פסקוב. "יזכרו לטובה אלה השלשה לא יהודים", נרשמה רשימת נצח בפנקס.

אז החליטו לתת לזאב לונץ תעודת תודה וכתב תהלה. בחרו בו לחבר נכבד עבור עבודתו הפוריה במשך כ"ה שנים, ויגישו לו תמונתו מעוטרת בחרווי תהלה בעברית (בראשי החרוויים: זאב לונץ):

זאת תמונת איש נכבד בעדתו
איש אשר הקליב עצמו לטובת חברתנו
בו עשרים וחמשה פעמים בחרנו
לזכרון נצח פה את הוד תוארו שמנו
ולעולם יחוק שמו לנו ולבנינו אחרינו
נרו יאיר ויהל עד זקנה ושיבה
צדקו יצא כנוגה, ודגלו עלינו אהבה.

(מן הצד רשומות שנות עבודתו 1877—1902).

בתור "זקן" החברה שימש ה. לונץ במשך מ"א שנה (1877—1918). ובשנת 1935 העלו זכר עסקן החברה, ה' לונץ, שעבד כיו"ר במשך שורה של שנים, הואיל ולא השאיר קדיש אחריו, תקנו לסדר בכל שנה ביום היא"צ שלו (16 טבת) תפלת אל מלא רחמים לזכרו.

ה.

על חיי היהודים בליפלנד, שפתם, מלבושם ואורח חייהם בסוף המאה השמונה עשרה וראשית המאה התשע עשרה, מעידות התעודות הרשמיות מזמן ההוא, ורובן לקוחות מאוצר הארכיב בריגה. מתקבלת התמונה שיהודי ריגה אף על פי שהיו קרובים לאשכנז המתורבתת לא הוניחו את אורח חייהם העתיק; דברו יהודית, מלבושיהם מסורתיים, וכנראה, לא היה להם חשק לשלוח את ילדיהם לבתי ספר עממיים כלליים. ואולי משום כך, שבבתי ספר אלה פגעו ברגשי הדת היהודים, ולפעמים תכופות היו כופים על היהודים לעשות דברים שלא כרצונם.

הקיסר אלכסנדר הראשון, המשחק בליברליזם, החליט לשנות ("רעאליזירן") פני היהודים ברוסיה, להשוותם עם יתר תושבי רוסיה, כלומר, להטמיעם. אהדו רעיון זה ושאפו להתגשמותו כל הליברלים הלא-יהודים. במשך שורת שנים אחרי כך, ולמטרה זו הוצא

„כתב חרות“ בצורת אשור פקודת הסינט תחת השם „שפור מצב היהודים בכל הפלכים של יהודים הרשות נתונה לשבת בהם.“ שלטון פלך ליפלנד מצא לטוב להדפיס פקודה זו בתרגום גרמני. בשביל הפצתה בין יהודי ליפלנד, ועל התרגום חתום אחד מחברי שלטון הפלך, ריכטר, ביום 11 פברואר שנת 1805.

והנה סעיפים אחדים מה„כתב“:

- (א) כל ילדי העברים (העברייער) מתקבלים בלי שום הפליה לבתי-ספר עממיים, לגימנסיות וכן לאוניברסיטאות.
- (ב) כל זמן חנוכם של בני היהודים באוניברסיטאות אסור להפריעם מדתם משום איזו סיבה שהיא, וכן להכריחם ללמוד דברים שהם בנגוד לרגשותיהם, או דברים שאינם מסכימים להם.
- (ג) מותר לילדי היהודים, המבקרים בתי-ספר מחוזיים או של הכנסייה, ללבוש בגדי יהודים, אבל המבקרים בגימנסיות, בשם האחידות (אוניפורם) ומפני הכבוד חייבים ללבוש מלבושים כמנהג גרמנים או פולנים.
- (ד) רשות הכניסה ליהודים כליתר התושבים לאקדמיה למדעים בפטרבורג, מקבלים אותות ההצטיינות מכל המדרגות ובכל השטחים: רפואה, כירורגיה, פסיקה, מתמטיקה וכו' ככל הסטודנטים הרוסים.
- (ה) במקרה שלמרות כל אלו ההנחות לא ישלחו היהודים ילדיהם לבתי ספר לעם, יבנו על חשבונם בתי ספר מיוחדים, והמס ייקבע על פי הערכת הממשלה. בבתי ספר אלה חייבים ללמד אחת משלש השפות: רוסית, אשכנזית ופולנית. אחרי הזכיות באות גם כן התחייבויות, המבליטות יתר את המגמה להשוות היהודים בהדרגה לשאר התושבים.
- (ו) אחרי תקופה של שש שנים חייבים לחסל כל רשומים מסחריים, או ספרי חשבוטת של היהודים, הכתובים יהודית, רשומים שלא נכתבו גרמנית, רוסית, פולנית, או לפחות תורגמו בצד השני לאחת משלש השפות הללו — לא מתקבלים בבתי המשפט ואין להם ערך באיזה סכסוך שהוא.
- (ז) הרשות ליהודים להשתמש בשפתם בעניני דת ובעניני בית ומשפחה, תעודות רשמיות, רשימות שטרות („קרעפאסטען“), שלא נכתבו באחת משלש השפות הנ"ל, החל מיום ראשון לינואר 1807, אין להם שום ערך.
- (ח) הזכות להבחר לחבר העיריה יש רק לאלה היהודים היודעים לקרוא ולכתוב באחת משלש השפות הנ"ל. הנבחרים חייבים ללבוש מלבושי אשכנז, וכן אין זכות הבחירה להבחר ב„קהל“ לאלה שאינם יודעים קרוא וכתוב באחת משלש השפות.

משנת 1812 נעשו שנויים בשכבות הסוחרים, התעשיינים, בעלי מלאכה ואמנים. להם ניתנה הרשות לבקר בפלכים של רוסיה הפנימית לשם מסחר, או לשם השתלמות במלאכה ואמנות. אך בפירוש הותנה תנאי, שהם וגם נשיהם ובני משפחתם יהיו מלובשים אשכנזית. בחלוקה הרביעית של הפקודה מצאו מקום סדרי הקהלה והמבנה שלה. כל שלש שנים היהודים בוחרים בערי הפלך וכן בערי המחוז רב (רבינר) ו„קאהאליס“ (חברי הנהלת הקהלה) אחדים; הנבחרים מוצגים לשלטון הפלך ומאושרים על ידו. בחירת רב יכולה להיות גם בעיירות קטנות, פרטיות (של פריצים), אולם אין לבעל העיר רשות להתערב ולקחת חלק בהן. וגם אסור לו לדרוש שום שכר ומס בעד ה„רבנות“. והה משום שלפנים נהגו ברוב מקומות, וביחוד בערי פולין, שה„פריץ“ בעל העיר היה

ממנה את הרב, או לפחות היה מאשר את הרב שנשא חן בעיניו, ולפעמים היה מקבל בעד זה כסף. קרו מקרים שבעלי הרפתקאות חפשו היכרות עם ה"פריץ" לשם מזומות לא טהורות.

תפקיד הרב היה להשגיח על מנהגי דת, להשיב על שאלות בעניני הלכה, בעניני דת, פסקיו, גם בתשובותיו, נשאו צורה של תזכירים, דרישות ומשאלות, המלצות ועצות טובות; אמצעי כפיה לשם בצוע פסקו לא היו בידו. אסור היה לו להטיל עונשין. מדת העונש היחידה שברשותו היא להוציא את האיש מבית הכנסת. הרבנים שיענשו בעונש גלוי בפומבי, כמו: שלא לתת מצה ובשר כשר, הטלת חרם והוצאה מן הקהלה — בפעם ראשונה משלמים קנס 50 רובל, בפעם שניה — 100 רובל, ובשלישית יישלחו למכרות סיביר. שתי עדות או שתי כתות במקום אחד, ויש מקום לבנות בית כנסת לכל עדה, הרשות לכל אחת לבחור לה רב משלה, אבל "קהל" אחד בכל העיר. משרת הרבנות היא משרת כבוד, ולפיכך אין לרב לדרוש תוספת ודי לו בשכירות שהוא מקבל מאת הקהלה.

ה"קהלים" חייבים להכניס תיכף ובלא עכובים מסי הממשלה, רשאים להשתמש בטכומים המופקדים בידיהם מאת העדה, וחייבים לתת דין וחשבון על ההוצאות לעדה וכן לשלטון, כתוב רוסית או פולנית — האורייגנל לעדה והעתקו המדויק לשלטון. הענין של מלבושי אשכנז לא ירד מעל הפרק במשך שורה של שנים בתעודות שונות. הסופר ר. (פסיבדונים וויליש, ווסחוד, 1885), מעיר שלא היה לו ערך ביחס לעיר ריגה. בעיר זו כבר היה אז אורח חיים גרמני אף ליהודיה, כולם היו לבושים מלבושי גרמניה, מגולח זקן, ורק האידיש שררה עוד בריגה. אבל ר. לא צדק. עובדה היא, שאו הלכו היהודים לבושי המלבוש המסורתי. הרי כפי שמעידות התעודות, טיפלה משטרת ריגה מפעם לפעם במקרים אלה. אמנם תושבי ריגה, יהודי החסות, אפשר שהתחפשו גרמנית, אבל הזרים, סוחרים יהודים שבאו מליטה, פולין ורוסיה הלבנה, שהם היו רוב יהודי ריגה בשעה ההיא, בודאי לא שינו את ארצם המסורתי.

תעודה משנות 1821—1823 מצאה ענין לענות במלבושי היהודי בריגה. כונתי ל"פרטיכל של ועד המיניסטרים בפטרבורג, בנוגע לתלונת הדפוטטים של היהודים על האדמיניסטרציה בריגה". מי הם הדפוטטים היהודים?

במקרים קשים היו קהלות היהודים שולחים שלוחיהם להשתדל לפני מוסדות ממשלתיים גבוהים, ובמקרים חמורים נסעו נבחרי הקהל או מיופייכח עצמם לעיר הבירה לשם השתדלות. ב-1804 הוכר רשמית המוסד: "דפוטטים יהודים", שחבריו היו קשורים עם קהלות יהודיות; להם היו הקהלות מוסרות חומר על רדיפות ותעלולים ביהודים במקום זה או אחר, וכן אינפורמציות על תכניות של גזרות על היהודים. המה היו גם מקורבים ל"מלכות", שאליה היו פונים בתזכירים ובהתלוננות על מעשי עול הנעשים ליהודים.

בשנת 1812 היה ה"ה זונדל זאנענברג ולייזער דיללן הדפוטטים היהודים בחצר המלכות של אלכסנדר הראשון. המה פעלו הרבה לטובת ענינים יהודיים. אבל מעמדם היה רופף ולא ברור. הנסיך גאליצין, שעל ידו הועברו אז כל עניני היהודים, תמך במוסד הדפוטטים, ובכל זאת קרו מקרים תכופים, שבקשותיהם של שני הדפוטטים הנ"ל לעשות הקלות או לבטל לגמרה גזירות רעות נדחו; ההסדר הכללי וגם חוקים מיוחדים היו נגד היהודים.

בחירות הדפוטטים היו מתקיימות בכנוס נציגי קהלות רוסיה בוילנה. ריגה סירבה בתחלה לקחת חלק בבחירת הדפוטטים, חסה על ההוצאות, אך לבסוף התחננה לשתפה.

בשנת 1821 קשה היה מצבם של שני הדפוטטים: מאיר אייזנשטאדט ופייטלסון. הם קבלו מקהלת ריגה חומר תלונה נגד האדמיניסטרציה הריגאית, שהגישו למיניסטרים ההשכלה ולמיניסטרים לעניני רוח, באשר היו להם שם קשרים.

הדפוטטים מתלוננים — אמור בפרטיכל — על הלחץ החזק על אחיהם בריגה בדבר זכות הישיבה. על כל דבר קטן מטילים קנס בסכום 100 רובל, או — בפעם הראשונה מגרשים מן העיר במשמר (קונבו), ובפעם השנייה מלקים במקלות. יהודי חולה שלחו אסור בנחושתיים. שר הפלך, מרקיו פאליצין מוסר תשובת האדמיניסטרציה, המצהירה שחלק גדול מן היהודים ה"ענושים" לפי דברי ה"קהל" לא קבלו שום עונש אלא גרשום מהעיר, באשר הם מחוסרי זכות הישיבה והם בלי פספורטים. אחדים מהם חזרו אחרי גירושם העירה, ועל אי-ציותם הענישום "במספר מה של מקלות". האחד הושיבו ב"בית הכניעה" (סמיריטעלנידאם) בפקודת שלטון הפלך, ושני סוחרים נקנסו כל אחד בסכום מאה רובל על שהיו מסתירים יהודים בביתם. תלונת ה"קהל", שגרשו יהודי חולה ומפחד גברה מחלתו וכעבור חדשים אחדים מת — שקר. את האיש הזה תפשו עוד פעם בריגה כעבור 6 חדשים. וכן לא נכון הדבר שכותבים הדפוטטים שאסרו את האחד בנחושתיים.

הצהרת המשטרה, מבלי לחקור אם היא אמת, נתנה יסוד לשר הפלך הצבאי בריגה לחוות דעתו, כי המטרה היחידה של כל התלונות האלו להשיג בשביל היהודים זכות הישיבה, ובהיותו בטוח שפקודותיו תאושרנה, הוא מבקש שיענישו את הדפוטטים על תלונתם בלי יסוד, ועל העיזם להדחק בכל המקומות.

נימה אכזרית זו נגד הדפוטטים מצאה הד אצל המנהל הכללי של משרד הפנים, שנתגלה כשונא ישראל מובהק. במצאו שתלונת הדפוטטים בשקר יסודה הוסיף לאמר: הפלכים הכבושים ממדינת פולין הולכים ונחרבים יותר ויותר ע"י היהודים, המתרבים יום יום במספרם עד שקשה ללחום בהם ולהתגבר עליהם, ולא מתאים להממשלה לתת להם שיפצו באותם הפלכים, שהכניסה להם אסורה לאנשים המסוכנים האלה. הסברה זו של מנהל משרד הפנים הביאה להחלטה המרה של ועד המיניסטרים, 22 דצמבר, 1823:

"בהוכחנו לפי חוות דעת של שר הפלך הצבאי בריגה, — שתלונת הדפוטטים היהודים וגם עדות ה"קהל" בפרטים רבים היא בלא יסוד — לדחות את התלונות ולגזור בדפוטטים, שמכאן ולהבא לא יטרידו את הממשלה בדברים שכאלה".

ורק בפרט אחד הודגש ששר הפלך הצבאי בריגה גדש את הסאה. עוד בשנת 1817 הוציא פקודה חדשה, שבה חזר על הצו הישן, שהיהודים הבאים לריגה חייבים להדמות במלבושיהם לגרמנים, והפקודה הזאת שמרה האדמיניסטרציה הריגאית בנאמנות וגרשה את היהודים הלבושים תלבושת מסורתית. ועד המיניסטרים נתן הוראה לשר הפלך הצבאי בריגה, שלא נכון לחייב את היהודים באי ריגה ללבוש מלבושים אחרים.

בנו כשמש בחברה. מסופר קוריוז. פעם בחרו ב"בחור" והוא כהן לשמש בחיק וחתנו עמו תנאי, שאם יפקדו עליו לצאת מבית התפלה כדי שיוכלו לקרא לתורה ישראל במקומו, עליו לעזוב תיכף את בית הכנסת, ואם לאו — יוציאוהו מן החברה.

(5) אבי הוריו של ה"פקטור", בעל פריזילג-יות ומי שהיה צנוור. כנראה, שמו היה דוד, ולעזי — שם לוי. במברגר — בן עיר באמברג. תמיד היה חותם עצמו בפנקס: דוד בן הרב המנוח כמוהר"ר יחזקאל סג"ל (לוי) מבאמברג.

(1) אצל וואונדערבאר: משה יחזקאל מ"ץ (1760—1831).

(2) בפעם הראשונה נזכר השם "קהל" בתעודות.

(3) המכתב נדפס בא.צ.ד.י. שנה זו, מהדורא בליט. בלעטער משנה זו כתוספת ל"פרוב. בלאט סיר עסטלאנד".

(4) אחו, רפאל מ"ח ("פרנס חדש", בנראה משרה כזו היתה בעירו) מעיר דנציג, שבני מש-פחתו היו נאמני החברה שורה של שנים, גאלץ היה לבקש ולהפציר פעמים אחדות עד שקבלו את

רשום כראש החברה בשנת 1765 ואף בשנת מותו ב-1782.

(6) רשום בפנקס בשנת 1783 בחתימת סופר הקהלה: ארי לוד מגזע צבי, החתום כראש בית הכנסת היהודי בתעודות משנת 1769.

(7) האחד מהם: פסח במוה"ר דובער ש"ץ וגאמן. ודאי הוא אותו פסח הנזכר בתעודות זכות הישיבה מזמן ההוא כשוחט הכרחי לעיר.

(8) כל חבר בהרשמו בפנקס היה נותן תרומה. והוב"א אחד (א גאלדענעם) ושמש—שני "פונדור".

(9) הוא משה יחזקאל מק, הרב הראשון עד 1800.

(10) כנראה בזמן ההוא, 1834, היו מביאים מתי דורפט לריגא לקבורה מפני שבדורפט לא היה עוד בית עלמין. מסופר בפנקס גם על אשה

אחת אשת ר' מרדכי בן יהודה מדורפט, שהובאה לקבר בריגה.

(11) בעלי תקנות הישנים עברו החל משנת 1824, אך לרגל המלחמה בין שנות 1829—1834 והמריבה הגדולה ב-1834, שגררה אחריה דין תורה בין החברה ובין מתנגדיה, וגם משפטים על תיקנות וולוז'נים אצל המגיסטרט, נפסקה עבודת התקנות עד 1835.

(12) בפנקס לא נמצאו לא האניסטרקציה ולא ל"ד הסעפים של התקנות.

(13) כנראה, אשת הרב ר' אהרן ב"ר אלחנן, אבל שם המשפחה עלקאן לא ידוע לי.

(14) אם כי נקרא בשם "רבינר", אולם ברור שכאן מדובר לא על רבי מטעם הכותב, "מטריקות", אלא על רב דתי, רב רוחני, כמבואר בפנים.

ב. גנקין

חורבן ישוב יהודי הקלאי ברוסיה הלבנה

ראשיתה ואחריתה של שצ'דרין

בין שתי ערים ידועות ברוסיה הלבנה, בין בוברויסק והומל, עומד מן הצד, רחוק ממסילת הברזל, "קולחוז" סוביטי ושמו שצ'דרין. לא רחוק מן הכפר אפשר לראות גדר הרוסה מעצים רקובים, פרצות מרובות על העומד. כאן היה לפני בית-עלמין יהודי גדול עם אוהלים ומצבות, ולפי השרידים והאותיות העבריות המטושטשות והמחוקות תמצאו עוד הרבה שמות: פה נקבר פלוני ופלוני, אך פה נקברו יותר משלושה דורות יהודי שצ'דרין וגם העיירה שצ'דרין היהודית בעצמה!

בפנים בית-העלמין, על יד פתח הכניסה לפניו, תראו גם שתי ערמות עפר גדולות, גלי-עד. אלה הם קברי הקדושים, שנרצחו על ידי הנאצים. פה נחים זקנים וזקנות, צעירים, צעירות וילדים, שרידי הישוב היהודי של הכפר שצ'דרין, שלא הספיקו לברוח משם ונורו כמעט כולם ביום אחד והושלכו לבור בעודם מפרפרים בבגדיהם הרטובים מדם. כך הקיץ הקץ ונסתם הגולל על ישוב יהודי עתיק בן מאה שנה ונסתימה היסטוריה מפוארת של עיירה יהודית טהורה, שנחשבה רשמית בימי הצריזם לכפר יהודי, היחיד בכל רוסיה הלבנה.

בעיירה הזאת גרו רק יהודים, חוץ מ"שבת-גויים" אחדים, שעפ"י הרוב היו יושבים שם ישיבה ארעית, והתושבים לא ידעו מבית-יראה של גויים, מבית קברות שלהם וגם לא מ"שקציים", שהיו מטילים אימה על הילדים בעיירות יהודיות אחרות. לא בכדי היו אומרים ששצ'דרין היא ארץ-ישראל, להבדיל אלה הבדלות.

בשעתה היתה שצ'דרין מפורסמת מאוד ונודעת לשם ולתהלה בכל רחבי רוסיה, ולא רק בין היהודים, כי אם גם בין הרבה חוגים של סוחרים ופועלים רוסים, אך הפרטים בא לה בגלל זה, ששם ישיבה המשפחה היהודית העשירה והמפוארת של גולודץ. זאת היתה משפחה של סוחר יצר גדולים, שהצטיינו לא רק בעשרם, כי אם ביושר לבם ונכונותם וגם בידם הפתוחה לתת צדקה ולעשות חסד. לבני המשפחה הזאת היה גם התואר הרשמי של "אזרחים נכבדים לדורות". את משפחת גולודץ המסועפת היו מבקרים

לעתים תכופות סוחרים נכבדים שונים, סרסורים, בני משפחה קרובים ורחוקים, שדכנים מפורסמים וגם שנוררים מכל הסוגים ותמינים, וכך נתפרסמה העיירה לא בגלל תושביה האכרים, אלא בגלל עשירה, שמקום מגורם היה "בחצר" העיירה.

ראשיתה ואחריתה של שצ'דרין העיירה, פריחתה וגם התנוונתה קשורות קשר הדוק בגורל משפחת גולודץ.

ראשון הגולודצים היה ר' חיים "גולוד", ששינה אח"כ שם משפחתו לגולודץ, מאחר ש"גולוד" פירושו ברוסית רעב, מה שלא התאים כבר לעשרו ומעמדו. ואלה תולדות המשפחה.

בעיירה קטנה "אחריטש" ברוסיה הלבנה גרה משפחה עניה בשם גולוד. למשפחה הזאת היה בן ושמו חיים, שבילדותו למד בחדר, ככל יתר הילדים בעיירה, וכשגדל מסרו אותו הוריו לאומן ללמדו מלאכה. אולם הצעיר לא שם לב למלאכה ומיד התחיל מגלה כשרונותיו המיוחדים למסחר. בימים ההם, ברבע הראשון למאה שעברה, התחיל להתפתח ברוסיה הלבנה סחר היערות, וחיים זה, בלי אמצעים כספיים משלו, ע"י שותפות עם אחרים, נעשה לסוחר יערות. הוא נהיה מהראשונים שהתחילו לשלוח דוברות על פני המים מרוסיה הלבנה ל"שפל", לדרום רוסיה, לערי יקטרינוסלב וחרסון, מקום שהיערות אינם מצויים והעצים הם יקר המציאות. יזמתו ומרצו נשאו פרי והתצלחה האירה לו פנים. הוא היה קונה יערות מבעלי האחוות, כורתם בימות החורף ומסיעם לחופי הפלגים של הנהר הגדול דניפר. בימי האביב היה עושה מהם דוברות ועם גאות המים היה מעבירן דרך הפלגים והדניפר עד יקטרינוסלב ולפעמים גם, דרך השוניות והכפים, עד חרסון.

הצלחתו המיוחדת של היוזם הזה נבעה גם מפנותו וישרו בתור סוחר, ובעלי האחוות והסוחרים, שהיו באים אתו במשא ומתן, התייחסו אליו באמון ובכבוד גדול. אותו זמן כבר התחיל להתמוטט מצבם הכלכלי של היהודים בערי השדה והפפרים, והתחילה השאיפה להתעסק בעבודת אדמה, התעוררות זו גדלה ביחוד בין היהודים הכפריים, שלא כולם היו יכולים להיות בעלי בתי-מרוה, והמסחר עם אכרי הכפר היה לקוי מאוד. גם הישיבה בכפר היתה נתקלת בקשיים מרובים. מספר אנשים, בעיקר כפריים, פנו אל ר' חיים בבקשה לעזור להם בהגשמת שאיפתם, וההודמנות לא אחרה לבוא: ר' חיים נהל משא-ומתן עם בעל אחוזת "שצ'דרין" לקנות ממנו את היער לכריתת העצים, ובעל האחוזה הציע למכור לו את כל האחוזה על יערה ועל כל אדמתה החקלאית. המחיר לא היה גבוה ור' חיים הסכים לקניה, כדי למסור את האדמה החקלאית לדורשיה. כך נפתרה להלכה הבעיה: ר' חיים קנה לעצמו את היער ואת "החצר", ואת האדמה החקלאית קנו היהודים, ששאפו לאכרות, במחיר נמוך מאוד. ברם למעשה הקניה נתקלה בקושי רב, הואיל ולפי החוק ששרר אז ברוסיה אסור היה ליהודים לקנות על שמם אדמה כפרית: זכות זו היתה נתונה רק לסוחרים יהודים בעלי "גילדיה", כלומר, למשלמים לממשלה מס סוחרים מיוחד, ור' חיים עדיין לא היה בתוכם. ברם, ר' חיים ועדתו לא אמרו נואש: הם מצאו להם יהודי הגון כזה, המשלם "גילדיה" ושיש לו הזכות לרכוש אדמה כפרית, והעיקר שעל יהודי זה אפשר היה לסמוך ולהאמין לו שלא ישתמש ח"ו לרעה בקבלת אחוזה גדולה על שמו. היהודי הזה היה האדמור"ר מנדלי מליובוויטש, ה"צמח צדק". כך הועברה האחוזה שצ'דרין ע"ש רבי מנדלי מליובוויטש, "צמח צדק", בשנת 1841.

מובן מאליו כשר' חיים בעצמו כבר נהיה לסוחר "גילדיה" ממדרגה ראשונה לא אחר הצדיק להעביר על שמו בחזרה את החלק שלה, לערך 120 דסיטין, בשנת 1865. במשך הזמן רכש לו ר' חיים אחוזה גדולה במחוז סורזש, פלך טשרניגוב, בשם

לליטש, שהשתייכה ליורשי הנסיך הרוסי הידוע זאואדובסקי, אחד מאהובי יקטרינה הגדולה. הקניה הזאת היתה מוצלחת מאוד. שם היה יער גדול ועב ואדמה פורייה. יחד עם האחווה עבר לר' חיים גם הארמון ההיסטורי של האחווה לליטש, שנבנה, כמתנה מאת המלכה יקטרינה הגדולה לאהובה זאואדובסקי, ע"י האדריכל האיטלקי המפורסם ראפטרלי, ובגדלו ותבניתו היה דומה לאותו הארמון הטברי בפטרבורג, ששימש בית פרלמנט ברוסיה (הדומה הממלכתית).

לעתים היתה המלכה באה לליטש לבקר את הנסיך האהוב בארמונו הנהדר. ארמון זה, שהכיל מאה ועשרים חדר, נמכר לגולדץ על כל רהיטיו יקרי המציאות מסגנון "יקטרינה", על ציודו המלא וקשוטיו ואפילו על מרתפי היינות העתיקים שהיו שם. אחד מנבדי ר' חיים, ר' משה גולדץ, שישב אח"כ בעיר קיוב, נתן במתנה את הארמון הזה, שנפל בחלק ירושתו, לאחד ממוסדות הממלכה הרוסית.

לחיים גולדץ היו שלשה בנים: ר' ליב, ר' בר ור' זלמן (בתואר ר') היו קוראים להם אף שלא בפניהם). האב השתדל לשדך את בניו ואת נכדיו עם משפחות מיוחסות. אשתו של ר' זלמן, לדוגמה, היתה ממשפחת הבעש"ט, אחד ממחותני ר' בר היה הגאון ר' דוידל מקרלין. גם את בתו היחידה השיא לבן תורה ממשפחה מיוחסת.

נדבת לב ר' חיים היתה ידועה לרבים, בהיותו "בעל צדקה" מפורסם. ביחוד תמך בבני משפחתו הקרובים והרחוקים, שידעם ושלא ידעם, והם תבעו את תמיכתם בזכות. חולשה מיוחדת היתה לו לגבי כל לומדי תורה. הוא גם בנה בית-כנסת גדול על-יד גן "הפריץ" והשיב שם עשרה בטלנים שעסקו כל היום בתורה. גם אשתו ולאטה הצטיינה בהכנסת אורחים ובחלוקת צדקה ביד רחבה. במותה הניחו לקברה גם את לוחות השולחן שעליו היתה מחלקת צדקה לרבים. אלו המדות הטובות נטעו ההורים בלבבות בניהם ונכדיהם.

מיד עם קניית שצ'דין עברו ר' חיים ומשפחתו לגור שם בביתו של בעל האחווה הקודם, ב"חצר". כשהתחתנו הבנים, בנו בשבילם בתים גדולים ומפוארים — ארמונות. בסוף המאה שעברה, עם הסתעפות המשפחה, כבר היה ב"חצר" כעשרים ארמונות עם גנים וגנות של ציצים ופרחים, מלבד גן הפירות הגדול עם השדרות המצילות של עצי תרזה שנטע בעל האחווה הקודם.

במרחק מה מה"חצר" התחיל הכפר על שדותיו ואפריו. ההתישבות התחילה במתי מעט: מהם כעשר משפחות יוצאי הכפרים הסמוכים, שכל חפצם ומאום היה להתפרנס מאכרות, מהם בעלי מלאכה אחדים — משפחת בנאים, נפה, סנדלר, חיט, עושה תנורים וכו' — ומהם גם אחדים מפקידי גולדץ שהתישבו בכפר. אליהם נתוספו גם כלי-קודש: רב, שוחט ומלמדי תינוקות. היה גם חובש, החלוצים חלקו ביניהם את האדמות לרצועות ורשמן בפנקס לזכרתן. אלה המתנחלים הראשונים היו את הקהל הכפרי, שרק להם ולבניהם המבוגרים היתה הזכות להשתתף באספות הכפר, ומשום זה היו נקראים בשם "אנשי הקהל", להבדיל בינם ובין המתישבים שנטספו אחריהם ונקראו "מחוציים", שהיו משוללים הזכות הזאת. תפקידן של אספות הללו היה: לבחור בזקן הכפר (סטרזסטא), להחכיר את מרעות העדר ואת ההכנסה ממכירת בשר כשר, במשך הזמן גדלו ההכנסות האלו ושמשו בסיס לכסוי הוצאות הקהלה, כמו החזקת תלמוד-תורה בשביל ילדי העניים, החזקת רופא וכו'.

אנשי "החצר" לא התערבו בהנהלת הכפר. אלה השנים בכלל היו נפרדים זה מזה, ורק הכלי-קודש היו משותפים, כמו הרב והשוחט וכן גם הרופא. גם בית-העלמין היה כללי, הגם שלאנשי "החצר" היו שם שורות מיוחדות.

שאלות החלוקה והארגון הצבורי נפתרו ע"י המתישבים בקלות מפליאה, בלי סכסוכים.

מיוחדים ובלי סבוכים, מאחר שהיחסים בין המתישבים היו בדרך כלל אחדותיים ולבביים, ובמקרים נדירים היתה השפעת "החצר" פסקנית למדי. אנשי החצר השתדלו לעמוד מן הצד ולתת ליושבי הכפר לסדר עניניהם כרצונם בעצמאות מוחלטת, אך תמיד היו ערים לדעת מכל הנעשה אצלם ולתמוך בהם בחומר ורוח מבלי לכפות את דעתם עליהם. גם שאלת השכון לא הטרידה הרבה את המתישבים ובנקל התגברו עליה. ההתישבות התחילה מיד אחרי עונת הקציר והבאים תפסו את הבתים הקטנים, ששם גרו מקודם אכרי בעל-האחוזה המשועבדים וכן גם הגרנות; הם קבלו גם את הציוד החקלאי בכלי עבודה ובעלי חיים, הגם במידה זעומה ומצומצמת מאוד. במשך החורף הראשון כבר הספיקו המתישבים לבנות להם בתים חדשים, בית מרחץ צבורי וגם התחילו בבניית בית הכנסת הראשון, שאחר-כך היה נקרא בשם "בית הכנסת הישן". עצי בנין קבלו במתנה מהחצר.

בראשית האביב נגשו האכרים לעבודתם ועבדו בזיעת אפם בחרישה, בזריעה ובתקון התעלות שהיו מוונחות מאוד. זרעו שפון, שעורים, קנבוס, פשתן ובעיקר תפוחי-אדמה; הם גם סדרו להם גנות ירק על-יד הבתים. העבודה היתה קשה מאוד. עלינו לדעת שבתקופה ההיא עדיין לא השתמשו בטרקטורים ולא אפילו במחרשות משוכללות (פלוגים) כי אם במחרשות מהטפוס הישן. לאכרים היהודים חסרו גם נסיון והכשרה וכל הדרכה מן הצד לא היתה להם. אותו זמן נתוספו שם גם מתישבים חדשים והאחד מהם התחיל בבנין טחנת קמח והשני בבנין בית-בד לתעשית שמן קנבוס.

עד מהרה אמנם התברר שאדמת שצ'דרין היתה רזה מאוד, זיבורית שביבורית, ושאינן לצפות שם ל"מזל וברכה". היבולים היו דלים ומצומצמים והעבודה מרובה ומפרכת. ביחוד לא הצליחו הדגנים. בעת ההיא לא ידעו עוד אכרי רוסיה הלבנה מזבל כימי, והזבל האורגני, שהיה במשקי האכרים היהודים, לא הספיק לטיוב מוגבר. קשה היה גם למכור את יתרת היבול, מאחר שהכפר היה רחוק מעיר או חוף והדרכים עפ"י הרוב היו משובשות; קשה היתה גם ההתחזרות של הכפרים הסמוכים. הפגם המורגש ביותר במצב האכרים היהודים היה העדר פרנסה צדדית בעונה המתה של ימות החורף. האכרים הרוסים היו עסוקים כרגיל בעונה זו בכל מיני עבודות בערים ובעיירות — בבנין, בחטיבת עצים, בשאיבת מים והעיקר בהובלת קורות-עצים מהיערות לנמלים, והיהודים לא היו מסוגלים לעבודות אלו. בימות החורף היו אכרי שצ'דרין יושבים בבתיהם ומשתעממים ובראשית ימות האביב היו כבר סובלים עוני ומחסור עד ליבול החדש. ברם, האכרים השתדלו כל הזמן להמשיך בעבודתם החקלאית ועסקו בעיקר בגדול תפוחי אדמה וירקות וגם לא הוניהו את הדגנים שלא תמיד היו מכניסים להם רווחים.

בינתיים הלך הישוב וגדל ע"י הריבוי הטבעי ובעיקר ע"י התישבות פקידים חדשים מפקידי הגולודצים, שמסחרם הלך ושגשג, הן ברוסיה והן בחו"ל (דרך הויסלה והנימן). הכפרי של שצ'דרין לא שונה בהרבה, והאכרים הותיקים, הם ובניהם, המשיכו בעבודתם. הכפר הפך לעיירה ובסוף המאה שעברה כבר היו שם כשלושת אלפים נפש. אמנם, הצופי החקלאי, גם הנוף הכפרי נשאר כהויתו, על-אף רבוי הבתים בעיירה. באביב היתה כל הסביבה עטופה שטיחי ירק, ובקיץ הרהיבו עין שדות בר מזבחים מצד אחד ואפרים, מלאי פרחי בבונג ואספסת, מצד שני. מי שלא היה בשצ'דרין בלילות אוגוסט המקסימים, לא ספג לתוכו את ריח השדות והאפרים ולא שמע צלצולי הטבע העדינים, לא הרגיש הנאה מעולם. לא בכדי היו יוצאי שצ'דרין מתגעגעים על עיירת מולדתם בכל מקום שלא באו לשם.

כשרבו המתישבים, רבו גם "הפרנסות" ונשתנה המבנה הכלכלי והסוציאלי בכפר — העיירה. השכבה הראשית, האמידה ומרובת השפעה על עניני העיירה, הוּו פקידי הגולודצים.

שמשכורתם היתה גדולה ומובטחת. להיות פקיד הגולדציג היה נחשב למשאת נפש, לבטוח חמרי ולעמדה של כבוד. ישיבתם בעיירה הביאה ברכה מרובה ליתר התושבים: לקצבים, מספקי בשר, לחנונים מכל המינים שצצו בעיירה לבקרים, לבעלי עגלות שהיו מובילים אותם לתחנת הרכבת הרחוקה, לנמלים וכו'. נתוספו בעיירה גם הרבה בעלי-מלאכה אומנים. יחד עם זה נשתנה גם פרצופה הרוחני של העיירה: במשך תקופה קצרה נבנו שם ששה בתי כנסיות גדולים ויפים וגם נוסדה ישיבה גדולה, שמשכה אליה הרבה בחורים לומדי תורה מהעיירות והערים הסמוכות והרחוקות. נפתחו גם "חדרים" מתוקנים, גם "השכלה" מצאה לה שם בית: בין המורים שהתישבו שם היה המורה לרוסית אייג, אביו של הפרופ. אייג מהאוניברסיטה שלנו ובין הבחורים המשכילים היה גם משה כצנלסון, אביו של ברל כצנלסון. ז"ל (אבי משה כצנלסון היה אריה כצנלסון, אחד מפקידי גולדץ, וגם משה כצנלסון היה אח"כ אחד מפקידי גולדץ ומת בגיל רך מאוד בהיותו בתפקידו בעיר יקטרינוסלב).

הוטב גם מצב האכרים היהודים, הגם לא במדה מרובה: הם נתקלו בהתחרות האכרים הרוסים מהכפרים הסמוכים, שהיו מציפים את העיירה בתוצרת זולה של ירקות, תפ"א וגם הציר לבהמות. היחס בין העיירה היהודית והכפרים הסמוכים היה בלתי שקול לגמרי: אכרי הסביבה היו מרוויחים הרבה משצ'דרין ובה בשעה כמעט שלא היו קונים שם מאומה. הסיבה לכך היתה נעוצה ביחס השלילי של פקידי הממשלה הצארית לעיירה היהודית שלא הרשו בשום אופן לקבוע גם שם ימי שוק, דוגמת העיירות האחרות, באמתלה שבשצ'דרין אין בית-יראה בשביל פרבוסלבים. הממשלה הצארית הציעה, כתנאי הכרחי לקביעת ימי שוק, ההיתר לאכרים רוסים להתנחל על אדמת שצ'דרין, ולזה התנגדו בעקשנות, ובצדק, כל גרי הכפר-העיירה ובפרט בני משפחת השניאורסונים מליובוויטש, שלהלכה היו רק הם בעלי האדמה השצ'דרינית.

בדרך כלל התפרנסו יהודי שצ'דרין זה מזה, וזה הביא לבסוף לתוצאות חמורות. אכרי שצ'דרין משני הדורות הצטיינו במדות טובות, ואחדים מהם היו גם מפורסמים בתורה ומעשים טובים. ויזכר כאן שמו של אחד מהם, שהכרתיו באופן אישי, והוא ר' זלמן מיוצאי הכפר סטרוסטפי, שהיה בראורין גדול וצנוע, מטפוס ה"חפץ חיים". הוא היה מסור בכל גופו ונפשו לאכרות וכל היום היה עובד קשה בשדה או בגורן, והיה משכים ומעריב מדי יום ללמוד תורה. יהודי זה מעולם לא הרים קולו ומעולם לא התקוטט ולא התוכח עם שום איש.

מראשית המאה הנוכחית ואילך התחילו סוחרי היערות ברוסיה הלבנה מרגישים במשבר שחלה בענף מסחרי זה. המשבר בא באופן טבעי, כתוצאה משני גורמים הכרחיים שאפשר היה לחזות אותם מראש: (1) אחרי תקופה ארוכה של כריתת היערות ברוסיה הלבנה בלי תכנון רציונלי ובלי השגחה כלשהי מצד הממשלה הצארית, נשארו שם יערות מעטים מאוד הראויים למשלוח ל"שפל" (לרוסיה הדרומית) ומחיר השרידים האלה עלה באופן מפתיע מתוך אי-התאמת ההיצע לבקוש. בעלי האחויות עוד הסתייעו מזה שהקונים התחילו מתחרים ביניהם ולנפח את המחירים, ובסיכום הדברים נעשה מסחר היערות רחוק מרווחים וקרוב להפסדים. (2) יחד עם התפתחות מסילות הברזל ברוסיה והרחבת רשתותיהן, שוכללה התחבורה בין צפון רוסיה והדרום ויחד עם הוזלת תעריפי ההובלה ע"י הממשלה התחילו לשלוח הרבה עצים-בנין, בצורה גלומה ומעובדת, מיערות העד של הצפון לדרום רוסיה — כך שהעברת עצים מרוסיה הלבנה בצורת דוברות דרך פלגים ונהרות לא יכלה כבר לעמוד בפני התחרות הצפון.

כך הלך ונחרב ברוסיה הלבנה ענף מסחר ענקי שכמעט כולו היה בידי היהודים. מצב זה הכריח את הגולדציגים לחסל עסקיהם ברוסיה הלבנה, לפטר פקידיהם, לעזוב

את שצ'דרין מכורתם ולהתפזר על פני ערי רוסיה לחפש להם עסקים חדשים. אחדים מהם החישבו בעיר קיוב וביניהם גם ר' משה גולדץ, איש מצובד ועסקן צבורי. שצ'דרין אליעזר גולדץ, יושב כיום אתנו בארץ. "החצר" ההיסטורית התרוקנה מיושביה הבתים, הארמונות, נהרסו ונמכרו ליושבי העיירות הסמוכות בתור חמרי בנין. בעבור זמן קצר נחרשה כל ככר החצר ע"י אחד מפקידי גולדץ לשעבר שנפשו חשקה בעבודת אדמה, אך מבין הזרעים פה ושם הודקרו זמן רב ארובות התנורים ההרוסים וערמות לבנים — זכר לחורבן.

חורבן החצר ופטורי הפקידים הביאו שואה על הכפר העיירה: השתדל לשאון בכל ענפי התעסוקה ונתערערו יסודות המחיה והכלכלה. גרי החצר והפקידים מחוסרי העבודה כבר חדלו להיות נותני עבודה וצרכנים כבימים הקודמים, נסתתמו מעיני ההכנסות ודללו מקורות הפרנסה. החנויות הלכו ונסגרו, בעלי המלאכות ישבו בחבוק ידים, הקצבים ובעלי העגלות סבלו עוני ומחסור. הורע מאוד גם גורל האכרים. רוב הפקידים וכן גם תושבים אחרים השתדלו לעקור ישיבתם מהעיירה ולנוע למקומות אחרים לחפש פרנסה, הנשארים היו אובדי עצות. היאוש התגבר, וכך התחילה ההגירה ההמונית משצ'דרין לאמריקה הצפונית. במשך שנים אחדות התרוקנה העיירה מרוב תושביה, הבתים הטובים נהרסו ונמכרו לאכרי הכפרים הסמוכים בתור חמרי בנין, והבתים הגרועים נמכרו לנשארים בעיירה בזיל-הזול. ברם, האכרים הותיקים לא יכלו להפרד מאדמתם, על-אף מצבם החמרי הקשה, והמשיכו בעבודתם.

בתקופת המלחמה העולמית הראשונה היה מצב הנשארים בשצ'דרין משביע רצון: הם התכלכלו לא רק מהאכרות הדלה, אלא גם מהתמיכה שהיו מקבלים כבר מקרוביהם וממכריהם באמריקה, בני עיירתם מקודם. ברם, הצעירים מגיל עשרים ומעלה נעלמו כולם מהכפר: מהם לוקחו לצבא ומהם עברו לערים הגדולות להשתקע שם: או היתה העבודה מצויה בכל המרכזים הגדולים אפילו בשביל יהודים.

אחרי המהפכה כבר חדלה שצ'דרין מהיות כפר יהודי והתחילו להתנחל שם גם אכרים רוסים מהכפרים הסמוכים, ובמשך הזמן נוסד שם קולחוז מעורב מיהודים ו"גויים".

בשנת אלף תשע מאות ארבעים ושתים לפי ספירת הנוצרים נרצחו על-ידי הגרמנים כל יהודי שצ'דרין מילדים וילדות עד זקנים וזקנות. כך חוסל ונשמד כפר יהודי ברוסיה הלבנה שמנה בדיוק מאה שנה לקיומו.

הערת המערכת

בצירוף לרשימתו של מר גאנקין, אנו מביאים בזה קטע מספר זכרונותיו של ד"ר י. ל. קצנטסוק (בוקי בן יגלי: "מה שראו עיני ושמעו אזני", ירושלים תש"ד), שממנו נראה, כי הספור המפורסם של "שירת הזמיר" הושפע מביקורו בשצ'דרין.

"בחול המועד סוכות נסעתי מפאריץ להכפר הקרוב שצ'דרין להתארח בבית אחד מקרובי. את הכפר הגדול הוא קנו עשירי החסידים לאחות נחלה בשביל הצדיק ר' מנדלי שניאורסון מליובאוויץ, למען רכוש לו זכות אצילים (לאיוז מטרה לא אזכור עוד) וישבו בו יהודים לעבוד את האדמה ולשמרה. רק מעטים מיושבי הכפר עסקו באמת ובתמים בעבודת האדמה. בעלי הכסף שלחו במסחר עצים את ידם, והעניים שהתישבו שם רק כדי להפטר מעבודת הצבא מצאו את מחית ביתם בקשרם את עצי היער לרפסודות לשלחם על פני הברזינה והדניפר. ורק הנשים והעלמות שבהן עסקו בעבודת גני ירק וגני עץ. וכאשר יצאתי להתבונן אל מלאכתן, אדמו פניהן מבושת, וכמו בקשו סליחה ממני על אשר תתעסקנה

בעבודה אכרית, שאיננה לפי כבוד נשים יהודיות. ובאכלי ביום ההוא תבשיל של לפת ותפוחי אדמה, שזה מעט נחפרו מן האדמה ובטעמי אגסים ותפוחים מתוקים, שזה מעט נקטפו מעציהם, עלתה לראשונה על לבי השאלה: מדוע לא יהיו באמת גם היהודים לאיכרים, כמו שיעץ זאת בעל ה"תעודה בישראל" (רי"בל)? השאלה הזאת לא חדלה לנקר במוחי ימים רבים ורק שנים רבות אחרי זה הקדשתי לשאלה זו את ספורי "שירת הזמיר". ובהיותי לפני שנים אחדות בארץ יהודה ובראותי במושבה היפהפיה רחובות גברים ונשים עוסקים בעבודת האדמה, ופניהם התאדמו לא מבושת, כי אם מרגשי גאון וחדוה, אז חשתי כאילו התבטלה אבן כבדה מעל לבי, וממעמקי נפשי קראתי: ברוך משנה עתים ומחליף את הזמנים" (עמ' 91).

פודוליה היהודית

רצועת האדמה בין הגהר דניסטר ממערב והגהר בוג (הדרומי) ממזרח היתה מאז ארץ נכחדת גם בדברי ימי העמים וגם בדברי ימי היהודים. לא היו בה ערים גדולות או קהילות גדולות. היא נמצאה תמיד בשולי המאורעות ולא במרכזם. גם דרכים חשובות לא עברו בה. לא לפני המצאת הרכבות ולא לאחר המצאתן. רק בתחלת המאה העשרים נתפרסמה תחנת הצומת היחידה שלה ז'מרינקה. בתולדותינו איננה מצוינת בשום כינוס יהודי, לא היו בה בתי דפוס לספרים. "פרובינציה עמוקה".

אבל בה ישבו מאות אלפי יהודים בעיירות לעשרות ובשתיים שלש ערים בה היו תסיסות ותנועות חשובות ובה התרחשו גזירות ופורענויות איומות, האחרונות שבהן כרוכות בשם טראנסדניסטריה שאיננו אלא שם אחר לפודוליה (בצירוף אודיסה והסביבה) בשעה שהיתה כפופה לרומניה בעלת בריתה של גרמניה הנאצית.

על פרשה זו של טראנסדניסטריה, אחת מפרשיות הזוועה האיומות ביותר, עדיין לא נכתב בעברית כמעט כלום (ראה את זכרונותיו של מרדכי קופשטיין בילקוט "גוילי אש", תשי"ב). כאן באתי רק להציב שם זכר לכמה וכמה עיירות, שיהודיהם תרמו משהו הראוי לרשום ולהזכרה, ולהראות מה פעל ישראל שבפודוליה הנדחה, הדלה באלפי ישראל. נולדתי בה, וביליתי בה את ילדותי ומכיון שכפי ששמעתי נתרקנה מיהודיה כליל הבה ואקים לה מצבה כלשהי. לא עלי המלאכה לגמור. ארשום מה שידעתי, קראתי ושמעתי ויבואו אחרים וישלימו.

ואני בוחר שיטה של אלפבית, עיירה אחרי עיירה.

ב א ל ט ה — בה היה אחד הפוגרומים הראשונים בשנות השמונים, הן הסופות בנגב, שבשרו את השמדת יהודי אירופה ועוררו תנועת חבת ציון ועלית בילו. בבאלטה כיהן כרב מטעם מנחם שיינקין, מבוני תל-אביב וראשוני הציונים המדיניים ברוסיה. בה נולדו הסופרים הירושלמיים יהודה קויפמאן אבן שמואל וברוך שוחטמן. בבאלטה היתה — ואולי היא גם כיום — בירת הריפובליקה המולדבית בברית המועצות.

ב א ר — העיר היחידה בפודוליה, חוץ מעיר הפלך קאמנץ-פודולסק, הנזכרת בדברי הימים, כמקום כינוס לוחמי עצמאות פולין בשנת 1786 לפני חלוקת פולין. בימי גזירות ת"ח היתה קהלה גדולה ונחרבה על ידי כנופיות חמלניצקי. בימי פטלורה נפגעה מעט. במלחמת העולם השנייה נכנסה לכלל טראנסדניסטריה ומוראותיה. היה בה אחד ממבשרי החסידות ר' מנחם מנדל מבאר.

ב ר א צ ל א ב — בה ישב כעשר שנים ר' נחמן מבראצלאב, מגדולי צדיקי החסידים, ועל שמה נקרא. בשנת 1757 (לפני לדת ר' נחמן) שהה בה יעקב פראנק, מחולל התנועה הפראנקיסטית.

ב ר ש א ד — עיר מגורי הצדיק ר' רפאל מברשאד (ראה להלן מאמר עלי). מקום בית חרושת לטליתות (בכל רוסיה היו רק שני בתי חרושת כאלה, אחד בדוברובנה, ברוסיה הלבנה), בסביבת ברשאד נולדו הסופרים יוסף אהרנוביץ, א. ד. גורדון. בברשאד ישב זמן מה הסופר מיכה יוסף ברדיצ'בסקי (בן גריון) ושם ערך את מאספו "בית המדרש" (תרמ"ח) הוא ספרו הראשון.

גולובנבסק — הצטיינה בהגנה שלה בימי שחיטות פטלורה בכל אוקריינה (כתב על כך העתונאי ישעיהו קלינוב, יליד העיירה).

דונאיינצ'י (באידיש דיניוויץ) — הצטיינה בכמות ובאיכות של נאמני הציונות והתנועה העברית. בה נולדו הסופרים יחזקאל קויפמן, צבי שרפשטיין, אברהם רוזן ועוד כמה מורים ועסקנים.

דזיונקוב (באידיש זינקוב) — עיר מגורי צדיקים חסידיים, ר' יצחק מאיר בן ר' אברהם יהושע השיל מאפטא וצאצאיו.

דראז'נה — העיירה היחידה בפודוליה שהיתה בה קהלה קראית (לפני גזרות ת"ח). לעיירה זו מיחסים את הדמות הליצנית של "הרב יוסף מדרז'נה" בפולקלור המקומי. שלום עליכם קובע עיירה זו כמקום עליילת ספורו: "הגרמני".

זיניצה — עיר מולדתו של סופר ההשכלה יצחק יואל לינצקי, מחבר כתבי-הפלסטר נגד החסידות "דאס פוילישע אינגל". כאן בילה הסופר מרדכי ספקטור שנים אחדות וסיפר על כך בזכרונותיו. כאן נפגש עם סופר ההשכלה מצדד החסידות אליעזר צבי צווייפל. בויניצה נוסד אחד מבתי הספר החילונים הראשונים ליהודי רוסיה באמצע המאה התשע עשרה.

זרחובקה (באידיש ורחיבקה) — עיר מולדתו של הסופר מרדכי בן עמי. טולצ'ין — מפורסמת במאורעות גזירת ת"ח (ראה "מגלת טולצ'ין" מאת המשורר יעקב כהן).

טומאשפול — עיר מגוריו של המשורר יהל"ל במשך כמה שנים, כפנקסן בבית החרושת לסוכר של ברודסקי.

יאלטושקוב — עיר מגוריו של הצדיק החסידי ר' ליב שרה'ס המפורסם בקפיצת הדרך, שהיתה לו לפי האגדה (היה טס בדרך נס מעיירתו לוונינה לקיסר יוסף הלוך ושוב בשעה קלה). אגדה אחת מספרת, שהקיסר "בא לבקר אותו בביתו בעיר יאלטושקוב" ("החסידות והחסידים" של הורודצקי, חלק ב', עמ' י"ב).

יאמפול — בעיר מחזו זו כיהן ברבנות הרב המפורסם ר' יחזקאל לנדא בשנות 1745—1754 לפני עברו לשמש ברבנות בפראג.

יארמולינצ'י (באידיש יארמולינץ) — מקום יריד מפורסם, נזכר בספורי מגדלי ושלום עליכם. עיר מולדת הסופרים אברהם גולדברג ז"ל (העסקן הציוני באמריקה) ושלמה שפאן.

לאנצקורון — נתפרסמה כמקום ההשתוללות וההוללות של חסידי יעקב פראנק בשנת 1756. בעיירה זו נאסר פראנק.

מוהילב-פודולסק — עיר על שפת הדניסטר, המוחלפת לעתים במוהילב על שפת הדניפר (גם בספר המצוין "שליחי ארץ ישראל" של יערי מצויה ערבוביה בשם זה) בה ישב הסופר ישראל יוסף סירקיס, מחבר הספר "מהות היהדות" וספרים אחרים, שהמשורר ביאליק החשיבם והסופר מ. י. ברדיצ'בסקי כתב עליהם בקורת. בעיר זו ישב מנחם נחום ליטנינסקי, שחיבר ספר "קורות פודוליה" (אודיסה 1895). במוהילב היה לפני מלחמת העולם הראשונה רב ושמו דיזנגוף, קרובו של מאיר דיזנגוף מיסד תל-אביב. מז'יבוז' — עיר מגורי ישראל בעש"ט מיסד החסידות וכמה צדיקים אחרים. בה היה קיים עד מבול הדמים בית כנסת של הבעש"ט ואולי נשתמר עד היום, במז'יבוז' נולד הסופר מ. י. ברדיצ'בסקי.

נמירוב — נתפרסמה במאורעות ת"ח. לזכר הטבח האיום בה הוברז על תענית כ' סיון, התענית היחידה שהוכרזה בזמן מן הזמנים נוסף לתעניות המקובלות, ואף נתחבר

סליחות מיוחדות לתענית זו על ידי ר' שבתי כהן בעל "שפתי כהן" (הש"ך) ור' יו"ט ליפמן הלר בעל "תוספות יום טוב" על משניות.

סאוראן — מקום מושב הצדיק החסידי ר' משה צבי מסאוראן יריבו הראשי של ר' נחמן מבראצלאב, שהכריז ממש חרם על חסידיו ("החסידות והחסידים" להורודצקי כרך ג' עמ' ע"ט).

סאטאנוב — עיר מולדת שני סופרי ההשכלה יצחק סאטאנוב, ממקורבי מנדלסון וממשתתפי "המליץ", מחבר מלון עברי-גרמני, ומנחם מנדל לפין (ליון). אף הוא ממקורבי מנדלסון, תרגם חלק "ממורה נבוכים" לרמב"ם בסגנון המשנה.

סניטקוב — עיירה ידועה בפולקלור על שם האפיקורס הלץ שמריל סניטקובר (הלצותיו מובאות ב"ספר הבדיחות" של א. דרויאנוב ובספר "מדור דור" של מ. ליפסון). פרוסקורוב — נתפרסמה בטבח היחיד במינו שנערך בה על ידי צבא פטלורה, בהיות פטלורה עצמו בעיר, על ידי נשק קר. נספו אלפי יהודים.

צ'רנואוסטרוב — נזכרת "במגלה טמירין" של יוסף פרל, ספר הפארודיה על החסידות, כעיר מושב צדיק עושה נפלאות.

קאמניץ-פודולסק — עיר הפלך ועיר מבצר. בשנת 1672 הגנה פלוגה צבאית של יהודים בת 40 איש על המבצר בפני מצור הטורקים. כאן נערך בשנת 1757 ויכוח פומבי בין יהודים נאמנים ופראנקיסטים בנוכחות הבישוף דמבובסקי ובאותה שנה נערכה כאן שריפה פומבית של ספרי התלמוד. בתחלת המאה הי"ט ישב על כסא הרבנות ר' יצחק בן חיים מייזלס, אבי הרב הידוע ר' בר מייזלס, שנתפרסם כתומך במרד הפולנים. זמן מה ישבו בקאמניץ הסופרים שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) ואברהם דוב גוטלובר.

קראסנה — עיר מושב הצדיק החסידי ר' חיים קראסנר.

שארגורוד — עיר מושבו של תלמיד הבעש"ט הראשון ר' יעקב יוסף מחבר "תולדות יעקב יוסף". העיירה היתה לפניו עיר גדולה. יש בה מסורת, ששמה הוא על שם "צארגראד" (הכנוי הרוסי לקושטא) והיה זמן שהיהודים קראו לה "אסטמבול זוטא". היה בה ואולי קיים עדיין — בית כנסת מפואר, כראוי באמת לעיר גדולה. תמונת בית הכנסת הובאה בתרגום העברי לגרץ המקוצר של קאמנצקי ולחובר בהוצאת "יורעאל".

שפיקוב — עיר מושב צדיקים מן השושלת הטשרנובילית, עיר מולדתו של הסופר יוחנן טברסקי.

היה להם ליהודי פודוליה קלסתר רוחני מיוחד. אינו דומה יהודי פודולי ליהודי בסאראבי. שניהם אינם דומים ליהודי ווליניי ושלשתם נבדלים מיהודי ליטאי וארבעתם מיהודי פולני, וכולם יחדו מיהודי מערבי. את ענין התפשטות החסידות בפודוליה דוקא (כולה היתה חסידית) אני מסביר בעובדה, שכל הנפה היתה כפופה לטורקיה במאה שקדמה לחסידות והיו השפעות מיהודי טורקיה וארץ ישראל. בכל פודוליה התפללו לפי נוסח ספרד. ועוד חזון למועד לטפל בענינים אלה, שרבה בהם תורה שבעל פה על תורה שבכתב.

איש מפי איש

(מחזרות סיפורים חבדיים, ששמעתי מפי אבי הרב מהומיל, שניאור-זלמן שניאורסון ז"ל, 1864—1928).

התקופה והרקע של הסיפורים

אבי, הרב מהומיל, שמפיו שמעתי את הסיפורים הבאים מטה, אמר פעם בענווה ובשנינות: "הלבבות החסידיים הולכים ומתמעטים, ועוד יבוא דור, שאפילו אני, רב חב"ד פשוט, איחשב כיקר המציאות ועוד יספרו עלי סיפורי נפלאות". והנה רואה אני, באמת, שדברי המבוא על התקופה והרקע של הסיפורים החבדיים בדור הקודם עלולים להפליא את בני דורנו, כאילו היו הדברים כשלעצמם מעין חומר סיפורי. אכן, הסיפור החבדי צמח וגדל על הרקע של ההווי והרגשת-העולם של התקופה והסביבה. ולפיכך אין לתפוס כלל את הסיפור בלי חזקה עיקרית כלשהי על הסביבה, שממנה ולמענה בא לעולם. לשם ריכוז נרצה את הדברים בסעיפים מגובשים.

א) על מקורות הסיפורים וערכם ההיסטורי. במאמר זה [ביא סיפורים חבדיים נבחרים מתקופות שונות, שהם קשורים ביניהם קשר היסטורי רעיוני וכולם משקפים במידת מה את הזוהר המיוחד והלהט המזוקק של החסידות החב"דית. את הסיפורים האלה שמעתי בימי ילדותי ונערוטי ב"מסיבות" חבדיות שונות רבות הרושם. וכך בא הדבר, שאמנם הסיפורים לא נרשמו על ידי במיוחד ואני מביאם מתוך הזכרון, אבל בשעת שמיעתם ב"מסיבה", שעוררה תמיד הקשבה דרוכה וחוויות עמוקות, נקלטו ונחרתו הסיפורים לתמיד על כל פרטיהם בגפש השומעים. היו עוד גורמים חשובים, שסייעו לשימור הסיפורים בטהרתם. ראש המספרים במסיבות היה אבי, הרב החב"די, מרא דאתרא, שהיה נצר מגזע הרבנים החבדיים, היינו הדור הרביעי לאדמו"ר מליובאוויץ, ר' מנחם מנדל שניאורסון, בעל ה"צמח צדק" (תק"ן—תרכ"ו), והדור השביעי לר' שניאור זלמן מליאדי, בעל ה"תניא", יוצר החב"ד (תק"ז—תקע"ג). בדרך כלל לא היה אבי מספר אלא דברים ששמע מפי אביו, האדמו"ר מרציצה (או מזקני החסידים שבדורו), והלה שמע איתם מפי אביו, האדמו"ר מקאפוסט, וכך הלאה — איש מפי איש, עד למקור הראשון. הכל במסיבה ידעו והרגישו, שהסיפורים האלה באים ממקורות ראשונים וחשובים ביותר. לא רק המספר, אלא גם השומעים היו מקפידים ככל האפשר לשמור על פרטי הסיפורים בלשונם המקורית. משנה לשנה היו הסיפורים ברובם הולכים וחוזרים ב"מסיבות" שונות, ואף-על-פי שבכל פעם הורגשו הסיפורים כחדשים, הייתי רגיש לכל שינוי קל שנראה לי בשעת חזרה על הסיפור. ולמחרת המסיבה הייתי שואל את אבי על השינויים האלה ומקבל ממנו הערות וביאורים. וכן הייתי שואל ומקבל הסברות מאת אבי ביחס לשינויים (בנוסח, ולפעמים גם בתוכן) באותם הסיפורים ששמעתי ממנו, ואחר כך שמעתי מפי אחרים או קראתי אותם בספרי סיפורים חסידיים. אכן, הגורמים החשובים ביותר בנידון דידן, שנעמד עליהם במיוחד, הם אישיות המספר ותגובות החסידים-השומעים במסיבה על הסיפורים.

(ב) אישיות המספר כנציג הסביבה החב"דית. אבא היה רב (ולא אדמו"ר) בהומיל, מפורסם בתורה ובחכמה. מערים קרובות ורחוקות היו באים אליו למשפט "דין-תורה". גם נוצרים בסיכסוכיהם עם יהודים היו באים לפרקים אל הרב ל"דין-תורה" והיו סומכים על הפסק-דין של ה"ראב"ן". אבי היה אומר בהדגשה על עצמו שהוא רק רב, בן לאדמו"ר (הוא האדמו"ר מרציצה, עיר הסמוכה להומיל). עם זאת היה בכל אישיותו ובהתנהגותו טבוע חותם של אדמו"ריות חב"דית. קודם כל היה בעל הדרת פנים "תורשתית", שעשתה רושם כביר על רואיו. כשהיה הולך ברחוב, היו יהודים ונוצרים מפנים לו דרך ביראת הכבוד. בשבתות וחגים היה לובש מעיל משי וחובש לראשו כובע שטריימל של פרווה, שהגביר והבליט ביותר את הדרת הפנים האדמו"רית. והיו לו גיטונים אדמו"ריים עדינים, מושכי עין ולב. בני העיר, בעיקר החסידים, העריצוהו מאוד. והיו שאמרו עליו, שהוא רב בגלוי ואדמו"ר במסתרים, כשדווקא המסתרים פועלים ביותר. בין השאר התקינו לו החסידים באולם המרווח שבביתו כסא-רבנות גדול ונהדר, מכוסה קטיפה כחולה, עם משענת גבוהה מאוד, המתרוממת אל על. אנשים מכל השכבות היו משכימים לפתחו של הרב, שהיה ער לענינים החשובים של הכלל והפרט. אבל למרום ההבעה הגיע אבא בשעת אמירת תורה חב"דית בשבת בין השמשות, בשעת הסעודה השלישית. באותה שעה היו מתאספים מאות חסידים באולם הגדול שבביתו, היו יושבים בבגדי שבת ובפנים חסודים מסביב לשולחנות ארוכים ושרים ניגונים חב"דיים, כשהכסא הכחול בעל המשענת הגבוהה עומד פנוי בראש השולחן, קצת באלכסון, ומחכה לרב-הרב, המתיחד עדיין בחדר הסמוך ומתכוון "ברגעים האחרונים" לאמירת התורה. צללי בין השמשות של שבת מעמיקים והולכים באולם הגדול לקול הניגונים החב"דיים של החסידים, המצטופפים ליד השולחנות. אבל הנה נפתחה הדלת של החדר הסמוך, נשמעו צעדיו של הרב. הניגונים משתתקים לפתע, האנשים קמים על רגליהם ומפנים דרך לרב, הקרב והולך אל הכסא הכחול, כשהוא לבוש במעיל משי וכובע הפרוה של השטריימל הנהדר על ראשו, ופניו פני להבים. חממה עמוקה ומתוחה משתלטת באולם הגדול. בתוך צללי בין-השמשות מתבלט במשהו ברק המשי של המעיל, ונצנוץ הקטיפה שמעל לפרוה של השטריימל. הרב יושב בנחת על הכסא, עוצם את עיניו, מרופף קצת את אבנטו, מתענע כמה רגעים, וכאילו לפתע מתחיל לומר תורה בקול רם ובניגון חב"די מיוחד, שהוא לכאורה פשוט ולבבי, אבל מלא עוז מתגבר והולך. הרב אומר (או מנגן) את התורה החב"דית במשך שעה ויותר, לפרקים עד שעתיים, בינתיים נדלקו הפנסים ברחוב ומבהיקים ממול החלונות, החול כבר השתלט על העולם מבחוץ, אבל בתוך האולם הגדול נמשכת השבת מעבר לגבול בין-השמשות, כשניגון התורה החב"דית ממשיך על השומעים השראה הולכת וגדלה. הנה צולל הניגון ל"עומקי הדברים", והנה הוא זונק לרומו של עולם... לא רק בשביל השומעים, אלא גם ובעיקר בשביל הרב היה מאמר החסידות בשבת בין-השמשות "המאורע" של השבוע. אבא היה מתכוון לכך במשך כל השבוע. הוא היה נוהר לא לחבר דרושים משלו, אלא היה "חוזר" על הדרושים של גדולי חב"ד, "רבותינו הקדושים", והיה "לומד" את הדרושים האלה בהתעמקות רבה מתוך כתבי-יד. זאת אומרת שהדרושים האלה לא נדפסו עדיין, והיו רק העתקים בכתבי-יד, מכורכים בספרים בעלי טבלות צבעוניות. והוא היה מדגיש, שאינו אומר דרוש ברבים עד ש"למד" אותו בעל-פה. כשה"אותיות" שגורות לא רק על פיו, אלא גם מאירות בלבו. הוא היה אמן הדרשה החב"דית, ידע למסור את המקור בליטוש מבהיק ושטן להפליא, מוסיף ביאור-נופך משלו, בלי לערבב את המקור עם הפירוש. לפעמים היה מצליח לתת פירוש למאמר על-ידי הסעמה והדגשה בעזרת הניגון, אשר צליליו השונים היו מגוונים ומבליטים פה ושם את "עומקי הדברים".

כשם שהיה אבא אמן הדרשה, כך היה אמן הסיפור. גם בסיפור כמו בדרשה ה"תורה" התב"דית, היה זהיר מאוד שלא לשנות מן המקור, לא להוסיף ולא לגרוע, וכן להבחין בין עצם הסיפור וההסברה הנוספת, שהיתה לפעמים משתלבת בין סיפור לסיפור כ"מאמר" קצר, אולם בהבדל מדרשת ה"תורה", היה אבא מספר סיפורים בעינים פקוחות ולא בניגון, אלא כאדם המשיח לחבריו דברים חשובים וכמוסים, ובעיקר היו הדרושים החב"דיים ("מאמרי חסידות") והסיפורים באים בזמנים שונים ובתנאים שונים. בדרך כלל היו באים הדרושים המאמרים בשבת בין השמשות בשעות הסעודה השלישית (לפרקים גם בשבת בבוקר לפני התפילה או בליל שבת אחרי קבלת שבת), והמסיבות החב"דיות היו מוקדשות בעיקר לסיפורים, מתוך ניגונים ו"לגימה" חסידית, המקרבת ומחממת את הלכות.

ג) הסיפורים לפי ה ת ק ו פ ו ת. בהתפתחות החסידית החב"דית יש להבחין חמש תקופות, שאליון מתייחסים הסיפורים השונים. (א) התקופה הראשונה היא בימי מייסד החב"ד, ר' שניאור-זלמן שניאורסון (תק"ז—תקע"ג), שנקרא בפי החב"דים בשם "הרבי הזקן", הוא בעל המחבר של ה"תניא", השולחן-ערוך, "ליקוטי-תורה", "תורה אור" וכו'. (ב) התקופה השנייה היא בימי בנו של מייסד החב"ד, ר' דוב בער שניאורסון (תקל"ד—תקפ"ח), שהיה רבי בליובאוויטש ונקרא בפי החסידים בשם "האדמו"ר האמצעי". הוא בעל המחבר של "אמרי בינה", "ביאורי הזוהר", "קונטרס ההתפעלות" וספרים אחרים. (ג) התקופה השלישית היא בימי הרבי, ר' מנחם מענדל שניאורסון, יושב על כסא האדמו"רות בליובאוויטש ונקרא בפי החסידים בשם "רבי" סתם או "צמח צדק" (על שם ספרו). הוא השאיר אחריו עשרות אלפי גליונות של כתב-יד, שבחלקם הוצאו לאור בזמנים שונים. התקופה הרביעית היא בימי ששת בניו של ה"צמח צדק", שהיו אדמו"רים בעיירות שונות ברייסיין, הבכור שבהם הוא ר' ברוך שלום (תקצ"ז—תרנ"ט), והצעיר שבהם, ר' שמואל (תקצ"ד—תרמ"ג), שאחרי פטירתו של אביו, ה"צמח צדק", יושב על כסא האדמו"ר בליובאוויטש ונקרא בפי החסידים בשם מהר"ש. התקופה החמישית היא בימי בני בניו של ה"צמח צדק", שהיו אדמו"רים במקומות שונים, הזקן שבהם הוא ר' שלמה זלמן, האדמו"ר מקאפוסט (תק"ץ—תר"ס), מחבר של הספר "מגן אבות".

הואיל ובימי אבי נמצאו עדיין בחיים האדמו"רים מהתקופה החמישית, וזיה אבי בדרך כלל מספר סיפורים על גדולי החב"ד מארבע התקופות הקודמות (והסיפורים האלה הם הם המבואים למטה), יוצאים מן הכלל הם הסיפורים על ר' שלמה זלמן, האדמו"ר מקאפוסט, הנוצר לעיל, שאמנם משתייך הוא לתקופה החמישית, אבל הוא היה הזקן בין האדמו"רים החב"דיים שבדורו ונפטר בימי אבי, וכן היה האדמו"ר מקאפוסט, בעל ה"מגן אבות", לפי אישיותו הגדולה, שייך ברוחו ובהתנהגותו לתקופות הקודמות.

ד) משהו על רוח הסיפורים החב"דיים.

השם חב"ד הוא ראשי-תיבות של "חכמה", "בינה", "דעת", שהם שלבים שונים בהשגת האלהות. בהבדל מחסידי אוקראינא ופולין, שהיו בעיקר מלאים רגש דתי נלהב ואמונה תמימה, העמידו החסידים החב"דיים כעיקר את ה"התבוננות" המעמיקה, שהיא מביאה להשגת אלהות ומעוררת על ידי כך את העבודה שבלב מתוך התלהבות ו"רשפי-אש" של אהבה ויראה. ובכן, ה"התבוננות" באה לא לעצמה, אלא קשורה היא מבפנים בעבודה שבלב, "כאש הקשורה בגחלת", בבחינת "ותן בלבנו בינה" — בינה שבלב. וזהו החידוש הגדול של חב"ד, שהוא שואף ומגיע בפועל לאיחוד והפעלה הדדית של המוח והלב (תבונה ורגש), כשהם מעוררים, מכוונים ומלכים האחד את השני, ושניהם

יחד מצעידים את האדם לשלימות עליונה. "וידעת היום והשבות אל לבבך", כלומר האדם צריך להמשיך את הדעת אל הלב, שהוא מתעורר על ידי כך "בחשיקה וחפיצה" לעבודת ה', כשהעבודה שבלב מגבירה את הצמאון הנצחי של דעת אלוהים¹.

וכן מוצאים אנו שהסיפורים הנפוצים אצל חסידי אוקראינא-פולין הם בעיקר מסוג "סיפורי מופתים ונפלאות", המלהיבים את הדמיון והרגש. ואילו הסיפורים החב"דיים הם ברובם הגדול מסוג "סיפורי דביקות והתעלות", שהם משקפים דמויות ועלילות נשגבות של גדולים וקדושים, שהגיעו למדרגות עליונות שבהשגת אלקות והאצילו מהודם על הכלל והפרט. והנה נראה מתוך הסיפורים שביא להלן שני דברים ראשית, בסיפורי הדבוקות החב"דיים אפשר למצוא פה ושם את היסוד של "מופתים ונפלאות". אבל כאן משמש היסוד הזה רק מעין תבלין, שבעזרתו מושכים "גם" את הדמיון לענין הדביקות. שנית, עם כל ההישגים העצומים של החב"ד בענין האיתחוד שבין שני כוחות האיתנים שבנפש, היינו בין השכל והרגש, משתקף מתוך הסיפורים איזה מאבק פנימי בין שני הכוחות השרשיים בעומקי הנפש והתנועה החב"דית. המאבק הזה לא פסק אצל החב"דים בכל התקופות והביא אצל אישים שונים בין גדולי החב"ד (ולפעמים אצל אותו האיש בזמנים שונים) לזעזועים עמוקים. אמנם יוצר החב"ד, ר' שניאור-זלמן, היה סמל השלימות, שבגאונותו ובקדושתו הביא את המאבק הנצחי לידי שלימות עילאית, כפי שהדבר מובע בסיפור שיובא להלן "כוחו של ליטוואק". אבל כבר אחר פטירתו פרצה בגידון זה מחלוקת מזעזעת בין בנו "האדמו"ר האמצעי" ור' אהרון מסטארוסילא. וגם האדמו"ר האמצעי עצמו נאבק (עוד בחייו של אביו, הרבי הזקן) עם התפעלות עליונה העוברת כל גבול, כפי שנראה מן הסיפור שיובא להלן "שני סוגי התפעלות".

נביא עכשיו את המחזור הראשון של סיפורים חב"דיים, ובמאמר הבא נביא את המחזור השני, ולאור כל הסיפורים האלה נוכל לעמוד במידת-מה על כמה חזיונות חב"דיים כמוסים, המתבהרים מתוך הסיפורים האלה.

א

מחזור ראשון של סיפורים חב"דיים.

1. תנא ופליג.

הרבי הזקן² נתגלה בילדותו כעילוי, שהפליא את כל רואיו. בהיותו בן שתיים-עשרה לקח לו אביו לרב את אחד הגדולים, הוא הרב המפורסם ר' ישכר בר מליובאוויטש, וכאשר התחיל הרב ללמוד עמו, התפעל מאוד מחריפותו ובקיאותו ואמר לאביו, שבנו אינו צריך לרב. מאז היה הנער לומד בפני עצמו בשקידה ובהתלהבות, ושמו נתפרסם בעירו ומחוץ לעירו. והנה קרה דבר, שהיו לו אחר-כך תוצאות חשובות. כשמלאו לנער שלש-עשרה שנה נתקבל לאחד מאנשי ה"חברה קדישא", ובפנקסה (של החברה) כתוב עליו: "החפם

1) הרבי הזקן, ר' שניאור-זלמן, אומר בספרו "התניא" (פרק ט'): "מקום משכן הנפש האלוהית הוא כמוחין שבראש ומשם מתפשטת לכל האברים וגם בלב... והיא אהבת ה' כרשפי שלהבת מתלהבת בלב משכילים המבינים ומתבוננים בלעמם אשר במוחם בדברים המעוררים את האהבה. וכן שמת' ללב בתפחתת ה' והור' גאונו כאשר עיני החכם אשר בראשו במוח חכמתו ובינתו מסתכלים ביקרא ומלכא ותפארת גדולתו עד אין חקר ואין סוף ותכלית כמבואר במקום אחר וכן שאר מידות קדושות שבלב הן מחב"ד שבמוחין..."

2) בשם "הרבי הזקן" נקרא בפי החסידים, כמבואר לעיל, ר' שניאור זלמן מליאדי, יוצר החב"ד, בעל המחבר של "התניא", השולחן ערוך וספרים אחרים. לשם נוחות הקריאה נכתוב להלן במקום "הרבי הזקן" את השם ר' שניאור זלמן.

המופלג תנא ופליג החתן מוהר"ר שניאור זלמן⁽²⁾. (במלים אלו "תנא ופליג", שנכתבו על גזר בן שלש-עשרה, יש, כנראה, רמז לעתידה היינו שהנער מיועד להיות מאור התורה, בחינת "תנא ופליג", שבכוחו לחלוק על חכמי דורו ולפלס דרכים חדשות)⁽³⁾.

2. המקום והאדם

בשנת החמש עשרה נשא אשה, בת נגיד מכובד מוויטבסק, והיה סמוך על שולחן חותנו. ושם בבית חותנו עסק ביתר עוז יומם ולילה בתורה ועבודה. בהיותו בן שמונה עשרה שנה "גמיר לכולא תלמודא עם כל נושאי כליו, ועסק גם בקבלה". מכיוון שהתמדתו והתלהבותו בעבודה היו שלא בגדר הטבע, נראה כמוזר בעיני חותנו, שהתחיל להציק לו מאוד. כמה פעמים לא נתן לו חותנו נרות כלילה, והיה לומד לאור הלבנה. בהיותו כבן עשרים נמשכה נפשו הצמאה למאור החסידות, להמגיד ממזריטש, ועזב את אשתו וחותנו והלך למזריטש. ואף-על-פי שהיה הצעיר בין תלמידי המגיד ממזריטש, התעלה שם עליו אחר עליו. המגיד הקדוש הפציר בו שהוא יחבר את השולחן-ערוך, שהאיר אחר-כך את עיני ישראל בתורה הנגלית. פעם, לאחר חצות הלילה, נכנס המגיד ונר בידו לחדר שבו שכבו תלמידיו, כשניגש לר' שניאור זלמן, הביט בפניו ואמר: "היהודי הזה יהיה רב בכל מדינות רייסין. כשנתפרסם ר' שניאור זלמן אחר כמה שנים ותהילתו מלאה ארץ, הזמין אותו חותנו לחזור אליו, אבל הוא סירב ואמר לחותנו כדברים האלה: "חז"ל אומרים, בעל כרחך אתה נולד", ואף-על-פי שהתינוק נולד בעל כרחו, אי-אפשר להחזירו אחרי הלידה למקומו הראשון (למען אמו), מפני שהמקום נעשה קטן יותר והאדם גדול יותר...⁽⁴⁾

3. סמיכה במסתרים

כשנפטר המגיד ממזריטש, היה סכסוך בדבר ההתעסקות כנפטר בין תלמידי המגיד וחברה קדישא. הראשונים טענו, שהם שמשוהו בחייו, והם ישמשוהו במותו, לעומתם טענו אנשי חברה קדישא, שזה שייך רק להם. והיה דין תורה בנידון זה והוצא הפסק, שזה שייך לחברה קדישא, אבל אם ימצאו בין תלמידי המגיד כאלה שנרשמו בעירם בפנקס דחברה קדישא יתעסקו גם הם. והנה נמצא שהצעיר בין התלמידים, ר' שניאור זלמן, רשום בפנקס דחברה קדישא בעיר מולדתו (עיין לעיל סיפור ראשון). כשהובילו את המגיד הקדוש לטבילה במקוה, אמר ר' שניאור זלמן: "גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן, על כן יניחו את מורנו שיטבול בעצמו". וכן היה שהניתוח, וטבל בעצמו שלש פעמים, ור' שניאור זלמן קיבל את הגוף הקדוש לידי. בעלותו מן הטבילה במקוה, נגעו ידי המגיד בראשו של ר' שניאור זלמן. והיה בזה מעין סמיכה במסתרים. היינו שהמגיד הקדוש סמך את ידיו על ראש הצעיר שבתלמידיו⁽⁵⁾.

(2) סיפור זה הובא בשינויים קלים בספר "בית רבי" (פרק ג'), אכן, הסיפור מהווה כאן מעין מבוא לסיפור השלישי שיובא להלן.

(3) הדברים בסוגרים הם דברי הסברה של אבי כהן, "הוספה" לסיפור.

(4) הסיפור הזה הובא בשינויים שונים ב"בית רבי" (פרקים א"ב), אבל שם חסרה העלילה הסופית (שבסיפור שלפנינו) המעניינת ביותר מהצר הנפשי, היינו ההומנה מצד חותנו ותשובתו השנונה של ר' שניאור זלמן.

(5) סיפור זה הובא ב"בית רבי" (פרק ד'), אבל שם חסר הסוף המסתורי רב המשמעות של "סמיכה במסתרים".

4. משביר בר לכל הארץ*

הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, ישב פעמים בבית הסוהר שבפטרבורג משום הלשנת המתנגדים. והיה הדבר לפלא בעיני רבים, שהרי המתנגדים היו רודפים בחמת זעם את כל קדושי החסידים, ואיך קרה הדבר, שמבין כל תלמידי המגיד ממזריטש באה פעמיים גזירת המאסר דווקא על ר' שניאור זלמן. על כך אמר אחד מתלמידי הרבי הזקן כדברים האלה: בסיפורי התורה מוצאים אנו, שמבין שנים עשרה בני יעקב, שנקרא בתהילים "שבטים שבטי יה", נגזר דווקא על יוסף הצדיק להתמרק פעמים ביסורי מאסר, — תחילה השליכו אותו אחיו הבורה, ואחר כך במצרים נתנה אותו פוטיפר אל בית הסוהר. הענין הוא שיוסף היה מיועד להיות משביר בר לכל הארץ, מפני שהאיר עינים בנגלה ובנסתר. היינו בנגלה שבחכמתו וצדקתו, וכן בנסתר שבגילויים של חלומות עליונים — "בעל החלומות". וכן הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, היה מיועד מאת ההשגחה העליונה להיות בדורו בבחינת "משביר בר לכל הארץ" בנגלה שבספר ה"שולחן-ערוך" שלו ובנסתר שבתורת החב"ד. וכבר הורנו חז"ל, שאין תורה נקנית אלא ביסורים, ומי שזוכה להיות שר התורה גם בנגלה וגם בנסתר, הריהו כיוסף הצדיק בשעתו, מתנסה כפלים ביסורי מאסר...

5. "מי לי בשמים..."

באמצע "עזרת ישראל", בין קריאת שמע לשמונה עשרה, במקום שאין יהודי יכול להפסיק לקדושה אלא בקושי, התחיל הרבי הזקן מזמר בדביקות גדולה בזה הלשון: "מי לי בשמים", יהיה מה שיהיה בשמי השמים, "ועמך", אם זה רק "עמך" ולא אתה לבדך, "לא חפצתי". אי-אפשי! רבונו של עולם! גן עדן התחתון אי אפשי בו, גן עדן העליון איני מבקש לעצמי — אותך לבדך חפצתי — אותך לבדך!

6. כוח הפועל בנפעל

ברגעים האחרונים קודם להסתלקותו, קרא אליו הרבי הזקן את נכדו בעל ה"צמח-צדק" וכה אמר לו: מגדיל, עד כה ראיתי את כוח הפועל בנפעל, האלהות בעולם. עכשיו אינני רואה אלא את כוח הפועל, ואילו את הנפעל אינני רואה כלל...

7. כוחו של "ליטוואק"

בימי הרבי ר' ישראל מרוז'ין, נודע בשערים שמו של הקדוש הנסתר, שנקרא בשם "דייטשל", מפני שהיה מלובש בגדים נאים ומצוחצחים, ממש כמו "דייטשל", ומבפנים הוא כילו אש לזהטת. והנה סיפר ה"דייטשל" לר' ישראל מרוז'ין: פעם נסעתי על שבת קודש, לר' שניאור זלמן, הרב מליאדי. בשבת בבוקר עמדתי לפניו בבית הכנסת. הרב היה בעצמו קורא בתורה בפני הציבור, והנה ראיתי בחרדה, שהרב קורא בתורה כאילו ניתנה לו עכשיו בהרסיני בקולות וברקים. זהו כוחו של "ליטוואק", שאף-על-פי שהוא מקבל את התורה מפי הגבורה בקולות וברקים, עם זאת אינו מחסיר אף אות או תג, אף לא

(6) סיפור זה, שהוא נראה יותר כקטע מאמר חב"די, שמעתי לא מפי אבי, אלא מפי אחד מזקני החסידים, שהשתתף פעם עם אבי במסיבה.

(7) סיפור זה, וכן הסיפור הקודם, מובאים ב"בית רבי" (פרקים י, כ"ב), כנוסח מקוצר ושונה, אבל מתוך עיון והשוואה אפשר לראות, שנוסח הסיפורים המובאים כאן מותאם ביותר (לפי הסגנון והתוכן) לעומקי הדברים.

נקודה או טעם נגינה. רק ליטוואק יכול להגיע לגבורת-מוחין כזאת. בשעה שהלב בוער כשלהבת...

8. מי יעלה בהר ה'...

ר' לוי יצחק מברדיטשוב בא פעם להתארח אצל הרבי הזקן. ר' שניאור זלמן. יצא הרבי הזקן לקבל את פני האורח והובילו בחיבה לביתו. שהיה בעליה. כשקרבו שניהם לבית וצריך היה לעלות בעליה. עמד ר' לוי יצחק ואמר כדרכו בהתרגשות ובניגון. כשהוא מרים את עיניו למעלה:

— מי יעלה בהר ה'?

על כך ענה הרבי הזקן. כשהוא מראה על ר' לוי יצחק וטופח בחיבה על כתפו:

— נקי כפים ובר לבב!...⁸

9. יותר ממה שראה יחזקאל במרכבה...

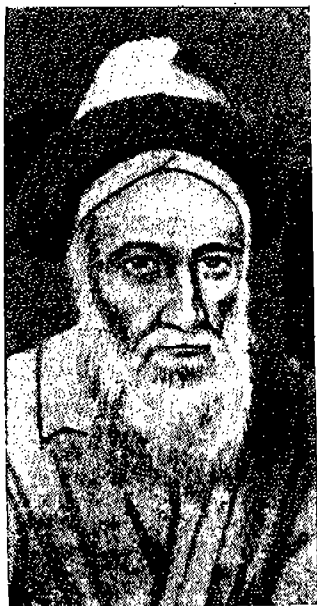
הדבר התרחש בזמן שר' לוי יצחק מברדיטשוב התארח אצל הרבי הזקן. בשעת שיחתם שאל פעם ר' לוי יצחק: שמעתי שבנו, ר' דוב-בער, מגלה בדרשותיו יותר מדי סודות קדושים ונוראים. על כך ענה הרבי הזקן: אדרבא הבה ונבקש את בני, שיאמר תורה בפנינו, והוא (הרב מברדיטשוב) ישמע וידון ויוציא לאור משפטו. נקרא ר' דוב-בער, ובגזירתו כיבוד-אב אטר גזרה, כדרכו מתוך לחיטה שבהתגלות עצומה, והוא כמעין הנובע מאלה גדולות ונצורות. באמצע דבריו קפץ ר' לוי יצחק בהתפעלות על השולחן ואמר בהתרגשות: "הוא רואה יותר ממה שראה יחזקאל במרכבה..."⁹

10. שני סוגי התפעלות

הרבי האמצעי, ר' דוב-בער, כשהיה עלם פחות מכן עשרים, היה כבר כמעין הנובע ומגודל השגתו באלהות היה שרוי תמיד בהתפעלות מתוך דביקות עצומה. יום אחד קרא לו אביו, הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, ואמר לו: "ברל, במקל חובלים אוציא מלבך את ההתפעלות שלך". התחנן לפניו הרבי האמצעי ואמר: "אבא, וכי אפשר לא להגיע לידי התפעלות מגדולתו ורוממותו של אור-אין-סוף ברוך הוא? הרי הבעל-שם-טוב זכרונו לברכה, אף הוא היה בא לידי התפעלות". "וכי אתה מדמה עצמך אליו?", השיב הרבי הזקן. "הבעל-שם-טוב כשהיה בא לידי התפעלות, היה רץ ליער וצועק בקול פשוט אל האלקות, ומתוך כך בלבד היו מתרבים בעלי-תשובה בעולם. זוהי התפעלות דקדושה אמתית. ואילו ההתפעלות שלך באה מתוך חוסר אונים להכיל את האור כי גדול..."

8) הסיפור הזה מובא בבית רבי" (פרק כ"א) בשינויים חשובים, היינו שחילופי הדברים שבסיפור היו בין הרבי הזקן ור' ברוך ממזביץ, בשעה שהראשון בא להתראות עם ר' ברוך בטולטשין. אבל כשמחבונים ביחסי המתיחות שבין שני אלה (שהגיעו אחר-כך למחלוקת עזה), ובעיקר כשמשחים את דרכי הצדיקים המדוברים ואופים, אפשר לראות שהגירסא של הסיפור שלפנינו היא המתאימה ביותר לרוח הדברים.

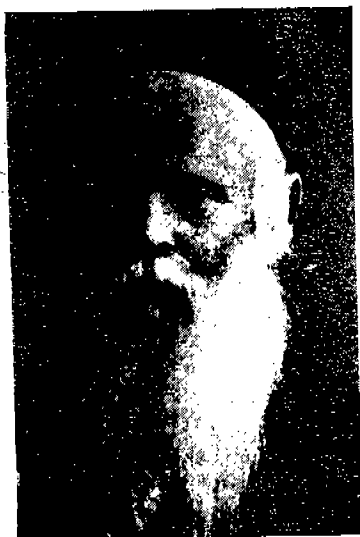
9) יש להעיר כאן דברים אלה. אחרי שאבי סיפר במסיבה את הסיפור הזה, אמר אחד החסידים הנוכחים, שהוא שמע אותו הסיפור בגירסא אחרת (היא גם הגירסא המובאה ב"בית-רבי", חלק ב', פרק א'), היינו שר' לוי יצחק הגיח את הטלית קטן שלו על ראשו של ר' דוב-בער ואמר: "מלאכים ושרפים אל יתנו לך עין הדע וכו'". אבי התנגד מאד לגירסא זו גם משום המסורת המוסמכת שהיתה בידו בנידון הסיפור, גם משום התנגדות פנימית לדברים המייחסים, כביכול, "עין הרע" למלאכים ושרפים...

ר' מנחם מנדל שניאורסון מליבאוויץ.
בעל „צמח צדק“ (תקכ"ב—תרכ"ו)

ר' שניאור זלמן מלאדי בעל ה„תניא“
(תק"ז—תקע"ג)

הרב בהומל ר' שניאור זלמן שניאורסון
(תרכ"ד—תרפ"ח)

11. מחלוקת מזעזעת

הרבי האמצעי, ר' דוב-בר, בנו של הרבי הזקן, ר' שניאור זלמן, התיידד מנעוריו עם ר' אהרן מסטארוסילא, הוא תלמידו המובהק של הרבי הזקן. שניהם התעלו בהשגת אלהות והיו מלאים להיטה עצומה שבהתגלות. אלא שר' דוב-בר קיבל מאביו, הרבי הזקן, הדרכה עילאית וחודרת, שהביאה אצלו לכוח המעצור (עיין בסיפור הקודם), ואילו אצל ר' אהרן היתה להיטת ההתגלות ללא מעצור. אחרי פטירת הרבי הזקן פרצה מחלוקת מזעזעת בין שני הקדושים. הענין הוא שאצל ר' אהרן הלכה וגברה הלהיטה שבהתגלות ללא מעצור, שמשכה בתוקף ההתלהבות את לב החסידים, והם תחילה נהרו אליו בהמוניהם. והנה בסעודת פורים התרחש אצל ר' אהרן דבר זה. כל היהודים מצוים ונוהגים "לבסומי בפוריא", ומכל-שכן חסידים נלהבים. ר' אהרן שחה "משקה" יחד עם חסידיו, התעלה בעילוי אחרי עילוי עד למדרגה של "עד-לא-ידע", היינו לאורות עליונים שלמעלה מכלי המוח. אבל פתאום חש ר' אהרן את עצמו ברע והתחיל להקיא... והיו החסידים נבוכים מאוד. הם ראו בזה חוסר שליטה על הגוף, מעין רמו לכך, שהאור גדול מן הכלי, שאין בו כדי להכיל את האור כי גדול... למחרת הסעודה חזרו החסידים ברובם לרבי האמצעי...

12. מה רבו מעשיך ה' (10)

ר' בנימין קלצקער, תלמידו של הרבי הזקן, מגדולי החסידים, התפרנס מן המסחר, שניהל ביד רחבה. פעם בא לרגל עסקיו למוסקבה, וביקר שם בעניני מסחר אצל הרוסי מורחב, שהיה בעל בית חרושת גדול לאריגים. הרוסי הזמינו לראות את בית החרושת, שם הובילו את ר' בנימין דרך אולמות מרווחים והראו לו את המכונות הגדולות והנפלאות, שעל ידן עובדים פועלים רבים, ומרגע לרגע הולך ונהפך במכונות חומר גלמי למשהו חדש. ר' בנימין התפעל מאוד ממראה עיניו ואמר בהתרגשות: "מה רבו מעשיך ה', כולם בחכמה עשית וכו'...". משיצאו הדברים האלה מפיו, נשתנה כולו, וכאילו נעקר ממקומו. עצם את עיניו, פניו החווירו, ובדביקות עצומה התחיל לנגן "מה רבו מעשיך וכו'". האנשים התאספו סביבו ועמדו משתאים מחרישים לקול נעימת הנגינה ועצמתה ומראה פניו החווירים, עטורי זקן שיבה ופיאות, שעליהם נסוך אור שלא מעלמא הדין. כולם הרגישו שאיש קדוש עומד בתוכם. ביראת הכבוד החזיקו מורחבו ועזריו את ר' בנימין בידיה, הכניסוהו בהירות רבה לתוך המרכבה והביאוהו למלוננו. ר' בנימין לא הרגיש מה שנעשה אתו, ועוד שעות רבות לאחר כך היה שרוי בדביקות...

13. כי לא נחש ביעקב (11)

יום אחד בחורף היה ר' בנימין נוסע אל הרבי הזקן, באמצע הדרך, לפנות ערב, התחוללה סופת שלג, והכפור התגבר מרגע לרגע ועצר ממש את הנשימה. ר' בנימין רעד מקור וכמעט שנתעלף. נשתהה ר' בנימין לפי דרכו בבית מרוח של גויים, כדי להתחיל בוח להתחמם קצת. המזג, גוי ישיש, שזקנו לבן ומוגדל, הקריב לפמנו כוס יי"ש (יין שרף).

(10) יש כאן להעיר שני דברים אלה. ראשית, שני הסיפורים האחרונים על ר' בנימין קלצקער, ששמעתי כמה פעמים מפיו אבא, לא ראיתי בשום ספר ולא שמעתי אצל חסידים אחרים. אמנם בבית רבי (פרק כ"ו) נזכר שמו של ר' בנימין קלצקער בין שאר התלמידים של הרבי הזקן, אבל לא נזכר שם סיפור עליו. שנית, בשני הסיפורים האלה הראשון הוא חבד-טיפוסי, היינו סיפור הדביקות, ואילו הסיפור השני הוא סיפור-פלאים מסתורי, שאין דומה לו בין כל הסיפורים החבדיים המרובים ששמעתי מפיו אבא.

מיד החל הי"ש שבכוס מתסיס ומפעפע על דרך משונה. למעלה, בפינות בית המרוח, נראו צפרים שחורות, שפערו לעומתו את מקורותיהן. התנער ר' בנימין מעלפונו, שבא עליו בשל הכפור החזק שבדרך, חגר את אבנטו וקרא בקול גדול את הפסוק "כי לא נחש ביעקב...". ומיד נעלמו הצפרים והי"ש שבכוס שכך. נתבהל המוזג וכפף את קומתו. ר' בנימין לא רצה להתעכב יותר בבית-מרוח זה, ציווה מיד לרתום את הסוסים, ויצא לדרך באמצע הלילה. כל אותו לילה היו צפרים שחורות דולקות אחריו בדרך גסיעתו ותולשות מעל ראשו את כובעו ואת ה"יארמולקה" שלו. בקושי, בכל מאמצי כוח, החזיק ר' בנימין את כובעו על ראשו. עם עלות השחר הגיע ר' בנימין לליאדי, מיד נכנס אל הרבי, שפגשו בפתח הבית. כאילו חכה לו מכבר, והרבי אמר לו: כל הלילה נדדה שנת מעיני בגללך... כמעט רגע ונטלו ממך את המוחין...".

נ. הוברמן

האדמו"ר ר' רפאל מברשיד

מי היה ר' רפאל מברשיד? מוצאו, משפחתו? אנשי העיר או שלא ידעו או שהסתייגו מפרט זה. לא ידועה שנת לידתו כמו שנת פטירתו: שנת תקע"ה (1815)¹, תקע"ו (1816)², לפי גירסת אנשי טראטשה, מקום קבורתו, בשנת תקפ"ו (1826)³. בתולדות החסידות ידוע בתור תלמידו של ר' פנחס מקוריץ וממלא מקומו⁴. ר' פנחס מקוריץ, תלמידו וידידו של הבע"ש היה אומר: אינני יכול להיות ערב כלפי הקב"ה בעד משהו, בעד רפאל שלי הנני ערב ערבות מלאה שלא יתנה מדרכו הישרה⁵. ר' פנחס מקוריץ היה מהחסידים הראשונים שנתקרב אל הבע"ש מתוך הכרה נפשית ולא ע"י השפעת חוץ. "אין לך אדם — אומר ר' פנחס — שנשמתו איננה מלמדת אותו בכל שעה ובכל רגע"⁶.

אותי — היה אומר ר' רפאל — מלמדת הנשמה שבי"י. ממקור זה נובעת תורתו החסידות. "לא ברעש ה' — היה אומר בשם רבו — לא בהתלהבות חיצונית, אלא בדביקות פנימית נפשית ע"י מדות מוסריות נעלות"⁸. לא רק בגבהי שחקים ובעולם הרוח, גם במקום שהרוח איננה וישנה רק מציאות אפורה ואכזרית. עקרון זה הונח ביסוד החסידות שלו הידועה בתולדות החסידות — "החסידות הברשדאית". סגולה מיוחדת לה הבטחון, הארה נפשית כחסד עליון, שאיננו מותנה בשום תנאי חומר ורוח. "כשבאה צרה על בן אדם — אומר ר' רפאל — יבטח בחד עליון בל ימוט, לא יעשה שום דבר ושום רפואה רק לבטוח ואפילו לא להתפלל להקב"ה על זה ולא לטהר את עצמו בקוואות ובטבילות ולא לעשות שום הכנות ועוד דברים שאינם בגדר הרגיל, רק לבטוח"⁹. מכאן אולי הנוהג אצל חסידי חסידי ברשד שאינם מרבים בטבילות ומקוואות לפי המקובל מזמן הבעש"ט, שע"י טבילה ומקוה זכה להארה עליונה¹⁰.

ר' רפאל רואה יסוד החסידות בטיהור הנפש ולא בטיהור הגוף בלבד, בהזדככות ע"י מדות טובות והתרחקות ממדות רעות: — שקר, גיאאות, יהירות. "שקר — היה אומר בשם רבו — חמור מעריות"¹¹. יהרג ואל יעבור. אפילו שנוטלים את נפשך, אל תוציא דבר שקר מפיך. ר' רפאל — מספרים החסידים — היה מפרש את הפסוק "מדבר שקר תרחק" (שמות כ"ב, ו') תיזהר מדיבורים כדי להתרחק משקר, כי הדבור בעלמא מביא לידי שקר. חסידי ברשד היו מעוטי דבור ושתקנים.

וכגון זו — מדינת ענוה, אדם שיש בו אף שמץ מגיאאות, אפילו שיהא צדיק וישר איננו בעל ערך השלימות¹². "אדם שהוא במדרגת 'אין' — היה אומר בשם רבו — השכינה שורה

עליו"ס¹⁵). "האיש שמקבל את הכבוד הוא בעל ערך פחות מזה שמחלק לו, כיון שהוא בבחינת "מקבל" והמקבל תמיד פחות מ"נותן" ואיך אפשר להתגאות בזה"¹⁴). אפילו כלפי הקב"ה אין אדם צריך להתגאות ולהתאמץ ע"י כוונות והשגות עליונות רק לעבוד את ה' בעניות ובתמימות ואם הוא ראוי להשגה עליונה, ממילא תבוא¹⁵). מעשה באחד — היה מספר — שהתפלל להשיג רוח הקודש וכיון שתפילה עושה מחצה, השיג רוח בלי קדושה¹⁶).

מתוך מסכת אגדות וסיפורי עם בולטת פעולתו באספקלרית התקופה: — תקופת "דם ואש", חורבן הישובים, התנוונות מוסרית ודתית, שמד והתנצרות. כאיש ההמון רחוקה ממנו מדת הדין, אין לבו עם המוסר. האם אפשר היה למצות את הדין להטיף מוסר בתקופה זו? העם זקוק לרחמים וגם החסידות לבעלי רחמים. ר' רפאל ידע את הסוד הזה — סוד הרחמים והאהבה. אכן זו הבריקה בזוהר מיוחד במשבצת המדות שעיטרה אותו וכאילו נימי נשמתו נשתזרו באופן אורגני תוך מדה זו. היא ידע לחדור לנשמות התועים ולגלות בהן את הנימה הגנוזה מתחת לשכבת המציאות. תוך אמונה, שעלים שנכמשו יכולים להתעורר עדיין, כל עוד יונקים משרשם, מה שאין כן אלה שכבר נגדעו ונבלו.

הוא היה מתנהג — מספרת אגדה חסידית — לבוא לכל אלה שעמדו על מפתן השמד ולבקשם שיתפללו מתוך זכרון בכל יום — "שמע ישראל"¹⁷). עתים היה משנן לפניו את הפסוק והם עוניו אחריו מלה במלה. עתים היה מתפלל ביחד אתם. "התפילה כוללת את כל ישראל אפילו את הרשעים"¹⁸).

מעשה ונודמן ר' רפאל לשבות בבלטה אצל ר' זאב. היה שם אחד מאלה, דחפו ר' זאב. ותוך כדי כך נוף בעצמו: — לו שמע זאת ר' רפאל היה מלא רוגז עלי. שום איש מאתנו לא יכול לדבר עם הפושעים ולהחזירם למדרגת כשרים"¹⁹).

"כשאשתו היתה מצערת את השמש — מציינת אגדה חסידית — היה ר' רפאל נוף בה: "איך אפשר לצער יהודי, איך אפשר לגרום לו יסורים? כל יהודי יקר, יקר, יקר"²⁰). בנסיעותיו בין אנשי כפר ועיירות בירידים ובשווקים היה מעודד ומנחם, נטע אמונה ובטחון. מסביבו המון העם בחמליות ובאבנטים, בעלי צבעים, כדרך האכרים, במגפיים ובמצנפות כבשים, מדבר אתם בלשונם, מעוררם לתפילה ולרחמים ולמדות טובות. "קרוב ה' לכל קוראיו — כל יהודי יכול למצוא את דרכו להשיג ע"י תפילה. תפילה והקב"ה אחד"²¹). כל יהודי יכול להתקרב ולהתפלל עם הקב"ה שהוא מתפלל בהשכמה²²). האיש הישראלי כולל כל התורה, גם חמורו ובהמתו מזוככים ע"י התפילה וכשתגיע הארה לאדם תגיע גם לבהמתו"²³).

היו טוענים אליו חסידים ואנשי מעשה: —

היתכן? ... צמצום ההשגה של יהודי, המעביר את ההמון על דעתו ועל דעת קונו... בור... עם הארץ...

היו מגנים אותו והוא היה מפיס את המגנה. היה מבקש רחמים על פירוד הלבבות. שואה וקנאה שהתגנבו לתוך עם ישראל.

"פעם אחת — מספרת האגדה — שבת בעיר סאוראן (30—25 קילומטר מברשד) והיה שם אורח, חסיד ומגיד וכל ליל השבת חרפו, מבזהו ומכנהו "בור ועם הארץ" וכל מה שר' רפאל מפיסו בדברי כבושין, היה הלה מוסיף לחרפו ולגדפו והיה מצטער מאד על פירוד הלבבות והתפלל להשיג שיטהר אותו מעבירה זו"²⁴).

תוך אהבתו להמון העם הפשוט, נובעת גם הודעתו אתו במלבושיו, אורח חייו והתנהגותו. "היה נוהג — מספרת אגדה חסידית — ללכת בעצמו להשוות עם העופות, בעצמו היה קונה הכל בשוק כדרך ההמונים".⁽²⁶⁾ "כמה שנים — ממשיכה האגדה — היה נוהג שפלות במלבושיו, ולא היה לו, "איבערגעצויגענער טולפ" ולא "פאטשיילה" לקנה את האף"⁽²⁶⁾. מעולם לא ישב על ספסלים קודמים בבית המדרש (היה ידוע בשם "בית מדרש ישן או בית מדרש של ר' רפאל"). רק מאחורי התנור ע"י הדלת מקום מושבם של יהודים פשוטים ודלת העם. "פעם אחת — מספרת האגדה — היה צורך לעזור להחזן בימי נוראים ולעמוד ע"י השפיגעל באנק" והיו לו מזה יסורים גדולים⁽²⁷⁾. תפילת שמונה עשרה השתדל לגמור ביחד עם כולם שלא יחכו לו. "כשמחכים לי כאילו חותכים את בשרי לגורים"⁽²⁸⁾.

בדומה לזה — הרהיטים וכלי הבית, כלי חרס, כפות עץ לאכול, שביב עץ למאיה או פתילה בתוך קערת חרס עם שמן⁽²⁹⁾. ידועה בין החסידים האגדה ע"ד פמוט נחושת מכוסף שהביא לו אחד מחסידיו האמידים במתנה. כשראה אותו ר' רפאל שאל: מגין "גאווה" הזאת?

רבי — ענה החסיד — הפמוט הוא מנחושת רק מכוסף.
אם כך — ענה ר' רפאל — יש בו מ"שקר" ו"גאווה" כאחד⁽³⁰⁾.
החסיד מוכרח היה לקבל את המתנה בחזרה.

פעם אחת הוזמן ר' רפאל להיות אצל ר' ישראל צ"י מרוז'ין. הילדים שהיו עדיין קטנים נשאו "שלייקעס" (כתפיות מחזיקות את המכנסים). החמיר ר' רפאל: — יש בזאת משום "הירות ומשום מותרות"⁽³¹⁾. אברהם בר גוטלבר מספר בזכרונותיו, שר' רפאל סבל ממחלת שברון והיה צורך להשתמש במקל בשעת הליכתו, אולם לא השתמש בו מחשש של "הירות"⁽³²⁾.

"גיאות — היה מסביר ר' רפאל — לבושו של הקב"ה, ככתוב — "ה' מלך גאות לבש" (תהילים צ"ח א) ומי שיש לו גיאות נוטל, כביכול, ממלבושו של הקב"ה ופוגע באין סוף. גיאות אין לה. סוף כמו כעס, שהוא אחד מיסודי הטומאה. כעס מטמא מלגו ומלבר ופוגע בנשמה"⁽³³⁾.

היו אלה מהרגעים הקשים בחייו עם המפנה בחסידות ע"י נכדי הבעש"ט: ר' ברוך ממז'יבוז' ור' נחמן מברצלב. מפנה המצוין בתולדות החסידות בתור תקופת ה"צדיקיות" ו"אריסטוקרטיות שבחסידות". תוך העמדת פולחן הצדיק במרכז, התנשאות מעל ההמון, רחבות ועשירות, כעס ועצבות בעבודת אלוהים ובחי חולין⁽³⁴⁾, עד לליצן בית דאצל האצילים בחצרי ר' ברוך ממז'יבוז' ור' נחמן מברצלב, נין הבעש"ט מצד בתו — אוצר מלא חקירות ועיונים ובעל נפש פיוטית עמוקה, ה"צדיק בבחינת משיח"⁽³⁵⁾.

אגדות חסידיות מאתו הזמן, מספרות ע"ד שינוי באורח חייו, בתלבושתו והתנהגותו, כדרך תלמידי חכמים, אולם לא בתורתו ושיטתו. בולטת מעין התנגדות המרמזת בעקיפין מתוך עצם הפעולה: פשטות ועניות שהן במילא נגד "הירות ורחבות, "כללות ישראל" נגד ה"אחד" והיחיד, אהבת ישראל ותפילה שבלב בעד כלל ישראל נגד מחלוקת ופירוד. עתים בעידנא דריתחא מצד חסידיו, היה מזהירם ומשתיקם. התנהגותם של נכדי הבעש"ט היתה אצלו תעלומה שאסור להרהר אחריה וכל שכן לערער ולנגוע. "פעם אחת — מספרת אגדה חסידית — ניסה אחד ממקורביו לדבר בנוכחותו על ה"בראצלאווער", התריע ר' רפאל והשתיקו⁽³⁶⁾. היה מזהיר את חסידיו לדבר בלשון רכה ובנחת תוך לימוד זכות⁽³⁷⁾.

מעין רמז צנע כלפי חופש הדבור של ר' ברוך ביחס לצדיקי דור ואפילו ביחס לבן אחותו ר' נחמן מברצל'ה³⁸).

שיטתו ההמונית הקיפה גם עניני דת ודין, לא להכביד על ההמון במעמסת החומרות והדינים. חומרות מביאות לידי קלות ופריקת עול. הדינים ממשיכים חובת הגלות והחומרות הן מסיטרא דדינא³⁹ ובדור זה צריכים לגשת לכל אחד בסיטרא דרחמי⁴⁰). הוצמדות מפחידות את היהודי הפשוט ואינן בגדר של קיום. לדוגמא, הביא את ה"באר היטב" בשם "תולעת יעקב" על המשפט — "ההולך ד' אמות בלי נטילת ידים חייב מיתה"⁴¹). כלום יש מישו מהיהודים הפשוטים שלא יתחייב מיתה?

פעולתו זו בסוף ימיו מציינת שינויים. דרשותיו ושיחותיו מתובלות לרוב בפסקי דינים ומאמרי חז"ל, כדרך הצדיקים, לפי דרכו ושיטתו. "כשאני צריך להוכיח לאדם — היה אימר בשם רבו — אני מסביר לו לפי השגתו בדברי חכמה, בכדי לעורר את הנשמה שבו, ככתוב — והחכמה מחיה את בעלה. חכמה היא בבחינת נשמה. לפעמים ע"י מילתא דבדיחותא, משל ומעשיה, דבר חז"ל — לפי השגתו של אדם. לא כמו אנשים בדורנו שאומרים תוכחת מוסר לאדם שיחזור בתשובה והאדם ר"ל (רחמנא ליצלן) איננו יסול לעזור לעצמו ולחזור בתשובה"⁴²). אחרי מותו של ר' פנחס מקוריץ התאחדו חסידי קוריץ וברשד בשם "חסידי ברשד"⁴³). חוג פעולתו מתרחב. הוא מתפרסם במדותיו הענוותניות. אברהם בר גוטלובר מספר בזכרונותיו, שפעם אחת איקלע לדובוסרי (על גבול בסרביה וחרסון) מורדף מלחץ השלטונות. חסידי ברשד הושיטו לו עזרה, כשנודע להם, שר' רפאל היה מתאכסן אבל אביו בקונסטנטין ישן⁴⁴).

ספרים לא כתב ר' רפאל. מרבית תורותיו התהלכו בין חסידי מפה לפה ונרשמו לאחר מותו. מהן — "מדרש פנחס", "בתוספת דברים נוראים ויקירי ערך מהצדיק הקד' ר' רפאל מברשיד" (תרלג), "כתב יד לר' רפאל מברשיד, העובר מדור לדור בירושה בין חסידי קוריץ וברשד, שיש בו מתורתו של ר' פנחס רבו"⁴⁵). תורת רבו נזכרת על ידו בדחילו ורחימו. עתים לא במפורש: — "הוא צוק"ל", "שמעתי מפי מורי הקדוש צוק"ל", לחסידי ברשד היו נוסחאות תפילה ומנהגי בית כנסת מיוחדים, בקבלה מר' רפאל. היו דולגים על אי אילו פיוטי הקליר בתפילות ימי נוראים, שלפי דעתו של ר' רפאל — "רצה הקליר לעשות תשבחות להקב"ה"⁴⁶). אינם מקפידים בעניני טבילה ומקוואות. מתפללים בלחש ובשקט, מלה במלה תוך דביקות נפשית, ללא התלהבות מאומצת. בתפילת שמונה עשרה אינם אומרים — "וכל המינים ברגע", אלא "כרגע" ולא "בבית סופריהם", אלא — "ועל פליטת סופריהם". תוספת מלה "בבית" — מסביר ר' רפאל — נמשכת מכת ש"צ ימ"ש, שהוסיף תיבת "בבית" לבדות גימטריא של שקר בצירופיהם לענין ב' שמות טומאה הנ"ל⁴⁷). בחול אינם אומרים "יגדל". פעם אחת — מספרת אגדה חסידית — שמע' שר' לייב מברליפקה, שהתפלל לפני העמוד בחול, אמר — "יגדל", שלח אליו לא לומר⁴⁸). בליל שבת אינם אומרים "כגוונא" ומתחילים מ"רזא". לעומת זאת נאמרה תפילת "ושמרו" בהטעמה ובדביקות. החסידים מספרים בשם ר' רפאל — "כשהיהודים אומרים "ושמרו" בליל שבת בדביקות נעשה רעש בעולמות עליונים"⁴⁹). חסידי ברשד היו מקפידים בעניני ציצית וטליתות ו"דקדוקי מצוות, הממתיקים עניני מצוות ציצית". לפי סיפורי החסידים, היה ר' רפאל בעצמו ממציא ציצות כשרים (כשרות) לעולם, שיהיו מנופץ (שתהיינה מנופצות) לשמה מה שקורין — "ציגייערין" (צמר דק) ולומר בפה מלא לשם מצוות ציצית ושתהיינה ארוכות י"ב אגודלין והשמש ארוך לעשות בו הכרוכין. וכן בעניני טליתות וכו'⁵⁰).

אגדה חסידית היתה נפוצה בברשד והסביבה, שניגוני תפילות ראש השנה ויום

הכפורים, המקובלים ברוב תפוצות הגולה בעצבנותם הלבבית ובלחן המסתורי, חוברו ע"י ר' רפאל. ר' פנחס רבו התגלה אליו בחלום אחרי מותו ולמדהו. הם נקראים עד היום „נוסח ברשד“.

בתולדות החסידות עומד ר' רפאל בצל, מסתופף בצל רבו. האגדה לא פינקה אותו בסיפוריה ובמופתיה. החסידות יודעת לספר על אנשי שם, יורשי אבות, המתחממים בחסד אבותיהם, ומעט יודעת לספר על אלה המופקעים מכל גושפנקא יחסנית, נזירי החיים, תמימים ופשוטים, שהתרוממו למדרגה נעלה בחסד חובת הלבבות שבהם.

דומה לו בהרבה — ר' צבי הירש מרימנוב בכה המוסר ובקו הישר ההמוני. טיפוס מקורי בחסידות הגליציאית, תלמידו של ר' מנדל מרימנוב. שניהם, ר' רפאל ור' צבי הירש מאנשי העם, משרות ההמוניות הפשוטות. ר' צבי הירש — שוליא דחייטא, משרת, מסיק התנורים אצל ר' מנדל, שמש ושליח. על ר' רפאל — קיימות גירסאות שונות: מלמד דרדקי, שמש, יש אומרים — קברן. בכל אופן יחוסו איננו מעוטר בזר חסדי אבות.

אגדה חסידית מספרת על ר' פנחס מקוריץ, שהיה אומר: — הקב"ה יחזיק לי טובה שנתתי לו „רפאליק“ כזה, כשם שהבעש"ט היה אומר ביחס לתלמידו ר' יעקב יוסף מפילנאה: — „הקב"ה יחזיק לי טובה בעד „יוסלה“ כזה“⁽⁵¹⁾. בדומה לזה היה ר' מנדל מרימנוב מתפאר: — „באתי לעולם רק בשביל ה„משרת“ שלי, צבי הירש, כמו שהאר"י ז"ל לא בא לעולם רק למען תלמידו ר' חיים וויטאל“⁽⁵²⁾.

ר' צבי הירש לא העלים את מוצאו ההמוני. לא התבייש בו. אגדה חסידית מספרת: — „שעה שהתחתן ר' ישראל מרוזין עם ר' צבי הירש מרימנוב, לפני התנאים, התנהג ר' ישראל מרוזין לספר ע"ד יחוסו: — ר' שלום מפהרבישץ, ר' אברהם מלאך עד המגיד ועד הבעש"ט. כשהגיע תורו של ר' צבי הירש, קם ואמר: הייתי שוליא אצל חייט... עבדתי חמש שנים... הייתי פועל צדק... קרב הרבי מרוזין ואמר: די, יש לכתב את התנאים“⁽⁵³⁾. אגדות כאלה קיימות ביחס לר' רפאל מברשיד. אברהם בר גוטלומר מספר בזכרונותיו: — „לא בא בטרוניא כשהשפילו אותו, שגינוהו בכינוי „בור ועם הארץ“, היה סולח בסליחת גמורה בעד העלבונות“⁽⁵⁴⁾. פעם אחת — מספרת אגדה חסידית — שכח לספור ספירה והוכרח לספור בלי ברכה וכשהתפלל לפני העמוד, הרחיקו אותו בזמן הספירה והיה מחשיב את הדבר לזכות גדולה בעד השפלה כזו“⁽⁵⁵⁾.

ר' רפאל היה אומר: — „איך אפשר להגיע לידי שפלות כזו כמו הירשל וואסערפירער (מוביל מים) שעה שהוא נכנס לביתו של בעל בית. רבונו של עולם! הביאני לידי מדרגה כזו“⁽⁵⁶⁾.

שניהם לא רדפו אחרי כבוד ולא התכסו באיצטלות תלמידי חכמים, אם כי שניהם היו בעלי תורה. ר' צבי הירש היה אומר, שמביע מה שהושרה עליו ולפעמים, הוא שוכח את תורתו“⁽⁵⁷⁾. ר' רפאל לא היה מזכיר את תורתו, רק מה שנשמחו מלמדת אותו“⁽⁵⁸⁾.

בזמן פטירתו של ר' מנדל רבו — מספרים החסידים — התאספו סביב למטתו והחליטו להושיב את ר' צבי הירש כממלא מקומו. אחרי שבנו ר' נתן לא רצה לרשת מקום אביו. שמע זאת ר' צבי הירש וברח“⁽⁵⁹⁾. ר' רפאל מברשיד לאחר פטירתו של ר' פנחס מקוריץ לא הסכים לשבת על כס רבו ונשאר בנדידתו כל ימיו“⁽⁶⁰⁾.

האגדה החסידית שלא פנקה אותו בחייו, לא יכלה להתעלם ממנו במוותו. מות ישרים על מזבח האמת — הנקודה החשובה בחייו עד מסירת נפש. על רקע זה נשתזרה אגדה זו:“⁽⁶¹⁾.

„פעם אחת חטא איש אחד נגד חוקי המדינה באופן שנתחייב בראשו למלכות, אך אם שני צדיקי הדור, ר' משה צבי מסאווראן והרה"ק ר' רפאל מברשיד יושבעו, שהיהודי הזה לא חטא ולא אשם בדבר הסחורה, יפטרוהו לשלום. הצדיק ר' משה צבי מסאווראן, בראותו, כי רעה נגד פני הנאשם ובחייו תלויים חיי אשתו וילדיו, פסק, שפיקוח נפש דוחה הכל והורה היתר לעצמו לקבל עליו את השבועה, ואם גם יהיה איזה חשש איסור בדבר, גמר ר' משה צבי בלבו, מוטב לו שיאבד בנהיגו ובלבד שיציל כמה נפשות מישראל ממיתה. אבל הרה"ק ר' רפאל, שאחז בדרכי רבו הקדוש ר' פנחס מקוריץ, שהעמיד את כל החסידות על יסוד הזדככות המדות וכל המדות תלויות במדת האמת ושברח גם מצלו של שקר, לא יכול לקבל על עצמו את השבועה ואמר — מוטב שיאבדו נפשות מישראל ולא תעקר אות אחת מהאמת.

אשת הנאשם וילדיו לא נתנו דמי לו ויפצרו בר' רפאל ויבכו בביתו ימים רבים, השכם וערב שיורה היתר לעצמו והוא, הרחמן, שלא השיב פני איש ריקם מעודו והיה מוכן להפקיר את עצמו, נפשו ומאדו בשביל דמעה אחת מישראל, הקשיח הפעם את לבו ולא שמע אליהם. אבל הם לא עזבוהו ובהגיע יום האחרון למועד השבועה בכו ולא זזו מדירתו.

הלילה ור' רפאל יושב בחדר סגור ומסוגר. מחר יום הדין של היהודי, בעל אשה ובנים ובידו להציל נפש יהודי, אשתו וילדיו. אמנם פיקוח נפש דוחה הכל וכל המקיים נפש אחת מישראל וכו'. וראיה לדבר, הרי אותו צדיק, ר' משה צבי מסאווראן, הולך להשבע ובודאי יעשה כתורה ובכן גם עליו להכין את עצמו לשבועה. אך איך יעשה את הנבלה הזאת? האם הוא ישבע לשקר ויאמר את ההיפך מהאמת? כמה עמל לנקות את נפשו. מעולם לא אמר על הן — הן ועל לאו — לאו, מפחד פן יתבדה. מימיו לא אמר שמעתי, ראיתי, גם על אשר שמע וראה מימיו לא לבש בגדים צבועים, דמוחזק כשיקרא, כי השקר הוא אבות הטומאה ומקור הפשע, והאמת מקור הקודש ויסוד העולם. הכל מצטמצם אצלו בנקודת האמת — חותמו של הקב"ה — יסוד היסודות ועיקר העיקרים ועתה יחלל את הכל. לא! לא יעשה את התועבה הזאת... אבל... הרי דמו של היהודי יהיה נדרש ממנו... והאשה וילדיה...

הוא נתן קולו בבכי.

רבונו של עולם! אתה בחרתנו מכל העמים ותתן לנו את תורתך הקדושה ובתורתך כתוב לאמור: — אל תשקרו! ואתה יודע איך ברחתי מהשקר ומסרתי את רוחי ונשמתו להאמת. ועתה, כאשר זקנתי ורוב שנותי עברו עלי, הבאת אותי לידי נסיון. קח את נפשי ממני...

התמוגג בדמעות עד אשר יצאה נשמתו.

בבוקר הודה הנאשם על חטאתו. התלמידים מהרו לבוא לחדרו של רבם והוא מוטל מת

ונשמתו בגנזי מרומים⁶²).

גירסא אחרת:

„סמוך לברשד חי מסור אחד, שהיה גורם צרות רבות לבני ישראל עד שקם עליו אחד והרגו בחמתו וקברו בסתר. אשת ההרוג, ברצותה להתנקם בהצבור היהודי, עשתה עצמה כמבקשת היתר עגונה ור' רפאל מברשיד ור' משה צבי מסאווראן נתנו לה את ההיתר כתוב וחתום כהלכה. הלכה האשה והמציאה היתר זה לערכאות והוכיחה שהיהודים יודעים ע"ד הריגת בעלה ע"י ההיתר הזה ומתוך זה נשקפת סכנה גדולה לכל יהודי הכביבה. רק אחרי השתדלות רבות, הוציאו פסק דין, שאם שני הצדיקים יושבעו, יבטלו

את המשפט. ר' משה צבי מסאווראן הסכים, אולם ר' רפאל מברשיד, כששמע את פסק הדין התחיל לבכות ולבסוף הודיע שיש לו עצה. ברח לטאראשטשה, קרא לחברה קדישא. הטיל את עצמו על הקרקע ואמר: רבוננו של עולם! אני שמעודי לא יצא מפי דבר שקר, האם לעת זקנה אשבע לשוא? היה לא תהיה! טוב לי המוות מזדים אלה... אלוה האמת, קח את נפשי ממני...

שמע אלוהים את תפילתו והעלה את נשמתו למרומים⁽⁸³⁾.

אברהם בר גוטלבובר מציין בזכרונותיו את האגדה ע"ד מותו של ר' רפאל ומוסיף: „אלה תולדות איש ישר וצדיק תמים שדיבר אחת בשפתו ובלבו. אמנם הוא לא היה מגדולי התורה כמו אחרים, אולם צדקתו וישרתו, מדותיו המוסריות הגעלות מנחילות לו כבוד ותהילה“⁽⁸⁴⁾.

- (1) תולדות יעקב יוסף בחוקותי.
- (2) שם, וישלח.
- (3) שם, ויקהל.
- (4) הרב יוסף לוי לוינשטוק, אב"ד וורשא, דור נדור ודורשיו, וורשא תר"מ.
- (5) בנימין מינץ, ספר הסתלקות, תל-אביב, תר"צ.
- (6) אברהם פרדקין, אברהם בער גוטלבובר און זיין אפאכע, ווילנא 1925. ש. א. הורוצקי, החסידות והחסידים, ברלין תרפ"ג.
- (7) מדרש פנחס, וורשא תרל"ג.
- (8) מדרש פנחס.
- (9) כתב יד לר' רפאל מברשיד.
- (10) צחאת הריב"ש, תקנ"ג; כתר שם טוב, לבוב, תרכ"ה; ליקוטים יקרים, לבוב, תרכ"ה.
- (11) כתב יד לר' רפאל מברשיד.
- (12) שם.
- (13) שם.
- (14) פאר לישראל, ירושלים, תרפ"א.
- (15) כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (16) שם.
- (17) פאר לישראל.
- (18) כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (19) כת"י, מדרש פנחס.
- (20) שם.
- (21) שם.
- (22) כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (23) ליקוטי רב האי גאון, עמוד כ"ב.
- (24) פאר לישראל.
- (25) מדרש פנחס; כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (26) שם.
- (27) שם.
- (28) שם.
- (29) הרב י. ל. פישמן, שרי המאה, חלק ג'.
- (30) בית ישראל מאת הרב ר' מרדכי פרידמן, חוסישין, תרע"ב.
- (31) א. פרדקין, אברהם בער גוטלבובר און זיין אפאכע, ווילנא 1925.
- (32) פאר לישראל, ירושלים, תרפ"א.
- (33) שם.
- (34) דברי דוד, ליקוטים מהרה"צ ר' דוד מהר"סיאטין, חוסישין, תרע"ג.
- (35) ליקוטי מהר"ן, אוסטרסה, תקע"ז.
- (36) מדרש פנחס.
- (37) שם.
- (38) ימי מהר"ן, עמ' ג'.
- (39) כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (40) מדרש פנחס; פאר לישראל.
- (41) כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (42) שם.
- (43) אברהם כהנא, אנתולוגיה של החסידות, ווארשא, 1925.
- (44) אברהם בר גוטלבובר, זכרונות ימי נעורי, הבוקר אור, 1881.
- (45) בהודמנות זו הנני להביע את תודתי העמוקה לה' שפירא, מנכ"י ר' פנחס מקוריץ, בת"א, רחוב מנדלי, שהמציא לי באדיבותו כת"י של ר' רפאל מברשיד, שהשתמשתי בו לעבודתי זו.
- (46) כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (47) כת"י לר' רפאל מברשיד. (בבית סופריהם בגימטריא — שבתאי צבי).
- (48) שם.
- (49) לפי גירסא חסידית אחרת המדובר בר' לוי יצחק מברדיצ'ב בקשר עם הוזהרתו של בעל התניא שלא לומר „ושמרו“ כליל שבת. נודמן פעם ר' לוי יצחק עם בעל התניא ושאלו: היתכן? איך כבודו אינו גורם לומר „ושמרו“? הרי מקובל שבשעה שהיהודים אומרים „ושמרו“ כליל שבת נעשה יריד בעולמות העליונים. — ומה בכך? ענהו בעל התניא, אם יהודי לא יכול לנסוע ליריד אחד?
- (50) כת"י לר' רפאל מברשיד.
- (51) שם; מדרש פנחס.
- (52) הדב ישראל קמלהר, מבשר טוב, רישא תרצ"ז.

(61) אגודה זו ושל אחריה הבאתי בסגנון המקורי ללא שינויים.
 (62) הרב יקותיאל קמלר, "דור דעה", בלור-גורו, תרצ"ג; הרב י. ל. פישמן, "שרי המאה", חלק ג.
 (63) בנימין מינץ, ספר ההסתלקות, תל-אביב, תרצ"ד.
 (64) אברהם בר גוטלובר, זכרונות ימי נעורי, הבוקר אור, 1881. מה שמביא מר דוד סמילנסקי בספרו "עם בני דורי" (ת"א, תש"ו) על המנוח מאיר דיזנגוף, שהקדיש בסיפוריו כמה מלים למדריכו הרוחני ר' רפאל מברשיד, מתחמם כנראה, לאחר.

(53) הרב ישראל קמלר, מבשר טוב, רישא, תרצ"א; מ. בובר, אור הגנוז, ירושלים, תרצ"ז.
 (54) א. פרדקין, אברהם בער גאטלאבער און זיין עפאכע, ווילנא, 1925.
 (35) כת"י לר' רפאל מברשיד; מדרש פנחס.
 (56) שם.
 (57) מ. בובר, אור הגנוז, ירושלים, תרצ"ז.
 (58) מדרש פנחס.
 (59) הרב ישראל קמלר, מבשר טוב, רישא, תרצ"א; דור דעה, בלוגור, תרצ"ג.
 (60) כת"י לר' רפאל.

יוחנן מברסקי

ר' אליהו מוילנה

א. ילדותו ובחרותו

בקורות ישראל נמשכו ימיהם בנינים, לפי הערתו החריפה והמוגזמת של צונץ, עד ראשית המאה הי"ח, ואת ר' אליהו מוילנה יש לראות כאחרון לגדולי הפוסקים והמפרשים. ואף-על-פי-כן הוא לא רק סוף, אלא גם סף של התחלה. אין להבין את ספרות ההשכלה בלי השפעתו הגדולה.

החכמה ירושה היתה לו, כי נצר הוא משורש ר' משה רבקה מוילנה בעל "באר הגולה" ור' משה קרמר, אב-בית-דין של ווילנה. ר' משה היה מפרש "אל תפנו אל האבות" (ויקרא י"ט, ל"א) — אל תפנו אל האבות. צריך אדם לסמוך גם על הסברה של עצמו. זו תהיה במידה מרובה דרכו של ר' אליהו.

חינוכו שונה היה מחינוכם של שאר התינוקות. נוהג של עולם: "מתחילה אדם לומד מרבו, ואחר-כך כשנעשה חכם ואינו צריך עוד לרב הרי הוא חבר, ואחר-כך כשלומד לאחרים גם הוא רב, קרא" (פירוש הגר"א על שיר השירים). הוא לומד מפי רב רק עד ששנים. עודנו קטן רואים אותו גדול — חריף ומקשה, מתון ומסיק — והרבה שמועות מהלכות עליו, שמועות מוגזמות ושאינן מוגזמות כל-כך. "תמיד יתגלו לו עניינים חדשים ונעימים, וישמח האב בכל עת שהוא שומע חידושי בנו, כי השמחה תסוב על דבר חדש". נקל לשער, שלא רק אביו, ר' זלמן, שמח לחידושי בנו הקטן, אלא גם אמו מרת טריינה, שהיתה ילידת סעלץ, עיירה הסמוכה לבריסק דליטא. אמנם, אין אנו יודעים הרבה עליה. כהרבה אמהות בישראל, העמידה את עריסתו בבית-הכנסת, שהילד יספוג דברי תורה. "אמא נכללת באבא ונקראת על שמו". ואולם אין ספק, שהשפיעה הרבה על בנה בראשית ילדותו. הרי ילד הוא, "בתחילה ביציאתו מאמא — בסוד קטן שצריך לאמו עד בן שש, — ואחר-כך מתעקר משם". היא איפוא שורש ההשפעה, שהיא בחינת לידה שניה. ואולי גדולה עליו השפעתה משל אביו, אף שהאחרון מלמדו תורה, "דעת דאבא נשאר במוחין ודעת דאמא היא דעת המתפשטת" (פירוש הגר"א על ספרא דצניעותא). ואולם ככל שהוא הולך וגדול, נפנה הוא יותר לעצמו.

בסימטאות הצרות והעקלקלות של ווילנה, בחצרותיה האפלות — חצר בתוך חצר, חצר לפנים מחצר — משחקים תינוקות קטנים אינם בני מעשה אלא בשעשועיהם.

הם משחקים ושוחקים — „השחק הוא שמחה פתאומית המגיע לאדם“. לאליהו הקטן נועדו שעשועים אחרים ושמחות אחרות. בן שש וחצי דורש הוא בבית-הכנסת „חילוק“, ובסעודה השלישית של שבת מגסהו ר' השיל, אב-בית-דין העיר, לראות אם בור סיד הוא או גם מעיין הנובע. הוא נותן לו שעה אחת להתבונן, והילד מראה נפלאות, כי מקשה עוד קושיות; מקשה ומפרק כולן.

אין מכניסים את אליהו לישיבה, כנהוג, ללמוד בדיבוק חברים רבים. רק בהיותו בן עשר הוא לומר עם עוד שני נערים, שאחד מהם, אריה לייב, עתיד להיות רב בצ'כונוביץ. ואולם הברזל לא יחודד אלא בברזל — אין כוחם ככוחו. אמנם, „יש אדם שהוא חריף, אבל מתחילה הוא קשה הבנה, רק אחר שמשיג את הפשט יכול לומר חריפות“. אליהו יכול לומר חריפות תוך כדי השגת הפשט.

הלומד מפי רב משנתו מסודרת. הלומד לבדו למידתו מדעתו ומבחירתו, ואולם עתים היא כסדר ועתים היא שלא כסדר. לא כן העילוי שלנו בהפלגת שקידתו. אין פינה מפניות המדע שאינה מעוררת את לבו. ודאי, עיקר סעד הלב שלו הוא בתורה שבכתב ושבעל-פה — בתלמוד בבלי וירושלמי — ובדברי פוסקים ראשונים. ואולם עוסק הוא גם בדיקדוק, אשר לרבנים כמו זר נחשב, בחכמת המוסיקה, האלגברה וההנדסה. אם נעלה על דעתנו שלא מקרה הוא, שגליליאו היה פרופיסור למדע-הצבא; שבמאה ה"ח גלמדו חכמות טבעיות ולימודיות (חוץ מרפואה) בסדר ובשיטה רק באסכולות של תותחנות, נשתאה עוד יותר לרוחב אפקיו ולגודל הישגיו של העילוי מווילנה, הלומד לעצמו, ופעמים הרבה גם מעצמו.

עם זאת עלינו לזכור, כי הימים ימי תחילת ההשכלה בליטא. אמנם, יהודי ליטא מתחילים לנסוע לירידי לייפציג בזמן מאוחר הרבה יותר מיהודי פולין, ואולם עוד קודם לכן מגיעים אליהם ספרי אשכנז ולבם של יחידים הולך אחרי חכמות חיצוניות. כך, למשל, נמשך ר' יונתן בן יוסף, רבה של רוז'ינוויה (גליל גרודנה), אחרי חכמת השיעורים. כשפרצה ב-1710 מגיפה בעיירתו, נדר נדר, שיפיץ חכמת התכונה בישראל, משום שבאותם הימים האמינו, שיש זיקה פנימית בין מגיפות וחשובים אסטרונומיים. וההשכלה אינה מתן-חוץ בלבד. זה כמה דורות הוטלה תסיסה במחשבתנו מבפנים.

„חכמה ותבונה הוא אדם“ (תנאי דבי אליהו: משלי). ואולם האם העילוי שלנו מווילנה פולו מוח? כשהוא „קודם י"ג שנה“ מתחילות להתעורר בו נטיות מסתוריות. תלמידו המובהק ר' חיים מוולוז'ין מספר לנו, מה ששמע מפיו עצמו: „פעם אחת התחלתי לברוא גולם, ובעודי באמצע עשייתו חלפה ועברה תמונה אחת על ראשי והפסקתי מלעשותו עוד, כי אמרתי: מסתמא מן השמיים מנעוני לפי רכות שני אז“. (הקדמה ל„ספרא דצניעותא“). האין בבריאת הגולם משום גילוי של התעוררות יצר המין? צמאון הדעת והנטייה למסתורין יהיו שני חצאי פניו של הגאון מווילנה כל ימיו. ורשאים אנו לתאר לנו חלומותיו בבחרותו: „עולם העליון הוא אשה ותורה“ (באורי אגדות: מסכת ברכות), אלא שהתורה מכריעה. כל ימיו ישאף לכיבוש היצר, שלא ירוץ לבבו אחר תאוה לשעתה.

אליהו נוטה אל החכמה הנסתרה — ואל חפשט הפשוט. אביו, כפי שראינו, לימדו בהיותו בן שש וחצי „חילוק“, ואולם הוא הולך ומתרחק יותר ויותר מכל הפילפולים והחילוקים, הנהוגים אז בישיבות. לא מפילפול של אמת, שהוא, בסופו של דבר, יסוד שיטתם הוויכוחית-מציאותית של חכמי-התלמוד, אלא מפילפול-שווא, מהכנסת פיל לקוף המחט, והרי גם לפי הגמרא „סדרן קודם לפלפלן“, כי „אגב הריפתא שבשתא“, ורש"י, כשאין פירוש נראה לו, רגיל לומר: „ופירוש משובש הוא מאדם חריף ומפלפל“. ורבנו תם כותב: „מה לנו בחריפות של הבל“, גם הריב"ש, המהר"ל מפראג, השליה חתכו

קטיגוריה קשה על הפילפול, לפי שהוא "מגלה פנים שלא כתורה שלא כהלכה" — "אוסרים את המותר" ומתירים את האסור. ור' אריה לייב בן אשר (נולד בערך בש' 1695, נפטר ב-1785), הוא בעל "שאגת אריה" המפורסם, כותב: "כמה שיהרהר האדם בכל מה דאפשר, שיהיה עיקר הפילפול באמיתה של תורה, מכל מקום אי-אפשר שלא יתערבו בו דברים שאינם לאמיתה". ובלשון קשה יותר: " — — — אינני מכניס ראשי בפילפולים ודיקדוקים כאלה, שאין זו דרכה של תורה. ומעתה בטל כבוד התורה וכל איש חכם בעיניו, אף שאינו יודע צורתא דשמעתתא, מחבר חיבורים בתשובות ודינים, ובוודאי ראוי לקרוע על זה כעל ספר תורה שנשרף, והתורה חוגרת שק עליהם". גם אליהו מווילנה מרגיש יותר ויותר, שיש דבר שהוא עקום, "אף-על-פי שהוא ישר", משום "שמי שנתעקם שכלו — — — מערבב דברים זרים יחד". דבריהם של בעלי הפילפול אלה "שקרים ודרושים מפוארים וחילוקים בכדי להתפאר ולהתנשא". לדעתו, "פשטי התורה (הם) הלבוש של התורה".

ואולם לא רק בדרך לימודו מתרחק עכשיו העילוי אליהו מאביו, אלא גם בהשקפותיו על עתידו. לא בחזר אחד יוצא עכשיו מליטא ללמוד חכמת הרפואה בפאדובה. בין השררות שבליטא נמצאים פטרוניים התומכים בבעל כשרון מישראל, בתנאי שישרת מספר שנים אצלם בתור "רופא-החצר", אם-כי מותר יהיה לו לרפא גם את אחיו לאמונה. בין פטרוניים אלו אנו מוצאים את הראדזיוויליים, הפלאטריים, הצ'אפסקים, הכריפטוביציים ורבים אחרים. אגב, כמעט כולם לא קאתוליים הם. וגם באיטליה יכול רופא יהודי לעלות. הנה נתמנה יהודי לרופא החצר של הדוכס ממאנטובה ואחרי מותו מילא בנו — בהסכמת האפיפיור — את מקומו. אומרים, שמשרת רופא החצר היא כבר מסורת בידי משפחה יהודית זו. והאם לא היה יהודי, רבו של הישר דלמדיגו, מקודם רופאו של הדוכס מטוסקאנה ואחרי-כן רופאם של המלך והמלכה בצרפת? וגם קהילות ישראל, כגון קרקא, לובלין או הורודנה, שולחות מזמן לזמן בחורים ללמוד רפואה, שלא יהיו רבים מהם מתים, חלילה, מבלי תרופה ורופא אומן!

גם רצונו של אליהו להיות רופא, בחירת מקצוע, במידה שהיא בחינת בחירה ותלויה בפנימיות דעתו ולא בתנאים חיצוניים, כגון דאגת-פרנסה ו"תכלית", לרוב אינה מקרה. עמנואל קאנט, בן דורו של הגר"א, אף הוא רצונו בנעוריו להיות רופא, וכל ימיו הלך לבו אחר הרפואה — המשום שלדברי עצמו "לא היה מעולם לא בריא ממש ולא חולה ממש"? ההיה גם אליהו, הלן באהלה של תורה, לא בריא ממש ולא חולה ממש? על כל פנים וודאי אין רצונו להיות רופא פשוט. "יש ג' מיני רופאים: אחד — חכם, שנותן סם לגרש הדמים הרעים, והב' שאינו יכול לגרש הדמים הרעים, אלא שנותן תחבושת על כל מכה ומכה ומרפא אותה מבחוץ, והג' שאין יודע גם זאת, אלא שיכול לרכבה שלא (ת)היה כל-כך קשה". וודאי רצונו הוא לרפא מחלות מבחוץ ומבפנים, כמו הרמב"ם בשעתו.

ואולם בחירה זו של אליהו מביאתהו לידי סיכסוך עם אביו. אין ר' שלמה זלמן רוצה, שבנו יתבטל מתורתו, כשיצטרך ללכת להציל נפשות. ויש כאן חשש גדול מזה, בין התיאולוגים הנוצריים היה שגור הפתגם: "במקום שלושה רופאים, שניים כופרים", ואולי חושש גם ר' שלמה זלמן, שבנו ייצא לתרבות רעה בלמודו רפואה? לצעיר, שאינו פונה רק "אל האבות", אלא סומך גם על הסברה של עצמו, וודאי לא קל היה לוותר, כאשר בא בימים פדה את עצמו מידי כוהן, ולא הסתפק בזה שפדהו אביו.

בהיותו כבן י"ח משיאים לו את הבתולה חנה, "בת איש שוע ועשיר", ר' יהודה לייב מקידאן, הבאמת עשיר היה? יש אומרים, שהיה אביון גדול. ואולי נכוונת שתי השמועות? עשיר היה ונתרושש, כרבים אחרים בדורו. והאם חינה של חנה על בעלה העילוי? אין חשיבות בעיניו ליפיו של הגוף, "עיקר היופי הוא בפנים", כי "המראה של אדם תלוי בלב.

— מי שיש לו מידות טובות הוא נקרא יפה-מראה, — ואם עושה מעשים טובים, שהם מעשים יפים, אז היא אשה יפה.

אף בעיני קאנט אין יפייה החיצוני של האשה אלא "קסמים מקריים ומשתנים". "אשה שראשה מלא תובית — או מתוכחת בענייני מכניקה, אין חסר לה אלא זקן. — תוכן חכמתה הגדולה של האשה הוא בעיקר האדם, ובין בני האדם האיש. חכמת-עולמה היא לא ההתחכמות אלא ההרגשה". עם כל ההבדל שביניהם, שווים איפוא "אבי ביקורת התלמוד" ואבי הפילוסופיה הביקורתית בהשקפתם על האשה; השונה מאוד מזו של ימינו.

וטובה חנה בעיני ר' אליהו. הקב"ה רצה, כותב הוא, שיהיה האיש "כרוך אחרי אשתו יותר מאשר קרוביו, ולכן בראם מתחילה גוף אחד. והטעם שברא אותם, שיהיו כרוכים כל-כך זה אחר זה, היינו, מפני שתכלית האדם בעולם הזה היא לעסוק בתורה כדי שיזכו לעולם הבא. ואם לא היו נבראים בגוף אחד היה מוכרח הבעל בעצמו לחזור אחר פרנסתו ויבטל מן התורה ואשתו לא תתעסק בשבילו כמו שאר חיות ובהמות, דהנקבה אינה עוסקת בשביל הזכר. לכך בראם הקב"ה שתטריח בשבילו ויהיה לו פנאי לעסוק בתורה. וזה שחילקם אחר-כך, היינו, דאם לא היה מחלקם, לא היה מתקן כלום, דבשעה שהיא הולכת לשוק או לשאר דברים היה גם-כן הולך אחריה".

האיש והאשה הם איפוא שלימות מחולקת, שני חצאים המבקשים זה את זה ומשלימים זה את זה. והנה פורקת לא עול אחד מצווארו של ר' אליהו, למען יהא מכוון כולו לקראת עצמו ותורתו.

ר' יעקב עמדין מספר ב"מגילת ספר": חכמי ווילנה, ש"עלו לשם ולתפארת על כל אנשי פולין בכלל", "לא משו מתוך — בית המדרש הגדול, שהיו שם לומדים כל היום, וכל הלילה לא יחשו ללמוד הלכות ופוסקים, — ולא היו ישנים בבתיהם כל ימות השבוע, כי-אם משבת לשבת". ואולם ר' אליהו הגדיל מהם. אין הוא הולך ד' אמות בלא תורה ותפילין, "כל שורש התפילין הוא בבינה", ואינו שח שיחה בטלה מימיו, ומנעוריו הוא לומד זמן רב ביערות בבית יחידי.

בהיותו כבן עשרים עזב ר' אליהו את אשתו ומקבל על עצמו לערוך גלות. מעוטף בטלית ומוכתר בתפילין הולך הוא מעיר לעיר בליטא ובפולין, ומגיע גם לליסה, שהאחים המוראבים עשאוה עיר-מסחר גדולה ובמאה הי"ז ובראשית המאה הי"ח נחרבה במלחמות עם השווידיים; עובר ממדינה למדינה ובא גם לברלין. רחובות אפורים, משרתים ואדונים. קפליטים, שאלה מהם זרועים פוך ואלה אינם מפוייכים. גרביים וסנדלים.

מה טעם גלות זו מרצון של ר' אליהו? יש אומרים, שהוא ביקש לסגף גופו ולראות את שלום אחינו בארצות פזורנו, והעיקר להכיר את הרבנים הגדולים.

וראה זה פלא! אף כאן אתה מוצא צד דמיון אצל קאנט. הוא והגר"א נבדלים הרבה באיכותם וטבעם, והעיקר, בדעות ואמונות. ואף-על-פי-כן הקבלות רבות ביניהם! גם קאנט, המרגיש עצמו כזר ונכרי ב"ארץ הברברים", בפרוסיה של פרידריך-וויילהלם הראשון ופרידריך השני הכופים עליה משמעת-ברזל; גם קאנט, המדוכא בספקות ובמרה שחורה, תוקפתו לעתים קרובות תאות-הנדודים. ואולם אין היא מתלבשת אלא בחיבה יתירה לספרי-מסע ובהעתקת דירות תכופה.

הגר"א עוזב את ביתו בפועל ממש. מאיזו צרה מבקש הוא להחלץ? אמנם, "עמום וסתום (הוא) מאוד מלגלות" בכל הנוגע לעצמו — "מה שבין אדם למקום הוא מבפנים ובין אדם לחברו הוא מבחוץ". והוא עיקרו פנים. ואף-על-פי-כן אולי נתון הפתרון בדרך רמז בדבריו פה ושם.

הדוחק, שסבלו יהודי פולין, קשה היה גם קודם. ראו אותם, לפי דברי ההיסטוריון הפולני קוצאנובסקי, כתרנגולות המטילות ביצי-פז והגזל המביש ביותר איננו יכול להתחשב לעון כלפי ישראל, כי קניין ה"פריצים" הם, ואין הם אוספים אנורותיהם אלא בשביל בעליהם". בשנת תק"ב — 1724 — אנוסים היו י"ב איש מנכבדי עדת ווילנא, לחתום על פקודה, שכתוב בה לאמור: (א) על הקהל לשלם למגיסטראט (בית-המועצות) "ככל שנה סך 600 זהובים בלי שום טענה כלל; (ב) היהודים לא ילכו למכור כל סחורה בעיר ואין להם רשות למכור רק בבתיהם במקומות מגוריהם והעובר מאבד סחורתו. (ג) אין להם רשות לפתוח חנויות לרחוב ולא לבנות חנויות חדשות למכור סחורות חשובות בלתי מיני מזון ומחיה. (ד) אין להם רשות להרחיב גבולות — מושבותיהם חוץ לגבול המוגבל בעדם. (ה) לא יהיו להם משקולות לשקול סחורה גדולה, חוץ מן הנמכרות בחנות בפרוטרוט, וכשיצטרכו לשקול סחורה גדולה יביאו אל הרטהויז (בית-המועצות)".

הדחקות בבית הגר"א קשה עכשיו יותר, ילדים גילה הם להוריהם — וצער, כי הוצאתם מרובה. ג' דברים הכרחיים לאדם: אכילה ושתייה, מלבוש ומזון, ובפרט לבעל-משפחה. והעניים יתחלקו לב' מחלקות: א', החוזרים על הפתחים; ב', היושבים בביתם בהעדר פרנסה. אמנם, האשה מרת חנה מוסיפה לשאת בעול, ועתים יחס כפול לו לר' אליהו אליה. "יש סברה לומר דהאשה — היא קודמת לבעלה, מפני שהיא עוסקת בענייני עולם הזה ועולם הזה קודם לעולם הבא, ויש סברה דהבעל קודם לאשתו, דהוא במעלה יותר מאשתו, שהוא חשוב יותר מעולם הזה". ואולם יש "שהייסורים כבדים כל-כך עד שאין אופן לסובלם, גם אם היו מוגבלים לזמן מועט", ובבית ר' אליהו ייסורי-עוני מתמידים. אמנם, הוא מרגיש פחות בהם — תורתו מחזקתו ומשכרתו, ש"דעת נקראת יין". ואילו חנה אשתו... ובוודאי באה היא לא אחת לפניו בטענותיה, בתקופה מאוחרת אנו מוצאים דוגמה מפורשת לכך, ויש שבכיתיה מביאתהו לידי פגם של מחשבה וכזונה. אין חיבורם עכשיו חיבור ב' שלומות יחד, "שלושה הם השונאים לתלמידי-חכמים, — ונשותיהם יותר מהם, שהן מחרחרין ריב תמיד". כתוב במשלי כ"ז, ט"ו: "דלף טורד ביום סגריר ואשת מדנים נשתוה" — "בדבר אחד גרוע השונא — מאשה רעה, דאיש נכרי יכול להיות שיתכוין אף להרוג, חס ושלום, מה שאין כן אשתו, ואשתו גרועה יותר מאיש אחר", ש"היא תמיד עמו בבית — וזהו צער גדול".

הגר"א בא לפרוסיה ב-1740, בה בשנה שקאנט מתקבל לתלמיד באוניברסיטה של קניגסברג ועל כיסא המלוכה עולה פרידריך השני, שוחרר-ההשכלה המתנגד להשכלת-העם (חושש הוא, שבאם אנשי-הכפר יחכימו בבתי-הספר יתחילו לרוץ לערים).

הבא הגר"א בברלין במגע גם עם חכמי אומות העולם? הרבה אגדות מסופרות על פרופיסורים ומלומדים גדולים, שהיו נמשכים אחריו לשמוע חכמה מפיו והיו מתפעלים מבקיאותו בכל שבע החכמות. גם אם יש גרעין של אמת בסיפורים אלו; גם אם נודמן בדרך מקרה עם איזה פרופיסור, וודאי לא היו איש בעיני רעהו דוגמת אדם של מעלה. הרבה מחיצות וחציצות הפסיקו ביניהם. קודם כול מחיצת הלשון, שהרי הגר"א לא ידע שום שפה אירופית, והיהודית שבפיו וודאי היתה שפה נלעגת בעיני הגרמני, שבטוח היה גם בלא-כן שחכם גרמני לבד מלומד הוא וחרף, וכל שלא נולד ב"פאטערלאנד" בור והדיוט. יהודי פולני זה — לא כל שכן, אף על הגר"א לא יכול היה אותו פרופיסור לעשות רושם כלל. לא רק מחמת ההבדל שבדת ובדעת, בפרוסיה של אותו זמן לא הופרדו התהומים בין סדרי-הלימוד שבבתי-הספר התיכוניים והאוניברסיטות. עוד ב-1778, בימי פרידריך השני, יצאה פקודה לפרופיסורים שבמכללה של קניגסברג, האוסרת עליהם בפירוש דרך חירות בהרצאותיהם. עליהם לשעבד עצמם לספר-לימוד מסוים, ורובם של הפרופיסורים.

גם אם היה ממש בחכמתם, היו פקידים קטנים; הדואגים לפרנסתם והבקיאים יותר בטיב הממונים עליהם מאשר בטבעו של עולם.

אולם אין ספק, שהפרוש הצעיר והגאוני עשה במסעותיו רושם רב בעולם הרבנים. ואל יחא הדבר קל בעינינו, כי הדור היה דור דעה, דור של גדולים בתורה: רבי יהונתן אייבשיץ, סלע המחלוקת ובעל החריפות העצומה, רבי יעקב עמדין, נכדו של אחד מחכמי ווילנה וספריו מעידים על גדלותו בכל מקצועות התורה; רבי יעקב יהושע מפראנקפורט, בעל הפירוש הידוע על הש"ס "פני יהושע", שהורה לרבים נתיבות בים התלמוד והתוספות, ורבי יחזקאל לנדא, בעל ספרי שאלות ותשובות "נודע ביהודה" ופוסק הדור. ואף רבים אחרים.

בשנת 1745 חזר הגר"א מגדודיו למכורתו. "הארץ היא אם כל אדם", ואולם יש גם אם חורגת. כי "כל אקלים משונה מחברו בטבעו ובאווירו, וכל הנולד באקלים זה קשה לו לדור באקלים אחר, וכל שכן באקלים שרחוק מאקלים שלו".

(ה ס ו ף י ב ו א)

ש. ברימן

ופלמוס התקונים בדת בספרות העברית באמצע המאה הי"ט

א. תפיסת-הדת של מ. ל. ליליינבלום

1. תורת "חבור הדת עם החיים" בשנות 1868-1870¹

מלחמתו של ליליינבלום לתיקוני בדת בסוף שנות הששים היא פרי גישתו הבקורתית למסורת הדתית וכן שאיפתו להבטיח את קיומה של היהדות, כחטיבה לאומית, בפני לחץ הכוחות המפוררים של הסביבה הזרה. בתקופה קצרה זו עבר דרך ארוכה וקשה של התפתחות; לפיכך אין דעותיו על בעיות הדת, שנתגבשו מתוך פולמוס ממושך עם יריבים והושפעו מן המעבר מעירתו הקטנה לעולם חברתי ותרבותי חדש, מצטרפות לשיטה עקיבה בפרטיה, אך בדרך כלל מתגלמת בהן אחדות בעיקרי ההנחות והמסקנות. "כל מאמרי — כותב הוא לי. מ. פינס ב"8 באפריל 1870 — רוח אהבת הדת ואהבת האומה שפוכה על כולם. אם גם נשתנו דעותי בקרבי באיזו ענינים בין כתיבת מאמר זה למאמר זה — — — מסרת כולם עולה למקום אחד: לבער את ההבלים ולחבב את הדת הטהורה על בני הדור החדש קוראי דברי ולהשתדל בקיומה למעשה"².

תמצית תפיסתו היא: תנאי-החיים בדורנו שולללים מן היהודי בהחלט את האפשרות לקיים את כל המצוות המעשיות של הדת, ויש איפוא הכרח בביטול חלק גדול מהן. שאם לא כן ירבו הכופרים מאונס, יעמיק הפילוג בין האבות והבנים ותהא צפויה סכנת כליון לעם בעתיד לא רחוק. לעומת-זה מוכיח המחקר בהשתלשלותה ההיסטורית של דת ישראל, שסובלת היא שנויים ומסתגלת בגמישות לצורכי הזמן והמקום. מכאן מסיק ליליינבלום, שיש תקנה למצב בדרך של "חבור הדת עם החיים", של התאמת המצוות לנסיבות המציאות השוטפת, אמנם לא לפי ראות-עיניו של כל פרט, אלא על-פי הכרעתו של גוף צבורי מוסמך, כגון, אסיפת רבנים ומשכילים מתונים; ה"שולחן ערוך" המתקן, שיטסח על-ידי גוף זה, יעמיד את היהדות על היסודות המהותיים שלה, יבטל את כל החומרות ה"טפלות", הכובלות את ידי היהודי בחיי יום-יום שלו, וכך תהא הדת נוחה לשמירה על ידי כל העם, או מכל מקום על-ידי רובו, ויובטח לו "קיום נצחי"³.

כתנאי מוקדם, המצדיק מבחינה מוסרית את דרישת התיקונים בדת, ראה ליליינבלום את האמונה בתורה מן השמים, בחינת היסוד הקיים בתוך ההתפתחות הבלתי-פוסקת של החיים הדתיים. תורה — מדגיש הוא — אין משמעותה אלא חלק החוקים שבה בלבד, בעוד שפרקיה ההיסטוריים, הגיאוגרפיים והספרותיים אין קדושה יתירה חופפת עליהם. הבחנה זו תועלתה מרובה הן לדת, שהרי, אם רק משפטי התורה הם יצירה אלוהית, לא ילגלגו עליה בכלל בשל ספורי-האגדות המופלאים שבה, והן לנוער, שהסברה מושכלת זו תחסן אותו בפני משבר נפשי, הבא כרגיל, על האדם, עם התפכחותו מאמונות טפלות, שהיו קדושות בעיניו קודם לכן. כל חוקי התורה נצחיים הם במהותם הפנימית ומתחדשים בצורתם במרוצת-הזמן לפי צרכי האומה, שמירתם מחייבת נאמנות לעקרונות כלליים, אך לא דבקות באות הכתובה⁴. כך, למשל, יהא תמיד תוקף לשמיטת כספים בלי פרוזבול

לאיסור הגדר בלי התרתו וכיוצא באלה; הפרטים ישתנו לפי התנאים ודבר התורה ביסודו ועיקרו ויקום לעולם י).

בניתוח יסודותיה של המסורת הדתית מיוחד לילינבלום מדור רחב ביותר לתלמוד, כספר שמילא זה כאלפיים שנה תפקיד מכריע בעיצוב צורות חייהם הרוחניים והחומריים של היהודים. מכיוון שחשב, שההשקפה על התלמוד כתורה שבעל-פה שנמסרה למשה מסיני, היא מקור הקנאות, אמונות ההבל, שנאת ההשכלה והעניות המנוולת, על-כן ראה חובה לעצמו להפיץ אור חדש על התלמוד מתוך תקווה, שהארה זו תפעל גדולות להתנערותו של העם משפל מצבו).

התלמוד הוא, לפי תפיסתו, מפעל אנושי, הטבוע בחותם הנסיבות, שבהן נוצר). לפי תוכנו מסתעף הוא לאגדות, למשאו-ומתן בין החכמים ולהלכות.

האגדות מכילות ידיעות על תופעות טבע ומאורעות היסטוריים וכן משלים מוסריים וסיפורים, המשקפים את דרגת ההתפתחות ותפיסת-החיים של בני-ישראל בתקופה מסוימת. חומר מגוון זה נתחבר לשם חיזוק ההכרה הלאומית-הדתית בעם בימי רדיפות ויאוש ולשם טיפוח יחסים הוגנים עם הנכרי ונאמנות למשטר המדיני הקיים. לאגדה, כיצירה מגמתית, אין ערך קבוע לדורות. כל זכותה — "לשעתה ולמטרתה" בלבד. בתלמוד מסופר, שכמה חכמים כפרו באמיתותן של הרבה אגדות ואף דיברו בגנותן. נקבע, שאין למדים מדברי אגדה⁸⁾.

המשאו-ומתן בין חז"ל או הפלפול אין תכליתו אלא לחדד את שכלם של התלמידים. יש בו משום אמצעי-עזר לחיפוש האמת, חתירה להשגתה, אך אין לזהותו בשום פנים בעצם האמת. הבא להסיק הלכה למעשה מן הפלפול, שנשען לעתים גם על אגדות-הבל, הוא "מבלה עולם". בתלמוד ניתן ביטוי ליחס שלילי לפלפול ע"י ציון העובדה, שבאשמתו פיגרו חכמי-בבל בהתקדמותם הרוחנית בהשוואה לחכמי ארץ-ישראל⁹⁾.

ההלכות — מקצתן נמסרו למשה בסיני ובכוכב הגדול מהוות הן דרשות-אסמכתות, הגזירות הלכות חדשות מתוך דיני התורה, וכן תקנות וגזירות, שנועדו לשמש סייג ומשמרת לדת לפי צורכי הדור¹⁰⁾.

מחברי הדרשות הסמיכו הלכות חדשות לדברי-תורה, כדי לעורר בעם אימון אליהן. הם הבינו יפה, שהמחוקק הקדמון לא התכוון כלל לקפל בחוקיו את הדינים החדשים, שהזמן והמקום גרמו, אלא בקשו משען להם במקרא מתוך נימוקי תעמולה. חכמי התלמוד היו אנשים נבונים ומתקדמים, שניחנו בחוש מציאות מפותח ובאהבת החיים, ולפיכך הצליחו לצקת תוכן חיוני בתורה ולשמרה מהתאבנות. מגמתם הייתה להתאימה לצרכים המשתנים בלא לפגוע בנשמתה, בתוכנה היסודית¹¹⁾. לאחר מתן-תורה באה תקופה, שבה עסקו היהודים לא רק בחקלאות ובגידול צאן, אלא גם במסחר. באו אפוא צרכים חדשים והורגש ההכרח להתאימם למסגרת הדתית הקיימת. חכמי העם נגשו לפתרון הבעיה מתוך נאמנות לרוח התורה, להגיון הישר ולתביעות החיוניות של החברה. היה ברור להם, למשל, שמטרת דיני התורה בנוגע לשמירת השבת היתה לזכות את הצבור במנוחה מעבודה בכלל ולא מענפי-מלאכה מסויימים, שהיו נהוגים בזמן מתן-תורה. מכאן ראו חובה לעצמם ליצור מערכת מקיפה של דינים להבטחת הנופש לעם בשבת, בעקבות המפנה, שחל במשק הכלכלי עם התפתחות המסחר. מפנה זה גרם גם לחידוש הרבה דינים, שאין להם אופי דתי מוגבל, אלא קובעים הם את היחסים המשפטיים בין בני הקבוץ המדיני בתחום החילוני, כגון ענייני כספים, קידושין בשטר, ענייני עבד ואמה, דיני שליחות, חזקה וכיו"ב. סוג זה של הלכות מכונה בתלמוד בשם "הלכות-מדינה". כדי לחבב דינים אלה על העם נהגו חז"ל למצוא גם להם אחיזה בפסוקי התורה. הסוואה זו הצליחה מאד ומחתימת

התלמוד ועד ימינו לא הרגישו היהודים בכך, פרט לכמה חוקרים, וראו ב"הלכות מדינה" הלכות למשה מסיני. כשנאלצו חז"ל להתיר איסור מן התורה נמנעו מעקירת אותו איסור, אלא השתדלו להניחו בתוקפו בהגבלות מתאימות: החליפו עונשי גוף בעונשי ממון בעניינים שבין אדם לחברו, אך לא היה בכך משום ביטול עצם העונש על עבירות מסוימות. הכללים "עין תחת עין — ממון", "אין דבר העומד בפני פיקוח נפש", ו"חיי בהם ולא שימות בהם", או המתקת הענשים של בן סורר ומורה — אין מקורם בתורה ואינם בגדר הלכה למשה מסיני ואף-על-פי-כן נתקבלו ונתקדשו באומה, מחמת פעולתם של חז"ל שראו את הנולד ושקדו על רענון הקודש היהודי לפי רוח הזמן ורוח התורה (כאחת²¹).

התקנות והגזרות נוצרו מלכתחילה לצורך עראי וחולף. בתלמוד נקבעו הכללים, שעל-פיהם רשאים חכמי כל דור לשנותם בהתאם לשינויי המסיבות. יש סמכות לבית-דין לבטל תקנות. שניתקנו לדור אחד או לשימושם של יהודי מדינה אחת, או שלא נתפשטו בקרב רוב העם, או שסר טעמן²². לתקנות אלו היתה מטרה כפולה: לשמש סייג לדת וכן לסגולה לצרכי החיים, שלא תצר את צעדיו של העם. העקרון, שהונח ביסודו, הוא שבשעות הכרח אפשר לעבור על חוקים מסויימים שהרי מוטב שתיעקר את אחת מן התורה ולא תיעקר התורה כולה. תביעות הזמן והשכל הישר היו אמת-מידה ליצירת דינים חדשים ולביטול דינים ישנים, שנתרוקנו מתוכם; אבל כדי שלא תשרור הפקרות בענייני דת נקבע, שרק בית-דין רשאי לבטל גזירות ותקנות, שסר טעמן²³.

לאמיתו של דבר, אין התלמוד קובץ של הלכות פסוקות, אלא מורה-דרך כיצד לפסוק הלכות²⁴. חכמי התלמוד ידעו להוקיר את הנאות התיים הארציים והתרחקו מסגפנות. הם הבינו לרוח העם ועקבו בערנות אחרי החליפות והתמורות שבמצבו החיצוני; תחושת המציאות הבריאה שלהם, שהייתה להם לקו בתיקונים, הביאה ברכה רבה לעם וגם לדת²⁵. מגמת התלמוד היא למעט באיסורים ולהרבות בהיתרים; המחמיר על עצמו בדברים מותרים הרי הוא, לתפיסתו, הדיוט ועברייני²⁶.

בתולדות הריפורמה בתלמוד יש להבחין תקופות גאות ושפל. מימי ראשוני הסופרים ועד סמוך לזמנו של ר' יהודה הנשיא, כשהעם היהודי נהנה מחירות מדינית במולדתו, נמשכה בהתמדה פעולה פוריה של ריפורמה בדת, שהצטיינה בהיקפה וטיבה, וכללה — בין השאר — תיקונים בעונשי התורה, בענייני סנהדרין, בדיני ממונות, נדרים ועוד. תנועת התחדשות זו, ששינתה במידה מרחיקה-לכת את ההווי החברתי והמסורתי של העם, לא פגעה בעיקרי התורה. משמעות, התקנה בדבר פרוחב-הייתה, שאם לא יכתב מסמך מתאים יהא תוקף לשמיטת כספים למלוה בשנה השביעית ואם לא יותר הנדר יהא אסור להפירו. בפרק-הזמן שבין פעולת תלמידי הלל ושמאי עד לחתימת המשנה, כשארץ-ישראל הייתה משועבדת למלכי בית הורדוס בחסות רומא, באה נסיגה ניכרת בתנועת הריפורמה בתלמוד. בלחץ הדיכוי של הרומאים תש יצר החיים של היהודים והצרכים לא הורגשו כאותה תחושה בלתי-אמצעית חריפה, שהייתה אופיינית לתקופה שקדמה לכך. משנתרופף הקשר המדיני בין בני העם נעשתה הדת למרכז החיים הלאומיים; דעות יחידים הפכו לחובות הכלל ו"הלכות מדינה", שנוצרו לשעתן ולמקומן, היו להלכות למשה מסיני. נסיגה זו נמשכה בקצב מוגבר לאורך כל תקופת התלמוד, כתוצאה מאבדן המדינה והפיזור בגולה, וכן בהשפעת הפלפול במשנה, שנקבע בכתב. הרדיפות גרמו לתלישות מן המציאות וכך נקלטו בתלמוד אמונות ודיעות ומנהגים מרובים מתוך הדת הפרסית. עם חתימת התלמוד הגיעה הריפורמה לנקודת-קפאון²⁷.

ספרות הפוסקים, או ה"שולחן ערוך"²⁸, היא יצירה טיפוסית של ימי-הביניים, שבהם

הגיעו סבלות ישראל לשיאן, ועל כן גברו ריחוק העם מן החיים הארציים והתבדלותו מן הסביבה הנכרית ותרבותה. חכמי ישראל בצרפת, מניחי יסודותיה של ספרות זו, היו "חולמים גמורים", על פי רוב מחוסרי השכלה כללית והבנת חיים טבעית, והדת, בצורתה הסגפנית הקיצונית, מילאה את כל עולמם. הם לא ידעו להבחין בין הלכות יסודיות בתלמוד לבין דעות יחידים, דברי פלפול ואגדות בטלות, ולא העריכו ספר זה כחיבור מקובץ של אנשים הרבה, בעלי תפיסות שונות ואפילו מתנגדות זו לזו. בימיהם נתגבשה הדעה, שהתלמוד הוא כולו תורה שבעל-פה שנמסרה למשה בסיני, שיטת חכמי צרפת נתפשטה ונתאזרחה בעם והבאים אחריהם פיתחוה בממדים רחבים. הפילוסופיה הייתה נחלת חוג מצומצם בישראל ולא היה בכוחה לשמש סם שכנגד לקפאון הרוחני של העם. ואילו התלמוד, כנחלת כל הציבור, שנערמו עליו פירושים ברוח הפלפול והקבלה, גרם להתייחסותו של ישראל בד' אמות של הלכה. הדאגה ליישובו של עולם נדחתה בפני השיקולים בדבר שכרם של צדיקים ועונשם של רשעים בעולם הבא. לימוד התורה וקיום מדקדק של המצוות המעשיות הפכו מטרות סופיות ביהדות⁽²⁰⁾. פרט לתקנותיו של ר' גרשום מאיר הגולה אין שום רישום של ריפורמה בכל התקופה הארוכה הזו של רדיפות והתבדלות מאונס. ואין פלא בדבר, שהרץ תנועה מעין זו היא, לפי עצם טבעה, גילוי של התנערות והתחדשות בחיים. "ומה לרעפארם בבית הקברות?"⁽²¹⁾.

בחומרות ה"שולחן ערוך" יש משום התכחשות לרוח התלמוד. מחבריהן לא התחשבו בדרישות הזמן ולא נקטו בדרכים יעילות ונבונות לשם שמירה על העם והדת לפי שיטת חז"ל. מקורן של חומרות אלה: הפלפול, דברי אגדה, הקבלה, מידות-חסידות של יחידים ועוד, ומתגלמת בהן השתעבדות עיונית לבני סמך, יראה דתית מופרזת, העדר חוש יופי וחוש סדר — גורמים החוסמים לחלוטין את הדרך לריפורמה⁽²²⁾. התלמוד נעשה לספר קדוש באומה, והפוסקים דרשו תלי תלים של הלכות על כל קוץ שבו, ממש כמו שנהגו חז"ל כלפי התורה, אך בעוד שהאחרונים ידעו יפה, שדיניהם הם רק אסמכתות לפסוקי התורה, האמינו הראשונים, שבפלפולי התלמוד ואגדותיו מרומזים, לפי כוונת יוצריו, אלפי דינים, וכי לא רק מה שנאמר בתלמוד, אלא גם כל מה שעתיד תלמיד ותיק לחדש, נראה למשה בסיני, ואם התלמוד אסר להסיק הלכות מאגדות, הרי על אחת כמה וכמה, טוען לילינבלום, שלא ייתכן לגזור דינים מדברי הקבלה. — הפלפול והקבלה, שהובלצו ב"שולחן ערוך", שללו מן היהודי את דוח הביקורת וכוח השפוט והשקיעוהו בעולם של הזיות⁽²³⁾.

חומרות ה"שולחן ערוך" לא נגזרו במניין, אלא כך היה סדר התהוותן: רב פלוני החמיר לגבי עצמו בעניין דתי ידוע ורב אחר, או בנו של אותו רב, רשם, בספר חומרה זו; לאט לאט עברה מעירו לערים אחרות ולסוף הוכנסה על-ידי הפוסקים לתוך קבצים והוטלה כחובה על הציבור וכמצוות אנשים מלומדה, מאחר שרוב העם לא ידע את טעמה. ליי הרבה דינים ב"שולחן ערוך" רשום המקור "מצאתי כתוב". התפתחות מעין זו, קובע לילינבלום, אין לה הצדקה לא בשכל הישר ולא בתלמוד⁽²⁴⁾, שכן רבנו הקדוש לא נשען על טעמו האישי בעריכת המשנה, אלא נמלך בדעתם של חכמי דורו בנוגע לגיפוי החומר וסידורו⁽²⁵⁾. יש ב"שולחן ערוך" "מידות חסידות", שנקבעו על ידי רבנים מהדרים במצוות לשימוש הפרטי, כך, למשל, איסור ההליכה בגילוי-ראש שייך לסוג זה, ובכל זאת נקבע אותו איסור כחוק כללי⁽²⁶⁾. המגמה השלטת ב"שולחן ערוך" היא להחמיר ללא מעצור — "והמחמיר תבוא עליו ברכה"⁽²⁷⁾, לעתים החמירו הפוסקים מתוך שלא היו בקיאים בבדיקות השחיטה; ואולם במקרים הרבה נהגו כן ללא מתן נימוק כל שהוא; פשוט: "נהגו להטריף ואין לשנות"⁽²⁸⁾.

כל עוד חי העם העברי בגיטת פרוש ומובדל מן האומות, ששנאו ורדפו אותו, היתה אפשרות והיתה גם הצדקה להקפדה היתירה על מילוי המצוות המעשיות. היהודי מצא בהן סיפוק ונחמה בחייו השוממים. אך בינתיים נשתנו הזמנים וניתנה הזכות ליהודי לחיות כשאר האדם. ואמנם גם הוא התעורר „לתנועה ולתחיה“, אבל אין הדת היהודית, פרי „השנים המתות“, הולמת עוד את המציאות החדשה האופפת אותו. צרכי הפרנסה ושיתוף הפעולה בין היהודי לבין שכניו הנכרים בתחומים שונים מחייבים תמורה יסודית במשטר הפנימי של היהדות. ובשורה ראשונה בדת, שחומרותיה מהוות נטל, שאין לעמוד בו. כוחות היצירה של עם ישראל, ששותקו עד כה מסיבות חיצוניות, מבקשים מוצא לעצמם, ואין סכר, שיוכל לעצור התפרצות איתנים זו. המהפכה מקיפה את כל חוגי הציבור היהודי: חוקרים, סוחרים, פועלים ובעלי-מלאכה, שאינם מוצאים סיפוק, כבשנים שעברו, בבילוי שעות הפנאי בלימוד הגמרא בבית-המדרש או בדרשות. מעדיפים הם על כך טיולים או הנאות אחרות²⁹; „כרעבים וצמאים יעטו על החיים ברוב חשקם³⁰“. החומרות גורמות נזק מעשי וכן מוסרי-חברתי, שהרי ומתוך הקפדה במילוי המצוות שבין אדם למקום באים היהודים לזלזל ב„חובות הלבבות“ שבין אדם לחברו³¹.

צרכיו החמריים ומעמדו הרוחני של העם תובעים אפוא בעוז את ביטולן של חומרות הדת. וליליינבלום היה מובטח, שבימיו — בשנות השישים למאה שעברה — ניתנת ליהודי רוסיה שעת-הכושר האחרונה לביצוע ריפורמה מתונה ב„שולחן ערוך“, בלא לפגוע בשורשיה הלאומיים-היסטוריים של הדת, ולהגיע למזיגה של יהדות, שתתקבל על דעתם של האדוקים והמשכילים. הוא האמין, כי חלק גדול של המצוות המעשיות הן תוספת מקרית וארעית ליהדות „הצרופה“ וראה בביטולן קרבן פעוט לעומת התכלית הנעלה של הבטחת, השפעה מתמדת לדת על כל שדרות העם. ליליינבלום היה סבור, שרובו של הנוער היהודי ברוסיה אוהב בכל לבו את עמו ודתו, ואם תצורף זו מ„מסיגיה“ לא תהא עוד למכשול בחייו ולא תעמוד בניגוד למצפון, להכרתו המושכלת. מתוך רגש אחריות עמוק לעתידה של הדת, שהייתה בעיניו הגורם היחיד והמיוחד המלכד את פוזרי ישראל לעם, דחה בתוקף את הרעיון, שבעיית הדת והחיים תבוא על פתרונה הנאות מאלוה, ללא התערבות מתוכננת מראש. אם כל פרט יורשה לנהוג בענייני אמונה כרצונו — תפוצץ הדת לרסיסים ולא יהא קשר בין המהדרים במצוות לבין המקילים בהן; אם לא ייעשה מאמץ לפשר בעוד מועד בין הדת והחיים ולסלק את המחיצות, המפרידות בין הנוער המתקדם לבין „רוח היהדות“ — תיווצר תהום בין החרדים והחופשים בדיעות והדת תתנון, בסופו של דבר, ללא תקנה³².

יהדות רוסיה נתונה בתקופת מעבר רבת-זעזועים, „ברוח העם והליכות חייו“; היהודי מתחבט בסתירה שבין חובותיו כאזרח במדינה וכבן לעמו. עליכן מצוים מנהיגיו להקדיש את מיטב דאגתם להתפתחות דברים זו ולהתאמת חינוך הדור אליה, כדי למנוע „נוק רב לחיינו, לדתנו ולרוח לאומנו, אם נניח כל הדברים להיות כאשר יהיו וללכת אל אשר יהי הרוח³³“. אדישותם של הרבנים למתרחש במחנה ישראל וסירובם לשתף פעולה עם דורשי התיקונים יביאו לידי כך, שהדת תישאר „על עמדתה המתה, החיים ירחיקו ללכת בתנועתם הלאה הלאה³⁴“. ואם בדור זה, כשעוד דמי אבותינו נזילים בעורקינו, ובני הנעורים לא ירחיקו ללכת, אם לא ידיחום אבותיהם, יש סיכוי מבוסס לריפורמה תלמודית ברוסיה, שתתקבל על הדעת הרי בדור הבא תידחה לגמרי, כמו שכבר נדחתה בגרמניה ואמריקה. לפי שאז תגבר ההפקרות הדתית ופורקי עול שוב אינם זקוקים לריפורמה³⁵. העובדה, שאין העם מתאונן בגלוי על החומרות, אין פירושה, שאינו חש במעוקתן; יש שומרים על מצוות הדת מתוך הפחד בפני רדיפות הקנאים, והראיה, שיהודי העיירות,

המהגרים לערים הגדולות, עוברים, עד מהרה וללא הסוסים גם על גופי מצוות. כמו־כן רבים מבני הדור־הצעיר, שקבלו חינוך מסורתי, אינם מרשים לעצמם, לפי שעה, לעבור על חומרות מתוך שיגרה, אף על פי שברור להם, שאין לחומרות אלה סמך בהיגיון, ובדת וכי נספחו אליה כספחת, ורוצים הם להיפטר מעול זה³⁶). ליליינבלום, באופן אישי, מסביר את נאמנותו למצוות הדתיות באי־רצון לבטלן בלא הסכמת כינוס של גדולי ישראל³⁷).

הרבנים, כמנהיגי הרוחניים של העם, מצווים להתכנס לאסיפה עם המשכילים המתונים, המוקירים את ערכי הדת והלאום והמכירים את תנאי המציאות, כדי לעבד „שולחן ערוך“ „טהור ומתוקן“ ברוח התלמוד ובהתחשב עם תביעות הזמן והמקום³⁸). לגוף זה תהיה הסמכות המלאה לבטל את כל התקנות והגזירות של התלמוד שסר טעמן, או שניתקנו בשביל דור אחד או אנשי מדינה אחת, או שלא נתקבלו על ידי רוב העם. עד כמה אין חוקים נצחיים אם אין טעם המקיים, יש ללמוד מן העובדה, שאיסור הקריאה לאור הנר בשבת, שנכלל בייח הגזירות, שאפילו בית־דין גדול מבית שמאי ובית הלל לא היה רשאי לבטלן, בטל תקפו בזמננו משום שסר טעמו³⁹). באשר למצוות, שנקבעו בתקופה שלאחר התלמוד ושמקורן הפלפול התלמודי, פלפולי בעלי התוספות והפוסקים המאחרים, דברי־אגדה, הקבלה, חלומות, מידות, חסידות, אי־בקיאות בבדיקת השחיטות, השאיפה לבדוד את היהודים משאר העמים וכו', — הרי יש לבטלן ללא היסוס, מאחר שאין להן אחיזה בשכל הישר ומכבידות הן על החיים; ואף אחיזה דתית־פורמלית אין להן, שהרי כמעט כולן, פרט לתקנות מועטות של ר' גרשום מאור הגולה, לא נגזרו במניין, כלומר לא הוחלט עליהן בכינוס בני־סמך ביהדות; ואילו לאסיפת רבנים ומשכילים יש כח הכרעה אפילו לגבי דינים, שנגזרו במניין אלא שבינתיים בטל טעמם⁴⁰). לפי תכנית זו יש צורך ב„תיקון מדיני“, היינו, בביטול אותן המצוות המעשיות, שאין מוצאן בתורה ולא נגזרו במניין ואינן אלא מנהגים שהשתרשו בעם, הואיל והתאימו לרוחו ולדרישות־חיי בתקופה מסוימת (כגון: כמה דיני אישות, שנקלטו ביהדות בהשפעת הפרסים), ועכשיו, עם השתנות המסיבות, נתרקנו מתוכנן; „בתקון ספרותי“ — בהתרת אותן החומרות, שלא היה להן מעולם טעם הגיוני או מעשי וכל תכליתן הייתה „להעיק על העם מבלי כל יסוד וחשבון“ ויש לדונן על כן כטעות בשיקול הדעת מתחילת ברייתן⁴¹). עם סוג זה נמנים איסורים בבדיקות שחיטה, שבהן יכולים להכריע רק מומחים ברפואה ובמדעי־הטבע ולא פוסקים, איסור אכילת בשר וחלב בסעודה אחת, הפסקה של שש שעות בין ארוחת בשר לארוחת חלב, איסור אכילת קטניות בפסח, וכיוצא באלה⁴²). בכל העניינים ממין זה יש הכרח בהחלטתה של אסיפת רבנים לא רק כדי למנוע הפקרות ופילוג, אלא משום שיש חוקים בעסקי גיטין וחליצה, שאין הפרט בן חורין לנהוג בהם כראות עיניו ועליו להיוקק בעל־כרחו לפסקי בית־הדין⁴³). אין צורך להעמיד למניין באותה אסיפה את כל „המנהגים הנבערים“; אפשר לצאת ידי חובה בפרסום גילוי־דעת מטעם הרבנים, המבטל את חשיבותם⁴⁴).

ליליינבלום מודה, שבדיקת ספרות הפוסקים הענפה היא מלאכה מורכבת ואחראית מאד, „מלאכת שמים“ במלוא מובן המלה, שתימשך שנים מרובות. כן חשב, שמן הראוי הוא, שרביזיה מעין זו של ה„שולחן ערוך“ תתחדש במעמדם של רבנים ומשכילים, אחת לעלושים שנה ויהיה בכך משום המשך נאה למסורת הריפורמה שבתלמוד. קביעת תקנות חדשות במועדים מזומנים אינה עשויה לפגוע בנשמת הדת היהודית. תורת משה אינה מכבידה לא על העם בכללו ולא על שום איש, שאינו נמשך להפקרות. תמיד תהא אפשרות להתאים את התקנות החדשות לרוח התורה: „דורות יעבורו, מאות שנים יחלופו ותורתנו

תשאר בתקפה ובטהרתה, אם אך נתאמץ להסיר מקרבנו כל דבר הבל, המכסה אור זהרה ומזעיל להותה; אך הסיגים והמשמרות מדוע לא ישתנו בחליפות כל עת ועת? (40)
לאור תפיסה זו לא ראה ליליינבלום סכנה באי-האפשרות לנסת, "שולחן ערוך" אחיד לכל יהדות הגולה, ואפילו ליהודי מדינה אחת. סוף סוף, מטעים הוא, יהודי כל הארצות שומרים את מצוות תורת משה, היא "התורה העצמית", וטבעי הדבר, ששאר המצוות, שהן בבחינת גדרים ארעיים, תתחלפנה, לפי רוח המדינות וצרכיהן. אין חידוש במצב זה, שהרי גם בתקופת התלמוד רווחו מנהגים שונים בין יהודי ארצות שונות והעם לא נתפצל לשבטים. ובנוגע להבדלי האינטרסים של קבוצות שונות של יהודים במסגרת של מדינה אחת — יוכרע דבר לפי החלטת הרוב (41).

במהלך הפולמוס על התיקונים בדת האשימו החרדים וי. מ. פינס את ליליינבלום בזהות השקפות עם הריפורמיים בגרמניה (42), ולפיכך ראה צורך בהזדמנויות שונות להבהיר את עמדתו כלפי מפלגה זו. במכתבו לפינס, מיום 12 ביולי 1870, הדגיש ליליינבלום, שבא לעסוק בבעיית התיקונים לא בהשפעת "מעיר זר", אלא לרגל "התעוררות פנימית", אנב התעמקות בתלמוד ובספרות הפוסקים, הסתכלות ב"כאאוס המקיף אותנו בכלל" ומתוך חרדה ל"חזון הימים העומדים מאחרינו וקרובים לבא" (43). ואמנם מבטו החדש של התלמוד, בעקבות ריב"ל וקובנר, וכן החשש לתוצאות ריחוק הלבבות בין הדור הישן והדור החדש, בשל הבדלי-היחס למסורת, שימשו סיבה ישירה לדרישת התיקונים במאמרו הראשון על נושא זה "ארחות התלמוד" (44), כמה חדשים לפני כינוס אספת הריפורמיים בקאסל. ליליינבלום היו ידיעות על תנועת הריפורמה בגרמניה, וכבר במכתב אחד ב"חטאת נעורים", מי"ב באב תרכ"ה, שבו נזכר הצורך בתיקונים צנועים בדת, מרמו הוא על הסתייגותו מזרם זה: "אפס לא נוכל לשנות גם המעט הזה מבלי אספת חכמי ישראל, אשר לא נפתח לבם אחרי התאוות והחדשות" (45). ושוב מגדיר הוא את יחסו לריפורמיים ב"נוספות לארחות התלמוד" כאל אנשים "אוהבי אך דרור", שמתוך שאיפתם, "להיות ככל העמים", נתנו לעמם תורה חדשה ובדת קדשנו עשו כאות נפשם" (46). באסיפת הרבנים, שהוא מציע, צריכים להשתתף "שלומי אמוני משכילינו" (47), "משכילים, תופשי תורה, נאמני רוח" (48), בעוד שבסיגודות של הריפורמיים השתתפו גם אנשים רחוקים מן הדת והיהדות.

התיקונים, שליליינבלום מטיף להם, נערכו, כהודאתו, ברוח התלמוד לתכלית כפולה: להקל על היהודים את דרך חייהם וכן לשמש משמרת לדת (49), בשעה שהריפורמיים מתירים לעצמם להניף גרון גם על התורה ועוסקים הם כמו כן בדברים מופשטים, באמונות ודעות שאין להן נגיעה ישרה לחיים, ובתיקון נוסחאות התפילה וסדרי בית-הכנסת (50). נסיונם לעקור את תקוות הגאולה ע"י שיבת-ציון מאמץ בטל הוא: ראשית, אין הוא נובע מתוך צרכי החיים הממשיים, ושנית, אין שום הוכחה מכרעת לסתירת אמונת ישראל, שעוד יהיה לעם מדיני במדינה מיוחדת בזמן מן הזמנים (51). רעיון "תעודת ישראל", שכאילו לאחר שמילאו היהודים את שליחותם בהפצת המונותיאסמוס בעולם לא יהיה עוד צורך בקיום המצוות המעשיות, אף הוא רעיון הבל, שבדו המתבוללים מלבם, כדי להרחיק את ההמון היהודי מן הדת ע"י ביטול השבת, דחיתה ליום א' בשבוע, ביטול המילה, ועוד. בכלל, מעיר ליליינבלום, ספק גדול הוא אם אמנם יש איזו תעודה שהיא לעם העברי בתוך משפחת העמים, "בעוד שענינו רואת, שהיה חפץ נתן התורה ית"ש, שיהיה ישראל עם שוכן לבדד, עם שומר ארצו ועובד אדמתו, מבלי שתהיה לו התחברות עם שכניו; ואיך יעזו אנש להפיר ולעקור מלבו מצות ה'?" (52). הריפורמיים ייחדו מקום מרכזי בפולחן

הדתי שלהם לעניין התפילה בציבור. בעוד שלמעשה אין התפילה מצווה מן התורה, ואין לה מקור בשכל האדם ואיננה מוגבלת במקום מיוחד ובשעור מיוחד. היא נועדה מלכתחילה לשמש תחליף לקרבנות, שגם הם לא היו לרצון לנביאים ולפיכך התפילה היא בעיני ליליינבלום דבר מחוסר-ערך, שאין כדאי להקדיש לו תשומת-לב. רשאי היהודי להתפלל ביחידות בנוסף והולם את טעמו ובכל לשון שהוא שומע; שום נזק לא יצמח מזה "להדת והיהדות ברוחן ובחמורן"⁵⁸). הנהגת העוגב, המדים ושאר השכלולים החיצוניים בהיכל אינה אלא חיקוי לנוצרים, וטועים הריפורמיים, אם חושבים הם, שבאמצעים אלה ימשכו את העם לבית-הכנסת ויטפחו בו את רגש האמונה שהתנוון; מי שדעך בו הזיק הדתי — אין לו תקנה בהיכל המפואר ובמקהלה⁵⁹). חידושים אלה "אין איש יחיד לעצמו מרגיש נחיצותם ואין אנחנו כעבדים כפותים וחמורים מסבלים בלעדיהם"⁶⁰). שכן "אין הם מוכרחים בתגרת מחסורי החיים והזמן"⁶¹).

2. האכזבה באפשרות התיקונים בדת

מלחמתו של ליליינבלום לתיקונים בדת, שנמשכה כשלוש שנים רצופות, נסתיימה בסוף 1870 באכזבה גמורה באפשרות הסינתזה בין תביעות הדת היהודית לצורכי החיים החדשים בסביבה הזרה. משבר זה בא כתוצאה הכרחית של כמה גורמים, אוניקטיביים ואישיים, ששורשיהם נעוצים בעצם פתיחת הפולמוס, ובעיקר בהשתקעותו של ליליינבלום באודיסה.

מתוך מאמריו הראשונים של ליליינבלום, שנכתבו בוילקומיר, אפשר לקבל רושם, שהטפתו לתיקונים היתה מבוססת — בין השאר — על מגע במישרין עם ציבור משכילים, גדול ביחס, בעל פרוץ מסוים, שצר היה לו המקום בתחום היהדות הישנה בשל חומרות ה"שולחן ערוך". ואולם מרשימות שונות ב"חטאת נעורים" יש ללמוד, שדעותיו של הדור הצעיר המתקדם, מהותו ומשאלותיו, באו לו מפי השמועה או מתוך קריאה, הואיל ובעיירתו לא היו משכילים בנמצא. השקפותיו נתפתחו אגב חיפוש האמת ועיון בספרים, ללא "מורה ומנהל" בדרכו להשכלה⁶²). מתוך נסיון אישי מוגבל, פרי שיקולים מופשטים, והתבוננות בקבוצה הקטנה של חניכיו התמימים יצא ללמד על הכלל כולו. סבור היה, שרובו של הדור הצעיר מוקיר כמותו את הדת, הן מצד ערכה העצמי והן כאמצעי יחיד להידוק הקשרים הלאומיים בין פזורי ישראל, ורוצה בכל לבו בקיומה ובחיווקה. כמו כן האמין בהשפעתה של המלה המודפסת ובכוח השכנוע של הוכחות הגיוניות גם בשטח האמונה, ותאר לו שמאמריו יהיו נקראים ע"י קהל רחב, יגרמו לבירור מעמיק וממצה של בעיית "חבור הדת עם החיים", ובמשך תקופה קצרה יושג הסכם מניח את הדעת עם הרבנים בשטח זה⁶³). אך כשהתנגשה תורה זו במציאות כהווייתה החלו הנחותיה מתבדות בזו אחר זו.

כבר בסוף שנת תרכ"ו, בפגישתו של ליליינבלום עם צעירי המשכילים בקובנה, נוכח מיד לדעת, מה בינו לבין משכילים ממש, בעוד שהוא, עם כל חפשויותו להלכה, לא התיר לעצמו לעבור אפילו על מנהג קל ערך, מתוך נאמנות לעקרון "אל תפרוש מן הצבור", הרי הרחיקו הללו לכת בהפרת המצוות המעשיות, במידה שלא מצא עוד לשון משותפת עמהם. ועזב מדובדך עיר זו, אבל הפגישה עם חוג אפיקורסים לא שינתה, כנראה, את השקפתו על צביון הנוער העברי בדרך כלל, אלא המריצה אותו להזדרז בפרסום הצעותיו ב"ארחות התלמוד"⁶⁴). שנועדו לשמש תריס בפני תהליך הכפירה הדתית, בראשית היגלותו, שלא ייהפך למכת-מדינה⁶⁵).

גישה זו נתקלה ב"נגיחה ודחיפה עצומה" עם בואו לאודיסה. באחת מרשימותיו, כנראה מ-1873, מגדיר הוא את תקופת מלחמתו לתיקונים בדת כ"ימי האפיקורסות" בחייו, "בשעה שהאמנתי שמצאתי את האמת, נלחמתי בעדה כדון קישוט, שנלחם עם ריחים של רוח".

ושמחתי בחלקי שלא היה חלק כלל, ואילו את ראשית התקופה שלאחריה, המכונה בשם „ימי היאוש והמשבר“, מונה הוא מזמן שהגיע ל„מדינת הים“ והכיר עולם חדש, שלא ראה כמותו עד אז לא בהקיץ ולא בחלום⁶⁶). ההתפכחות החלה אפוא כשנה קודם שהסכים ליליינבלום להשערת אברהם קרוכמאל בנוגע לתורה⁶⁷).

כך זה, אודיסה, נצטייר בעיני ליליינבלום ככור-היתוך למהגרים בני ההמון היהודי מליטא, הבאים לכאן כ„פאנאטיקים גמורים“, וכעבור חודשים, מספר הם נוהגים הפקרות גמורה בענייני דת בחייהם המעשיים. כתשעים אחוז מהם מחללים שבת בפרהסיא, אם גם מאידך גיסא, שומרים הם בקפדנות על מנהגים טפלים. הספרות העברית אינה קיימת כלל באודיסה: „היא מתה כבר אן יותר טוב לא נולדה מעולם“, וקוראיה הם „שרידים יחידים“. ההמון שאינו מבין עברית, אדיש בהחלט לדאגות האומה, וכמובן, גם למאמרו של ליליינבלום, והאינטליגנציה — המשכילים המתבוללים — מתייחסת באיבה לספרות וללאומיות העברית⁶⁸). ליליינבלום עמד על העובדה, שקיים ניגוד טבעי בין הדת היהודית ותנאי המציאות, וכי לספרות העברית אין השפעה על היהודים המעורים בעולם המעשה, פרט לצעירים תמימים בעיירות קטנות, ועל-כן בא לכלל מסקנה, שהוא פועל בחלל ריק, ושאמונתו, כי התיקונים בדת יהיו סכר בפני נחשול הכפירה, אינה אלא הונאה עצמית. „לעולם — קובע הוא — לא יתחברו דת ישראל והחיים יחדיו“ ולא עוד אלא שגל ההתפקרות, פרי החירות, הסבלנות והנהייה אחרי הנאות החיים, המציף עכשיו את יהדות הכרך בלבד עתיד לסחוף את כל יישובי היהודים ברוסיה, ובסופו של דבר תזוהר הדת, נחלתם של יחידי-סגולה ברוסיה כבשאר ארצות אירופה⁶⁹).

והויכוח עם הרבנים הנחיל אכזבה ליליינבלום. אמנם, לכתחילה התלהב מעצם העובדה, שזכה לתגובה מצדם: „חפצי הצליח בידיו“ — כותב הוא לי. ל. גורדון — „הרבנים יצאו ב„הלבנון“ ו„המליץ“, חלוצי נשקיתבן, וזאת חפצתי, כי הוויכוח הוא ראשית המעשה — — — עתה בצאת הרבנים למלחמה על מבקשי התקונים, יש תקוה כי במספר שנים תתברר השאלה הזאת ואולי אז תצא לפעולות אדם⁷⁰). ואולם עד מהרה נתבררה לו טעותו. תשובות הרבנים, שהיו רצופות פלפולים משונים ופגיעות אישיות חריפות, בלי לקבוע עמדה לשאלה היסודית, שעורר ליליינבלום, אם מתירה היהדות ריפורמה בדת, לא הניחו מקום לספק, שהסיכוי לבוא עמהם לעמק השווה בעניין תיקון ה„שולחן ערוך“ — חלום שוא הוא⁷¹). „לבי נשבר בקרבי — רושם הוא במאמרו המסכם „על דבר התקונים בדת“ — לראות את המצב השפל אשר רבנינו עומדים עליו במוסר ודרך-ארץ ואינם יודעים, כי האמת איננה נקנית בחרפות וגדופים, והויכוח לא ישובח בהבוז והקלון אשר יתערבו בו⁷²). ועיקר הדבר: היה לו קושי גדול להמשיך בפולמוס עם הרבנים מאחורי שלא נגעו כלל בעיקר טעותיו ולא סתרו את הנחתו בדבר „היתר שנוי פני הדת וחבורה עם החיים“. „איך אתווכח — שואל הוא — ואני אינני שומע כל מענה על יסוד ויכוחי אלא על דברים צדדים, ועם מי אתווכח, אם בשעה שיש לנו דין ודברים בדבר העומד ברומו של עולם היהדות אינני שומע אלא חרפות וגדופים הראויים בפי נערים שובבים? ואיה היא עתה תקותי אשר קויתי, כי בתקופת הימים אתפשר עם מתנגדי והם יתפשרו עמדי, אם הם אינם בושים להשיב לי תשובות כאלה?⁷³). ליליינבלום תמה ורגז על התחמקותם מדיון ישר לגופה של הבעיה. בתשובותיו השנונות והעוקצניות על הערותיהם הסבירה וחזר והסביר את צדקת שיטתו במופתים שאובים מן התלמוד, הספרות המאוחרת, השכל הישר והצרכים הדחופים של החיים — אך ללא הועיל. ליליינבלום תבע מיריביו שלא יבואו להפריך את דעותיו „בנשק מדרשים ומנהגים קדומים“, הואיל והגיעה השעה „לשפוט על כל דבר ביסודו, ברוחו ובטעמו, לא להקדיש כל הבל בעבור זקנתו“, כי

„לא יאות להקדיש כל מורשת אבות באשר עתיקה היא“⁷¹; שישתחררו מנטל המשפטים הקדומים, שהורגלו בהם מילדותם, וישקיפו במבט בקורתי על התלמוד וספרות הפוסקים⁷². במלה אחת; שיסגלו להם את נקודת-הראות של דורשי התיקונים. הרבנים לא רצו — וגם לא יכלו — להסכים לרביזיה מצמיתה זו של המסורת הדתית, שנתקדשה באומה במשך דורות מרובים, ולהעמיד את היהדות על תורת משה בצירוף אילו סיגים מהתורה שבעל-פה⁷³. לפיכך דחו בשתי ידיים ובמרירות מרובה את כל הצעותיו של ליליינבלום.

כשנתברר לליליינבלום, שהאינטליגנציה היהודית אדישה לענייני דת, בעוד שהרבנים וגרמריהם מפגרים ביותר, כדי להעריך באופן מדעי את התלמוד, לחדור לרוחו, ועם זה להבין את יעודם כלפי עמם, בא לידי מסקנה, שבמצב הקיים בסוף שנות הששים ותחילת שנות השבעים אין אפשרות לנסח „שולחן ערוך“, שיספק במדה שווה את דרישות כל חלקי העם, או של רובם. על-כן החליט לפרוש משדה-המערכה עם הרבנים ולהמתין לימים טובים מאלה, כשיוקל עול האיסורים מעל „ההמון היהודי האומלל“⁷⁴.

על השיקולים האובייקטיביים להפסקת המלחמה לתיקונים בדת נוסף גורם אישי — קבלת השערת אברהם קרוכמאל, שהתורה, כצורתה בידינו, נכתבה בידי הכהנים בזמנו של ירמיהו ומתוך מגמה מסוימת⁷⁵; פירוש הדבר, שהאמונה במוצאה האלוהי של התורה — הגרעין האירציונלי היחיד בתפיסת-הדת של ליליינבלום — נתגלתה אף היא כאשלייה. מהלומה אחרונה זו ערערה עד היסוד את עולמו הרוחני; ושאלת התיקונים בדת, שהיתה כל תוכן חייו במשך כמה שנים, הוסרה לחלוטין מן הפרק כ„שאלה שאין לה כל מובן“⁷⁶. בזמן כתיבת הספר „חטאת נעורים“ נטה ליליינבלום משום-מה להשקיף על המניעים האובייקטיביים. הסתלקותו מן המלחמה לתיקונים ב„שולחן ערוך“ כעל „סבות טפלות“, בעוד שהסיבה הראשית לכך היתה, לדבריו, התפכחותו מן השיכרון התיאולוגי, כשהמושג „חבור הדת עם החיים“ נראה לו כצירוף מלים ריק מתוכן⁷⁷. הודעה זו טעונה הגבלה, ודאי. שאבדן האמונה באלוהותה של התורה שמט מתחת לרגליו את הבסיס המוסרי להמשכת הדיון בשאלות הריפורמה, אבל לאמתו של דבר, גם לולא נודעוזה אמונתו זו, היה אנוס להודות, שתבוסתו במלחמה נחרצה מראש בצו המציאות, שאינה יודעת פשרות. יש להעיר, שבכתביו המאוחרים, שבהם נזכרת ההיאבקות לתיקונים מתוך פרספקטיבה היסטורית יודעה, מתבארת האכזבה ע“י הגורמים האובייקטיביים בלבד⁷⁸.

מעניין לציין, שבמאמר „תקון מדיני ותקון ספרותי“, שבו חותם ליליינבלום את הפולמוס על התיקונים ושפיסקותיו האחרונות נכתבו כשבעה חדשים לאחר המשבר ברוחו של ליליינבלום בקשר להשערת קרוכמאל⁷⁹, אין זכר למאורע זה כנימוק להפסקת המלחמה. עדיין מוטעמת כאן האמונה בנצחיות התורה כ„כרם ה' צבאות“ ובהבדל המהותי המכריע בין חוקיה לבין חומרות הפוסקים⁸⁰. בסיום המאמר מודה ליליינבלום בכאב בכשלונו ובכשלון חבריו לדעה: „דברינו היו לרוח, עלינו על הבמה וירדנו פצועי אבנים בבושת פנים“. את האחריות על כך מטיל הוא אך ורק על „עקשות הרבנים וחסרון דעתם את החיים“. ושוב מדגיש ליליינבלום, שרוצה הוא בקיומה של הדת וכי אפשר להגשים מטרה זו רק מתוך נאמנות לקו-הפעולה של אנשי כנסת הגדולה, ש„השתדלו לחבר את הדת והחיים יחדיו בתקניהם הרבים שעשו בדת וחפצם בידם הצליח“. קוצר-ראותם של הרבנים וכירובם להיענות להכרח המשווע בהחייאת הדת לפי מסיבות הזמן יתנקמו קשה בעם ובדת כאחת⁸¹. השניות בהנמקה לגמר הוויכוח בין הודעה זו בדפוס לבין המכתב הפרטי לפינס, שנכתב לפנייה⁸², היא פליאה שקשה לישבה.

3. הנישה לדת בשנות 1871 — 1881

ב„חטאת נעורים“ מצויות כמה רשימות על יחסו של ליליינבלום לדת לאחר המשבר

שעבר עליו⁸⁰). ומקצתן כתובות בטון של זלזול על תקופת המלחמה לתיקונים, כשנתפס, לדבריו, ל"רעיון של הבל", שהסעיר את חושי ובלבל את מוחו⁸¹). אבל תומר זה נשאר בכ"י עד לשנת 1876, שבה הופיע הספר. כמדומני, שיש לראות רמז ראשון בדפוס לתמורה ביחסו לדת במאמר "מי הוא בן חורין?" משנת 1872⁸²). ליליינבלום סותר כאן את ההנחה, שאפשר להגיע לידי פשרה בין השכל והרגש באמצעות "האמונה הצרופה", כיוון שזהו מונח מעורפל וסתום, שכל אדם רואה בו מהרהורי לבו. אינה דומה, למשל, "אמונה צרופה" של שד"ל, שהיה בעל הווייה גדול, לזו של רנ"ק, שהיה קרוב לתפיסת האלהות של שפינוזה; תפיסה, שהיתה בעיני שד"ל בגדר כפירה גמורה. יוצא אפוא, שהתחומים בין "אמונה צרופה" לבלתי צרופה מטושטשים ביותר. ולא זו בלבד; אין אפשרות להתאים את הרגש הטבעי לדת מושכלת, שהרי "מי שליט על האמונה לבחור במה להאמין ובמה שלא להאמין?" כל איש דתי משעבד בעל-כרחו את שכלו לאמונתו, ואם ירשה לעצמו לבחור לו אמונה לפי שיקול דעתו, כי אז שוב אין שכלו נכנע ואינו מאמין, אלא מבין בדעה פנימית⁸³). השקפה זו שנרמזה במאמר הנזכר רק דרך אגב, וכן מסקנותיה כלפי דרישת התקונים בדת נתבררו בפרטות ב"עולם התהו"ם⁸⁴). ליליינבלום מלגלג על נחמיה, מגבורי "עית צבוע", שכל "משכילי העירות הקטנות" מצטער הוא על "הדינים כצנינים", המכבידים על ההמון היהודי, הפוגעים בטוהרתה של האמונה. המשכילים האמתיים, שנהירות להם דרכי צמיחתן והתהוותן של הדתות, יודעים שכל אמונה מתפלגת לכיתות שונות, שאין בכלל דת בלי מנהגים תפלים, שמעמדה של הדת בישראל היא על כן תופעה מחויבת-המציאות ואין שום טעם להצטער על כך "עד התפוצצות הלב"⁸⁵). בדביקותו של נחמיה ברעיון של אחוות האמונה וההשכלה, המתנה את אפשרות חיבור הדת והחיים, רואה ליליינבלום ערבוב רשויות, שמקורו בנסיון לזהות תופעות ממשיות כמו "דת" ו"חיים", עם מושגים מופשטים כ"אמונה" ו"השכלה". "הדת היהודית והחיים לא יתחברו יחד בשום אופן, כמו שלא יתחברו אש ומים יחדיו", שהרי מי שרוצה לקיים את המצוות המעשיות, על כל דקדוקיהן, אנוס הוא להתבדל מסביבתו ולחיות חיי פרוש; מצד אחר, כל השואף לבוא על סיפוקו המלא בהנאות החיים, מן הנמנע הוא שלא יעבור בעל-כרחו על כמה איסורים דתיים. יש אפוא ניגוד טבעי בין הדת היהודית לצורכי החיים; ואולם לעומת זאת, אם גם אין זהות ואחווה בין האמונה וההשכלה, כמליצת סופרים ומשכילים תמימים, הרי אין גם סתירה מוחלטת ביניהם, שכן תלוי הדבר בפירוש הגינתן למושגים אלה. לא תיתכן, כמובן, התאמה בין השכלה חפשית ואמונת-הבל, אבל יש מקום לפשרה ידועה בין אמונה צרופה והשכלה מוגבלת, שאינה מרחיקה לכת במסקנותיה המעשיות לגבי הפולחן הדתי. אפשר שיצליח אדם לקיים שיווי-משקל בנפשו בדרך זו: הוא לא יבדוק לאור השכל ערכים דתיים, ואילו בענינים חילוניים לא יישען על דיעותיהם של בני-סמך מקובלים. אפשר כמו כן, שכופר בדת בעיון יקיים חומרות למעשה, משום שיצר החיים שלו לא התפתח כל צורכו, כמו שייתכן, שהמאמין בהבלים יפר הרבה גופי תורה, לא מטעמים שבהכרה חפשית, אך מתוך בולמוס התענוגות, שאין בכוחו להבליג עליו, והגובר על זיקתו לדת. על-כל-פנים, הסיסמה "חיבור הדת עם החיים", במובנה המוחש, כוללת דבר והיפוכו⁸⁶).

סופרי ישראל חולמי חלומות בהקיץ הם ומשלים את נפשם בתקוה, שאם "יחדלו (היהודים) מתשליך, כפרות, הזכרת נשמות ודקדוקי מצוות" ואם "תעשינה האמונה וההשכלה שותפות ביניהן בשטר כתוב וחתום ומקוים בבית-דין משבע — תעלה תרופה למכתנו", אילו גיחנו בחוש-מציאות היו יודעים, שאי-אפשר לה לדת בלא מנהגים

טפלים וכי "אי אפשר לנו לחפרץ, שהחקירה והמסורת תסכמנה תמיד זו לזו"⁹³). אמונות-שווא ומנהגים טפלים דברים מגונים ומזיקים הם ללא ספק; אבל שורשם נעוץ במצב הכלכלי של העם. ומושכל ראשון הוא: מדינה שטובתיה החמריות מרובות סכלותה מועטת⁹⁴). פראותו של ההמון "מוכרחת עלי-ידי סבות קודמות ומשתלשלות מדור לדור ולא תרד לטמיון על ידי הספרות לבדה, אלא בהשתנות הסבות עצמן במשך מאות ואלפי שנים עלי-ידי שנויים ומעשים שיתהוו בעולם"⁹⁵). תיקון הדת אינו תנאי קודם לתיקון החיים ואלא תולדה שלו; ולפיכך כל עוד תהא חסומה בפני האומה הישראלית "הדרך לתאוות חמריות, תתגבר יותר עליה תאותה לדברים דמיוניים". ההיסטוריה מלמדת, שהמומים שדבקו במין האנושי עוברים מן העולם בתהליך אטי מאד, כאמור, ואין זה מוצדק "לבקש שבני ישראל בארצות החושך יעזבו בפעם אחת את תועבותיהם ואת הבליהם המקודשים אצלם, על ידי זה שאני בעל המאמר — — — אינני יודע מנהגו של המין האנושי ורוצה שבני ישראל יצאו מאפילה לאור גדול ברגע אחד — בשעה שיקראו את מאמרי"⁹⁶). וויכוחים בספרות — אינם תרופה בדוקה להבלי בני ישראל. אם יזכו בשיוון אזרחי, בהשכלה, במעמד כלכלי מבוסס, "ותהיינה להם תאוות חמריות לחיות בארץ חיי נועם", אז "תכלינה מעצמן תאוותיהם הדמיוניות — — — וגם חומרות הפוסקים לא תעלינה על לב"; כנגד זה, אם יוסיפו להיות שקועים בעוני ומחסור, בהכרח יבקשו את סיפוקם "בחלומות ודמיונות של הבל"⁹⁷). מי שהתבסס מבחינה חומרית וטרוד הוא במלאכתו אין מזח פנוי ל"שיטות כוזבות" ו"למעשי שטות"⁹⁸).

כתביו של ליליינבלום מן המחצית הראשונה של שנות השבעים מלאים וגדושים תיאורים מוזעזעים על חיי המוני ישראל במחנק "תחום-המושב", לפי תגיו ודקדוקיו של השולחן ערוך⁹⁹). אך לשאלת התיקונים בדת חזר רק בתחילת שנת 1878. אמנם גם ב"מי המשבר והיאוש" נשאר נאמן לתפיסתו את התלמוד, כספר החדור רוח של ריפורמה והראוי לשמש מורה-דרך בחיים הדתיים של העם העברי¹⁰⁰).

בסוף שנות השבעים חידש ליליינבלום את הדיון בעניין התיקונים, אך מתוך נימוקים שונים בתכלית מאלה, שהגיעוהו להכרזת המלחמה כעשר שנים קודם לכן. בינתיים אבדה לו האמונה באלוהותה של התורה וכן נשתנו שינוי רב נסיבות החיים הפנימיות של יהדות רוסיה. וכשפנה אליו י. ל. גורדון ב-5 בפברואר 1880, בהצעה להעלות שוב על סדר יומה של הפובליציסטיקה העברית את בעיית התיקונים — השתמט ליליינבלום ממתן תשובה חיובית על ההצעה. ראשית, טען, אין לו אפשרות, מבחינה אישית, לטפל בדבר באותה מידה שעסק בו בתחילת עבודתו הספרותית. מאחר שאז נמנה גם הוא עם כלל היהודים המאמינים והיה רשאי לבנות ולסתור בהיכל הדת, בלא שיחטא למצפונו, ואילו עכשיו נותרה לו רשות הסתירה בלבד; ויש גם קושי אובייקטיבי להתאים תכנית תיקונים אחידה לכל ישראל, הואיל ובשנים האחרונות העמיקה התהום בשטח הדת בין האינטלי-גנציה להמון העם, ואם לגבי ההמון אפשר לצאת ידי חובה בביטול דיני טרפות שלאחר התלמוד, באי-אלה הקלות בענייני שחיטה, בדיני פסח ושבת ועוד, הרי לא די בכך לאינטליגנציה, "שנתרבתה במספרה בזמן הזה מאד" ו"שרחקה כמעט לגמרי מן הדת". למענה יהא צורך, כנראה, בביטול איסור חמץ בפסח, צום יום כפור וכו' ואולי יעמידו את הדת כולה על המילה ועל שמירת חגים, שלעתיים יופרו אף, הן בשל העבודה בבתי-המסחר, מערכות העתונים, בתי-המשפט וכו'. או שמא יהיו משכילים אלה רק "יהודים בשלילה"? איך שיהיה, מסכם ליליינבלום את תשובתו, "כבדות הפשרה (בין הדת והחיים) במקומה מונחת", והוא יועץ לגורדון לא להיחפז בנקיטת עמדה בפומבי לפני בירור גוסף ביניהם בחליפת מכתבים פרטית¹⁰¹). גורדון נכנס לבירור; ואולם גם בשלב זה מנסה

לילינבלום להתחמק מפעולה ספרותית פומבית, אמנם בביטויים מנומסים וזהירים, שלא לפגוע בכבודו של המשורר הנערץ. נכון הדבר, כותב לילינבלום, ש"אי אפשר להמון העם בלא דת" ויש חובה להקל מעליו את הנטל הדתי, שלא "יהא ההמון הזה כחמור הנפל בדרך משאו, שמצוה מן התורה להקימו משום צער בעלי חיים", אבל ממילא מובן — מוסיף הוא — שהדברים האמורים ביני ובינך (בין גורדון) בענין זה אינם אלא למותר, כי לא אנו צריכים לברר דברים אלה אלא אחרים. מן הראוי שיעסקו בכך אנשים כא. ה. ווייס ומ. פרידמן, עורכי "בית תלמוד", משום שאיש כפרידמן הוא "חוקר חפשי בדעותיו ומדקדק במצוות במעשה"¹⁰².

גם בוויכוחו עם או"ר (א. ו. רבינוביץ) מסביב להצעות שהובאו ב"פתח תקוה" לקראת אסיפת הרבנים, שנקראה ע"י הממשלה הרוסית, הטעים לילינבלום, שאין כלל בכוונתו להשיב לתחייה את תכנית "חיבור הדת עם החיים", שכבר נתרוקנה מתוכנה בשבילו; ושאלו עשה כן הייתה זו "גם שטות גם חטאה גדולה כנגד דעתו הפנימית"¹⁰³.

אין לילינבלום רואה הצדקה מוסרית לעצמו ולא תועלת לצבור לעסוק בתיקונים בענייני אמונות ודעות ואף לא במצוות מעשיות, שכל פרט חפשי לנהוג בהן כרצונו. אלא מעדיף הוא לייחד תשומת-לב לתחום מצומצם אחד — ענייני נישואין וגירושין — שהיהודי הדתי וכן האתאיסטן כפותים להם בעל-כרחם בתוקף החוק הרשמי. אין הממשלה מתערבת בדרך כלל בחייו הדתיים של היהודי, אבל ענייני נישואין וגירושין מסורים מבחינה משפטית לפיקוחה, ושום עגונה, אם גם עוברת היא על כל איסורי התורה, לא תוכל להינשא לאיש, אם לא יבוטל האיסור הדתי החל עליה. הרב לא יתן לה רשיון על כך, ואם תינשא בלא רשיון יהיה בניה פסולים לפי חוק המדינה, והיא ובעלה יהיו צפויים לעונש¹⁰⁴. אמנם אין לממשלה שום עניין בדבר, שבני-ישראל ינהגו בשאלות גיטין ונישואין על פי הדינים המקובלים דווקא; ואם יסכימו הרבנים להתיר אילו חומרות בסעיף זה — יגן החוק הרשמי גם על היתרים אלה. לילינבלום שאף, שאחד החוקים המעיקים על היהודים, שלא לפי רצונה המכוון של הממשלה, אלא לפי שרירות-לב הרבנים, יבוטל ללא התערבות הממשלה¹⁰⁵.

לילינבלום קובע, שהתעניינותו בסעיפים אחדים מדיני האישות בישראל אינה נובעת מתוך מגמה תיאולוגית-ריפורמטורית, אלא תכליתה היחידה היא לעזור במידת האפשר למספר עגונות ושומרות יבם או מללות, הנמקות בסבלן, גישתו היא פורמלית לגמרי; אין הוא בא לפסוק הלכה מה ראוי להתיר מאיסורי הדת ואילו דינים אחרים יש לחדש במקומם, אלא לבדוק, אם ובאיזו מידה אפשר לבטל או להקל חומרה מסויימת, שאין האחריות לשמירתה רשות היחיד של כל יהודי, על-פי הדין המקובל ביהדות¹⁰⁶. לילינבלום משתמש כאן במושגים לקוחים משטח המשפט האזרחי. לכל עם מתוקן יש קודכס בענייני מדינה, כספים וכו', שאסור לעבור עליו לפי החוק. קודכס זה נתון לשינויים, בהתאם לדרגת ההתפתחות של הקבוץ שלו נועד, המקבלים את אישורם על-פי החלטת חבר מחוקקים, המתכנסים לשם כך מזמן לזמן. כל תקנה שנקבעה ב"מתן החוק" קדושה היא ואין להרהר אחריה, אף על פי שיתכן, ששנה קודם שהוחלט עליה באינסטנציה המוסמכת נהגו להפך. אין שום רשות לשופט לפסול חוק משום שיש לו הוכחות מכריעות, לדעתו, שחוק זה אינו צודק. "כל מה שהחליט החוק הרי הוא שריר וקים, ואפילו שגה בהחלטתו, כל זמן שלא יבא מתן חוק אחר וישנה אותו"¹⁰⁷.

על-פי הנחה זו, שהיא תנאי הכרחי להנהגה מסודרת של מדינה, בוחן לילינבלום את השתלשלות ההלכה היהודית. בימי בית שני, כשבני ישראל הגיעו לדרגת התפתחות גבוהה, "וחיו חיים מתוקנים", גמל הצורך ב"מתן חק" חדש, הואיל והחוקים המעטים של

תורת משה לא הספיקו ולא התאימו עוד למסיבות חיהם. בתקופה זו מלאה הסנהדרין את תפקיד חבר המחוקקים ותקנה הרבה תקנות חדשות לפי דרישות השעה. התירה איסורים. כגון. הנהגת הפרוזבול. החליפה עונשים של "שן תחת שן" ו"עין תחת עין". המתיקה דיני בן סורר ומורה וכיו"ב. לאחר חורבן הבית לא היה "מתן חק" עד שבא ר' יהודה הנשיא וערך. בשיתוף עם בני-דורו. את המשנה. כן סדרו אח"כ ר' אושעיא ור' חייא וחבריהם כמה ברייתות. וכך קבלו אוספי הדינים שבמשנה ובברייתות תוקף של חוק. שאין לחלוק עליו. "כמו שאין ביד יוריסט לחלוק על איזה חק המדינה". בימי רב אשי נתכנסו שוב חכמי הדור וקבעו את התלמוד כ"מתן חק" חדש⁽¹⁰⁸⁾. לאחר חתימת התלמוד לא נקבע "מתן חק" בישראל. פרט לתקנות ר' גרשום מאור הגולה. שהוחלט עליהן באסיפת בני-הסמך הדתיים במאה ה"א. לתקנות אלה יש תוקף ממש כלחוקי התלמוד. בהתאם לכלל: "יפתח בדורו כשמואל בדורו"⁽¹⁰⁹⁾. כך. למשל. אם גם לפי דיני התורה והתלמוד אין איסור ליהודי לשאת יותר מאשה אחת. הרי יש תוקף לתקנת ר' גרשום האוסרת ריבוי נשים. כי בהתאם לעקרונות היהדות "מתן החק" האחרון — ואין חשיבות בדבר מי היו בני-הסמך שקבעו אותו — הוא המחייב את האומה⁽¹¹⁰⁾.

כל ההלכות. שנתחדשו לאחר רבנו גרשום הן הוראות יחידים. לפי שיקול-דעתם. שלא זכו לאישור כ"מתן חק". אם מחמת פיזור היהודים והרדיפות של ימי-הביניים ואם מחמת היחס המסולף לתלמוד כתורה מסיני ואי-הידיעה על סמכותו של בית-דין להחליט על תיקונים בדת. מכאן נובעות כמה מסקנות: דיני התלמוד כוחם יפה גם בימינו. אם גם בטל טעמם. כל עוד לא הוחלפו בדינים אחרים ע"י אסיפת מחוקקים; כל ההלכות המאוחרות. שלא נזכרו בתלמוד ולא נגזרו במניין. אין להן תוקף חוקי. ולסוף — סמכות התלמוד לגבי הדורות שלאחריו אינה מותנה בגדולתם האישית של חז"ל אלא בעובדה. שלתקנותיו יש תוקף חוקי ואילו לתקנות הפוסקים המאוחרים אין אישור⁽¹¹¹⁾. מכאן יוצא. שכל פסקי הרבנים. עם היותם גדולים בתורה ויראי-חטא. כוחם יפה אולי לבני עירם ודורם. אבל אין זכות לכפותם על הכלל. "כל איש יהודי כשר החפץ להיות נאמן לדתו עליו להכנע רק לפני פסקי התלמוד ולפני הדינים הנשענים על דבריו בהגיון ישר ונאמן". בעוד שהלכות הפוסקים. הסותרות על-פירוב זו את זו. הן דעות יחידים. שאין הציבור חייב בשמירתן⁽¹¹²⁾.

בנוגע לשאלה המעשית של הנישואין והגירושין — אין כמעט הוראות ברורות ומוגדרות בספרות ההלכה. בשל חילוקי-הדעות בין הפוסקים רואה כל רב אפשרות לבחור בעמדה הקרובה ללב⁽¹¹³⁾. ליליינבלום סבור. שאילו היו הרבנים נאמנים לרוח התלמוד והרדים לגורלן של אלפי העגונות היו מצליחים בקלות למצוא דרך לחלצן מן המיצר על-פי הדין היהודי. יש תקנת חכמים. שהבעל רשאי לעזוב את אשתו רק לימים מספר ובהסכמתה המפורשת. ואם כן שורת ההגיון מחייבת. שאפשר לקבוע תקנה. שאם הבעל עוזב את אשתו שלא ברצונה ולכמה שנים. הרי הנישואין בטלים⁽¹¹⁴⁾.

כדי למנוע תקלות. הכרוכות בפסקי-דין שרירותיים של רבנים. הנשענים על פוסקים שאין מן הראוי לסמוך עליהם. רצוי לייסד קונסיסטוריום — ועד קבוע לטיפול בענייני הדת של העדה היהודית — שישמש מעין מוסד עליון לערעורים "על קשיות ערפם ורוע לבם של חברי ר' ופסי הכוזרי" (ב"קוצו של יו"ד" ליל"ג) בדיני אישות. גוף זה יהא מיופה כח להסמך רבנים ולפקח על פעולותיהם וכן לשנות הוראות יחידים בשאלות נישואין וכדומה. במקרה שתבוא מאיזה צד שהוא קובלנה על כך: פסקי-הדין של הקונסיסטוריום יהיו מאושרים ומקוימים על-ידי הממשלה⁽¹¹⁵⁾.

בעיה קשה יותר מעניין העגונות הוא ענין שומרות היבם. ליליינבלום מתחבט הרבה

בדבר ומנסה בדרך מפולפלת למצוא היתר לביטול החליצה מן התלמוד. כאילו ליבום היה תוקף רק בזמן שהיובל היה נוהג. כן חשב בעונה ידועה. שאחת מתעודות הקונסיסטוריום היא למצוא דרך לשחרור שומרות היבם מכבליהן. על פי דין; אבל לסוף מודה הוא שביטול החליצה הוא בניגוד גמור לתלמוד, שהוא מתן החק האחרון שלנו¹¹⁶, ואם כן אין מקום לערעור במסגרת הפורמלית.

לעומת הדיון בשאלות הנזכרות, שנגעו בגורלן של אלפי גשי ישראל, שזעקות השבר שלהן נתפרסמו גם במודעות בעתונות, נראו לו שיקולי הריפורמים ברוסיה בנוגע לסדרי ההיכל, מקום הבימה, המדים, המקהלה וכו' כדברים מחוסרי ערך לגמרי — כהבלים, שבא עלינו מהרבנים הטפשים או הבורים שבאשכנז, שמעשיהם אינם אלא חיקוי לפולחן הדתי הנוצרי. תיקוני הריפורמים אין להם אחיזה לא בשכל הישר ולא בדת ישראל, ובעיני — אימר ליליינבלום — חשובה הוראת אותה הקונסיסטוריום, שהתירה קטניות בפסח מכל בגדי השרד והבימות של רבני אשכנז¹¹⁷. על ידי שכלולים אסתיטיים של בית הכנסת ודרשות בלשון המדינה אין תקווה להחיות את הרגש הלאומי בלב העשירים והנוצר העברי המתקדם; דרשה, ותהא זו המוצלחת ביותר, הנשמעת פעם אחת בשנה — ביום הכפורים — אין בכוחה לחולל פלא זה¹¹⁸.

במאמר מיוחד ברוסית בשם "התפילה מנקודת-ראות היהדות"¹¹⁹ דן ליליינבלום בהחלטותיה של העדה היהודית הריפורמית בווארשה למחוק מן ה"סידור" את כל המקומות שאינם מתאימים לדרישות הזמן; להתפלל בלשון המדינה; לבטל את עזרת הנשים המיוחדת בבית הכנסת ולסוף — ללוות את התפילות במוסיקה. האריסטוקרטיה הווארשאית העמידה את כל היהדות על התפילה בלבד בנוסח אירופה וביטלה כמעט את כל המצוות המעשיות של דת ישראל. ואולם, מציין ליליינבלום, טעות היא לזהות את הדת היהודית עם התפילה. שאינה מצווה מן התורה והונהגה ע"י אנשי כנסת גדולה מתוך כוונה למעט את ערך הקרבנות ולצמצם את השפעת הכוהנים. בעוד שהנביאים לא החשיבו אפילו את ענין הקרבנות, שהתפילה באה לשמש תחליף להן. עם ביטול שלטון הכוהנים פוסקת התפילה מלהיות אחת מחובות הפולחן הדתי והופכת לדבר שברגש ואפשר מאז לאמרה בכל לשון, לקצרה לפי הצורך וגם לוותר עליה לגמרי, כמנהג עובדי השדה בתקופה ידועה. בתלמוד מצויות עדויות על יחס שלילי של חכמים לענין התפילה. מכאן ברור, שתמימות היא לראות בה את מרכז הכובד של היהדות. יש טוענים, שבהווי המשפחתי של רוב יהודי ווארשה הממושכלים נשתירו רק שרידים דלים של דת ישראל, וכי הקשר היחידי של בני מעמד זה לדת אבותיהם היא התפילה בציבור; אבל השאלה היא מה מבינים יהודים אלה במונח "דת": אם זו היא הכרה פנימית באמיתותם של עקרונות היהדות, כולם או מקצתם, או מסגרת חיצונית גרידא, שנועדה לעורר את דמיון הילדים. במקרה הראשון עליהם להשריש בלב בניהם את האידאליים, שהם מאמינים בהם באמצעים נאצלם, ויעילים יותר מכלי-נגינה, שהרי בכל אופן לא נועדו בית הכנסת והתפילה לשעשועי ילדים. במקרה השני יש להסתפק בטכס המילה ובשמירת חגי ישראל, שבהם יוכלו ההורים להזין אח דמיון בניהם ע"י מתנות מתאימות וסיפורים מתוך ההיסטוריה הישראלית. הקשורים בחגים אלה וגם בתפילה. אך אם המילה היא בעיני הריפורמים מנהג אסייתי אכזרי ושמירה ספדנית על קדושת החגים אינה עולה בד בבד עם האינטרסים המסחריים שלהם — אם כן במה מתגלמת אהבתם לדת אבותיהם? תיקוניהם מעידים על אהבת היופי והמוסיקה, אבל דבר אין להם לחיבת הדת. ואם אפשר להסכים לדעה, שהתפילה צריכה להיאמר בלשון מובנת לאומרה וכי כל מי שאינו רוצה בשיבת היהודים לארץ-ישראל אינו צריך לבקש מאלהים שיגשים את חזון שיבת ציון, הרי יש להתנגד לשאר תיקוני הריפורמים

כלדברים בטלים. השכלולים בהיכל אינם מעלים את חשיבות התפילה, שהיא קדושה ומתאמת לתעודתה בחייו של המאמין, כל עוד נובעת היא מהרגשה כנה וטבעית. מי שאינו מתעורר לתחייה דתית אלא בסיוע מוסיקה — אין לו תקנה. הדת היהודית, מסכם לילינג-בלום את מאמרו, זקוקה אמנם לריפורמות, אך לא, בתוך כתלי בית-הכנסת אלא בתחום ממשי יותר — במעמדן של העגונות ושומרות היבם, המתענות בייסורים ממושכים או תמידיים. תיקוני הריפורמים אינם מועילים, ויתר על כן — מזיקים הם, מאחר שבאשמתם מכוונת האינטליגנציה, השואפת כמנהג העולם לפעולות התחדשות, את מרצה באפיקים של מנהגי-הבל ומשחקי-שטות ומתעלמת מביצוע תיקונים מועילים באמת מבחינה לאומית ודתית.

- מדרש סופרים, שם, שם, עמ' 56—57; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 95, 119, 120.
- (13) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 22—23; נוספות, שם, שם, עמ' 42; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 108, 112; חטאת נעורים, שם, ב, עמ' 334.
- (14) ארחות התלמוד, שם, ב, עמ' 26—27; נוספות, שם, שם, עמ' 38, 43; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100.
- (15) נוספות, שם, שם, עמ' 37.
- (16) נוספות, כתבי מל"ל, א, עמ' 39, 46; מגלה עפיה, שם, שם, עמ' 66; חטאת נעורים, שם, ב, עמ' 334.
- (17) ארחות התלמוד, שם, א, עמ' 21; נוספות, שם, שם, עמ' 43, 50; מדרש סופרים, שם, שם, עמ' 54.
- (18) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100, 110, 122—122.
- (19) מגלה עפיה, שם, שם, עמ' 72 (כל הפוסקים מכונים בפי בשם "בעלי השו"ע", כי מידם בא השו"ע שלנו).
- (20) על דבר התקונים בדת, כתבי מל"ל, א, עמ' 122—123, 125.
- (21) שם, שם, עמ' 125.
- (22) קול ענות, שם, שם, עמ' 5; ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 29—30; נוספות, שם, שם, עמ' 39, 44, 45, 48, 50; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 104, 108, 109, 112; חטאת נעורים, שם, ב, עמ' 334.
- (23) נוספות, שם, א, עמ' 37, 45; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 123.
- (24) ארחות התלמוד, שם, א, עמ' 29—30; נוספות, שם, שם, עמ' 44—45, 48; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 104—105.
- (25) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 29.
- (26) נוספות, שם, שם, עמ' 45.
- (27) שם, שם, שם.
- (28) שם, שם, עמ' 49.
- (29) קול ענות, כתבי מל"ל, א, עמ' 4;

- (1) אמנם המאמר "תקון מדיני ותקון ספרותי", המשמש חתימה למשאוהמתן בין לילינגבלום והרבנים בשאלת התיקונים בדת, נתפרסם ב-1871, אבל — חוק מכמה פסקות מאוחרות בו — נתחבר ב-1870; בעצם אינו אלא השמטה מתוך המאמר "על דבר התקונים בדת", שכתבתו נשלמה ביום 31.5.70 (מספר הזכרונות, רשומות, ב, 397).
- (2) חטאת נעורים, כתבי מל"ל, ב, 322.
- (3) ארחות התלמוד, שם, א, 24—25; חטאת נעורים, שם, ב, 255—256, 258, 355; בין פרק לפרק, שם, א, 139; על התיקונים בדת היהודית (רוסית), ראזסווייט, 1881, גל, 25, עמ' 987—988.
- (4) דברים היוצאים מן הלב, כתבי מל"ל, א, 86; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 91, 108—109, 112, 114; תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 136—137; חטאת נעורים, שם, ב, 284, 333, 335—337; מכתב לר. א. ברוידס מיום 21.3.78, דרך תשובה, עמ' 29—30.
- (5) תקון מדיני ותקון ספרותי, כתבי מל"ל, א, 137.
- (6) מדרש סופרים, שם, שם, עמ' 53—54; מכתב לר. ל. גורדון מיום 13.7.69, הד הזמן, 1910, גל, 31, עמ' 2 (המכתב נדפס שנית ב"הארץ" מיום 27.12.35).
- (7) נוספות, כתבי מל"ל, א, 39, 241; מדרש סופרים, שם, שם, עמ' 53—54.
- (8) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 7—13; נוספות, שם, שם, עמ' 32—33, 37, 45—46.
- (9) מדרש סופרים, שם, שם, עמ' 58.
- (9) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 29; נוספות, שם, שם, עמ' 34, 36, 37; מדרש סופרים, שם, שם, עמ' 57; על דבר התיקונים בדת, שם, שם, עמ' 94—95, 98—99; חטאת נעורים, שם, ב, 335.
- (10) ארחות התלמוד, שם, א, 7.
- (11) ארחות התלמוד, כתבי מל"ל, א, עמ' 20; נוספות, שם, שם, עמ' 37, 39.
- (12) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 21;

(53) נוספות, שם, שם, עמ' 49.
 (54) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100.
 תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 137.
 (55) מגלה עפה, שם, שם, עמ' 67; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100, 126.
 (56) שם, שם, שם, עמ' 127.
 (57) שם, שם, שם.
 (58) שם, שם, עמ' 126—127.
 (59) שם, שם, שם.
 (60) תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 137.
 (61) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100.
 (62) כתבי מל"ל, ב, עמ' 243, 360.
 (63) שם, שם, עמ' 257—258, 321, 360.
 (64) שם, שם, עמ' 257—258, 360.
 (65) ארחות התלמוד, שם, א, עמ' 27—29.
 (66) כתבי מל"ל, ב, עמ' 215, 403.
 (67) שם, שם, עמ' 309, 338.
 (68) מכתב לגורדון מ-15.12.69, הד הומן 1910, גל, 39, עמ' 2 (מכתב זה נרפס, בשינויים והשמטות, ב"חטאת נעורים", כתבי מל"ל, ב, עמ' 313—315). במכתב לגורדון מיום 6.4.71 (הד הומן 1910, גל, 47, עמ' 2), מודיע לילינבלום, שאולי כמאה אישים, מתוך האוכלוסיה היהודית באודיסה המונה כחמשים אלף נפש, מכירים את שמו כסופר עברי. והוא מוסיף: "אל יהי זה לפלא בעיניך אם אך תדע מצב הספרות העברית פה". עיין גם: חטאת נעורים, כתבי מל"ל, ב, עמ' 320, 324.
 (69) שם, שם, עמ' 360—361.
 (70) מכתב לגורדון מיום 13.7.69, הד הומן 1910, גל, 31, עמ' 2.
 (71) קול ענות, כתבי מל"ל, א, 1—2; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 91, 100, 117, 130—131.
 (72) שם, שם, שם, עמ' 102.
 (73) חטאת נעורים, שם, ב, 321.
 (74) על דבר התקונים בדת, כתבי מל"ל, א, עמ' 94.
 (75) שם, שם, שם, עמ' 113.
 (76) חטאת נעורים, שם, ב, 256.
 (77) על התקונים בדת היהודית (ברוסית) ראוסחייט 1881, גל, 25, עמ' 987—988; בין פרק לפרק, כתבי מל"ל, א, עמ' 139.
 (78) חטאת נעורים, שם, ב, 338—339.
 (79) שם, שם, עמ' 340. ראה גם שם, שם, עמ' 362.
 (80) שם, שם, עמ' 362.

ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 27, 29; נוספות, שם, שם, עמ' 39, 50; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 110, 112; תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 136.
 (30) דברים היוצאים מן הלב, שם, שם, עמ' 87.
 (31) מגלה עפה, שם, שם, עמ' 79; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 105, 129.
 (32) קול ענות, שם, שם, עמ' 6; ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 27; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100, 110, 111, 112, 128, 130; חטאת נעורים, שם, ב, 256, 322, 325, 332—335, 360.
 (33) קול ענות, כתבי מל"ל, א, עמ' 4.
 (34) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 128.
 (35) נוספות, שם, שם, עמ' 51; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 130.
 (36) שם, שם, עמ' 130; חטאת נעורים, שם, ב, עמ' 334—335.
 (37) חטאת נעורים, שם, שם, עמ' 325.
 (38) ארחות התלמוד, שם, א, 15—27; נוספות, שם, שם, עמ' 43, 50.
 (39) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 22—23; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 108.
 (40) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 29—30; נוספות, שם, שם, עמ' 37—43, 49, 50; על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 100, 104—105, 107—108, 116.
 (41) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 127; תקון מדיני ותקון ספרותי, שם, שם, עמ' 133, 134, 136; חטאת נעורים, שם, ב, עמ' 332.
 (42) תקון מדיני ותקון ספרותי, כתבי מל"ל, א, עמ' 135—136.
 (43) על דבר התקונים בדת, שם, א, 128.
 (44) שם, שם, שם, עמ' 129.
 (45) שם, שם, שם, עמ' 100, 130.
 (46) על דבר התקונים בדת, שם, שם, עמ' 128.
 (47) יצחק מרגליות, מעוז התלמוד, וארשה 1869, עמ' 12—13; שמואל נפתלי הלוי, על תשרי בות מאנשי און, הלבנון 1869, גל, 45, עמ' 354—355; איש ימיני, מלחמת חובה, הלבנון 1870, גל, 10, עמ' 75; חטאת נעורים, כתבי מל"ל, ב, 336.
 (48) שם, שם, שם, עמ' 335.
 (49) חטאת נעורים, כתבי מל"ל, ב, עמ' 252, 255, 257.
 (50) שם, שם, שם, עמ' 252.
 (51) כתבי מל"ל, א, עמ' 51.
 (52) ארחות התלמוד, שם, שם, עמ' 15.

(102) מכתב לגורדון מיום 3.6.80, שם, שם.
 שם, המדובר הוא על מאיר איש-שלום.
 (103) על חטא שלא חטאתי, הקול 1878, גל. 51, עמ' 385 בהערה.
 (104) בין פרק לפרק, כתבי מל"ל, א, 139;
 פתח-תקוה, שם, שם, עמ' 150, 161; תשובה
 משלשת, שם, שם, עמ' 189 מכתב לגורדון
 מיום 3.6.80; הד הזמן 1910, גל. 59, עמ' 2.
 (105) תשובה משלשת, כתבי מל"ל, א, 191;
 הקול 1879, גל. 12, עמ' 778.
 (106) פתח תקוה, כתבי מל"ל, א, 153—154;
 על חטא שלא חטאתי, הקול 1878, גל. 51, עמ'
 385, בהערה.
 (107) עוד ע"ד אספת הרבנים, כתבי מל"ל,
 א, 171—171.
 (108) שם, שם, שם, עמ' 171—172.
 (109) שם, שם, שם, עמ' 172.
 (110) לגדור פרק, שם, ב, 154; האם מותר
 או אסור הוא ריבוי נשים לפי דיני ישראל?
 (ריסית), ראזסווייט 1879, גל. 13, עמ' 498.
 (111) עוד ע"ד אספת הרבנים, כתבי מל"ל,
 א, 172.
 (112) תשובה משולשת, שם, שם, עמ' 182.
 (113) פתח תקוה, שם, שם, עמ' 150.
 (114) שם, שם, שם, עמ' 153—154.
 (115) שם, שם, שם, עמ' 149, 151; עוד ע"ד
 אספת הרבנים, שם, שם, עמ' 177; תשובה
 משולשת, שם, שם, עמ' 180.
 (117) תשובה משולשת, כתבי מל"ל, א, 185.
 (118) שם, שם, עמ' 187.
 (119) ראזסווייט 1881, גל. 1, עמ' 5—8.
 השוה: על דבר התקונים בדת, כתבי מל"ל, א,
 126—127.

(81) ראה למעלה הערה 77.
 (82) מל"ל הסכים להשערת קרוכמאל בסוף
 ספטמבר 1870, כתבי מל"ל, ב, 338. המאמר
 "תקון מדיני ותקון ספרותי" נשלח לדפוס ב-21
 באפריל 1871, מ"ספר הזכרונות", רשומות, ב,
 עמ' 400.
 (83) כתבי מל"ל, א, 136—137.
 (84) שם, שם, עמ' 137—138.
 (85) המכתב לפינס הוא מיום 9.2.71.
 (86) כתבי מל"ל, ב, עמ' 343, 360, 366,
 375—376 ועון.
 (87) שם, שם, עמ' 257, 403.
 (88) המאמר בשם "מכתב להמור"ל" נשלח
 לדפוס ב-1 באוגוסט 1872, מ"ספר הזכרונות"
 רשומות, ב, עמ' 401.
 (89) כתבי מל"ל, ב, 11—12.
 (90) כתיבת "עולם התהו" נמשכה קרוב
 לשנה: מ-7.4.72 עד 4.4.73, מ"ספר הזכרונות",
 רשומות, ב, עמ' 401, 403. המאמר נדפס
 ב"השחר", תרל"ג, כרך ד'.
 (91) כתבי מל"ל, ב, עמ' 102—103,
 106—107.
 (92) כתבי מל"ל, ב, עמ' 103—104.
 (93) שם, שם, עמ' 106.
 (94) שם, שם, עמ' 108.
 (95) חטאת נעזרים, שם, שם, עמ' 401.
 (96) שם, שם, שם, עמ' 300—301.
 (97) שם, שם, עמ' 301.
 (98) צרעת נושנת, שם, שם, עמ' 44.
 (99) ראה, למשל: צרעת נושנת, כתבי מל"ל,
 ב, עמ' 31—33, 35, 44; עולם התהוה, שם, שם,
 עמ' 59—60.
 (100) צרעת נושנת, שם, שם, עמ' 30.
 (101) הד הזמן, 1910, גל. 59, עמ' 2.

יוליוס ברוצקוס ז"ל

במחיצת „בני ציון” במוסקבה

— פרק מן האבטוביוגרפיה של המנוח-שתופיע בקובץ-מוקדש לזכרו —

בחורף שנת 1888 התחלתי לבקר באספות אגודת חובבי ציון בשם „בני ציון” שעליה סופר לי סטודנט בן עירי. אגודה זו נוסדה שנתיים לפני האמן שהוא והיתה מורכבת בעיקר מסטודנטים, אבל השתתפו בה גם בני המשכילים היהודים במוסקבה וסטודנטיות. לתלמידי הגימנסיה לא נתנו לבקר באספות, אבל אותי הביא לשם הסטודנט בן עירי, שהרצה שם על „נתן החרם”. זוכר אני היטב את האספה הראשונה, שבה כבר השתתפתי כחבר. ישב ראש יעקב מזאה הצעיר, שסיים רק לפני זמן מה את האוניברסיטה כעורך דין. הרצה אותו יום הסטודנט לרפואה פינס, שהיה אחרי כן רופא עינים ידוע בביאליסטוק. מיד לאחר פתיחת הישיבה הצנע הסטודנט מ. אושישקין (הכרתי אותו עוד לפני כן כשלמד בפית הספר הריאלי) להוציא את הגבירות מן האסיפה, כי „נושא רציני איננו לפי שכל האשה ונוכחות בשם פוגעת ברצינות האסיפה”. היו”ר חיך ושאל אם מי

שהוא מן הנוכחים תומך בהצעת אושישקין. איש לא תמך בו וההצעה נבשלה. סיפרו לי אחרי כן, שאושישקין הציע את הצעתו בכל אסיפה ואסיפה.

לאחר זמן הפסיק אושישקין את התקפותיו על הנשים והודה שהגבירות באגודת „בני ציון” הן חברות טובות. זוכר אני אחת ושמה ווישניאק, שבביתה היינו מתאספים, את האחיות ליפשיץ שאחת מהן נישאה למהנדס יחיאל לבונטין (חושי הארכי) והשניה לד״ר ברומברג.

סגן יו״ר היה הסטודנט יחיאל צ׳לנוב, והחבר הפעיל ביותר הסטודנט יחיאל לבונטין. השתתפו המהנדס זינבי טיומקין, המשורר מ. מ. דוליצקי, הסופר האובן בריינין, הסטודנט א. אידלסון, ברומברג, ההיסטוריון פסח מארק, רופא השניים טולקובסקי, הסופר הצעיר וויטאלי אלפרן. חוץ מן האספות וההרצאות ערכו „בני ציון” שעורים לעברית. את השעורים ניהל בתחילה טראוויין, שלימד אותנו דקדוק. כשהוא יצא לפטרבורג, בא במקומו אברהם אידלסון, שניהל את השעורים בהרצאות ובהצלחה. באספות נקראו חוץ מההרצאות גם החזירים מארץ ישראל, שנשלחו על ידי יחיאל מיכל פינס מיפו ועל ידי לעא פונסקר מאדיסה והרב שמואל מוהילבר מביאליסטוק.

ישיבות האגודה היו מתכנסות מתחילה בקביעות ב„מגין” בבית מיצ׳ניר על „הכפר הישנה”. אבל בשנת 1890 הרגישה המשמרה באספות ואלה דערכה אצלנו חיפוש. אבל באותה אסיפה היה נוכח הציוני פמינסקאי יהודה נאב מנח (צביון של יצחק נופך, שהיה לאחר זמן שופט שלום ממשלתי ראשון בתל אביב), והוא כיסה במהירות עיניו את האש

והתחיל להתפלל בקול רם תפילת מעריב. אחריו התחילו גם יתר הנוכחים להתפלל. המשטרה יצאה כלעומת שבאה, אבל מאז הועברו האסיפות לדירות פרטיות.

בימים ההם, ביחוד לאחר ועידת קאטוביץ של חובבי ציון, היתה בתנועה הארצישראלית ברוסיה שעת התרוממות רוח. בערים שונות כמו אגודות, שאמרו לעלות לארץ ישראל כדוגמת הבילויים. חבר אגודתנו המהנדס זינובי טיומקין קבל מן האגודות הללו סכום כסף גדול לרכישת קרקעות בארץ ישראל, ובאביב שנת 1890 יצא לשם. יהודי ארץ ישראל לא עלה בימים ההם על דעתם לשאול בקושטא מפי ממשלת טורקיה על זכותם לרכוש קרקעות. טיומקין היה רוכב בארץ כרוזן על סוס לבן, היה מפורז מטבעות קטנות בין הערבים העניים ונדבר עם בעלי האחוזות הערביות על רכישת שטחי קרקע גדולים. אבל לפחה המקומי (רינו, שהדבר נעשה לפי הלשנת נציג חברת "כל ישראל חברים") נודע דבר יומת טיומקין והוא השיג בקושטא צו לאסור את הקניות ולגרש את טיומקין מן הארץ. יתר על כן, נתפרסם חוק להרשות ליהודי חוץ לארץ לבוא לארץ רק לשלשה חדשים. למעשה אפשר היה לעקוף על הגזירה בבקשיש קטן.

באותה שנה יצאה לארץ ישראל עוד משלחת אחת, שבה השתתף גם יו"ר האגודה יעקב מזאה, מי שעתיד היה להיות רב במוסקבה. כשחזר הרצה באגודתנו הרצאה מפורטת בצורה סיפורית ותיאר את ארץ ישראל וחיי המתישבים הראשונים. מזאה לא נגע בצד הכלכלי של ההתישבות. בימים ההם נתפרסמו בעתונות מאמרי "אמת מארץ ישראל" של אחד העם, שבהם נדרש שינוי קיצוני של שיטות ההתישבות, אבל גם בהם לא דובר על הבסיס הכלכלי של ההתישבות. מאמרי אחד העם עוררו הד רב. אני חושב, כי הרושם של מאמרי אחד העם מתבאר יותר בזכויותיו הספרותיות והעיוניות ולא בהערותיו לעצם הענין. השפעתו בימים ההם מוסברת גם על ידי המסדר החשאי "בני משה" שהוא יסד. חסידי רצו ליצור מין מסדר בונים חפשים בתוך היהדות, אבל לאחר שנים אחדות נתפורר. אחדים מחברי אגודת "בני ציון" במוסקבה היו נמנים על מסדר זה, ועל ידי כך נחלשה האגודה ופעולתה צומצמה. השפיעו גם הקשיים המדיניים. המנין ב"ככר הישנה" היה נתון להשגחת המשטרה, ובדירות פרטיות אפשר היה לערוך רק אסיפות קטנות. לפיכך נערכו אסיפות אחדות בביתנו על רחוב דון בקצה העיר. שער החצר שלנו, שבה נמצאו בניני בית חרושת ושתי חווילות, היה ננעל במפתח, ולשוער ניתנה פקודה שלא להכניס בלי רשיוננו שום איש.

בדרך כלל היו אסיפות "בני ציון" מתכנסות בתחילת שנת ה'90 לעתים רחוקות. זוכר אני היטב רק הרצאת הכלכלן הידוע, שהיה אחרי כן פקיד גבוה במיניסטריון הכספים. רוב חברי האגודה נתפזרו לאחר גמר לימודיהם באוניברסיטה למקומות שונים. המשורר דוליזקי יצא לאמריקה. הסופר העברי השני ראובן בריינין יצא לברלין לאחר שנשא לאשה את בת המלמד שלי אמסטרדם. המהנדס לבונטין נשא לאשה את הגב' ליפשיץ, אחת מחברות האגודה, ושניהם יצאו לפרס בשרותו של הסוחר העשיר הידוע אלעזר פוליאקוב. גב' ליפשיץ השניה נישאה לד"ר ברומברג והם יצאו לעיירה אחת בפלך קיוב. לאחר זמן חזר ד"ר ברומברג ממוסקבה והיה אחד הציונים הפעילים בעיר בימי הרצל. ד"ר פינס, שהיה מרצה הרבה על מרד בר כוכבא, יצא לביאליסטוק. במוסקבה נשארו מ"בני ציון" הותיקים ד"ר יחיאל צ'לנוב, אברהם אידלסון, ד"ר טולקובסקי, אלפרין וסטודנטים צעירים אחדים. חיי האגודה קפאו ונתחדשו ביתר עוז רק בסוף שנות ה'90 כשנתפרסם הקונטרס של הרצל "מדינת היהודים". אני הספקתי להרצות באגודה רק הרצאה אחת — על גורל המושבות החקלאיות היהודיות ברוסיה הדרומית. חקירת תולדות המושבות הללו נתנה לי הרבה ידיעות מועילות, שסייעו לי הרבה לאחר זמן בעבודתי הציונית ובעבודת ההגירה וההתישבות.

בסתיו שנת 1889 נצטרפתי לאגודת הסטודנטים היהודים, שעסקו בחקר חיי יהודי רוסיה. בראש האגודה הזאת עמד ליאונטי בראמסון, שהיה בימים ההם סטודנט למשפטים באוניברסיטה. הוא היה בעל עקשנות ומרץ, ואת כל מעיניו הקדיש לענייני הציבור. הוא המריץ את כל חברי אגודתנו לעבוד. הוא קבל על עצמו להרצות תולדות השכלת יהודי רוסיה. חבר אחר, מאטוויי פוזנר, בעל כשרון גדול, הרצה כמה הרצאות על המצב הכלכלי של היהדות הרוסית לפי חקירותיו של איוואן בליוך, שספריו נשרפו על ידי הצנזורה הרוסית, ועל סמך החיבורים של פרופ' סובוטין. לודוויג זיידנמאן הרצה לפנינו על הזכויות ושלילת הזכויות של יהודי רוסיה. פרומר הרצה על תקופות שונות בתולדות היהודים ברוסיה. אני הרצאתי גם כאן על תולדות המושבות החקלאיות היהודיות ברוסיה הדרומית. המסקנה העיקרית שלי היתה, שבמעבר עירוני להתישבות יש להשתמש בשיטות מיוחדות, השונות מן ההתישבות הרגילה של אכרים. לאחר זמן פרסמתי ביחד עם אחי הצעיר בוריס בירחון „ווסחוד“ שורה של מאמרים בשאלה זו בשם „שיטות ההתישבות היהודית“, שיצאו לאחר זמן בחוברת מיוחדת בחתימת בן בג.

חוץ מן ההרצאות עסק בראמסון גם בחיבור ביבליאוגרפיה של כל הספרים שיצאו ברוסית בשאלת היהודים. במשך שנה וחצי חיברנו רשימה לא רק של ספרים, קונטרסים, מאמרים בירחונים ובשבועונים, אלא גם מאמרים בעתונים החל משנת 1708, ואת אנמרת אותה שנה, שבה הונהג ברוסיה האלף-בית האזרחי (בניגוד לסלאבי הדתי) עד שנת 1890. זו היתה עבודה עצומה. חוץ מסטודנטים משכנו לעבודה מתנדבים אחרים, ובמשך ימים שלמים היינו יושבים בספריה הממלכתית הגדולה הרומיאנצבית של מוסקבה. הצלחנו לחבר „מדריך לספרות על יהודי רוסיה“ למופת, שנדפס אחרי כן בתוספת לירחון „ווסחוד“ בעריכת אדולף לנדאו ואחרי כן במהדורה מיוחדת.

הספרן הראשי של הספריה פיאודורוב התעניין בעבודתנו ועזר לנו. הוא אפילו התיר לנו לעבוד לא באולם הגדול אלא בחדרים הצדדיים. הכל התנהל למישרין, אבל בסוף העבודה התרחש מאורע אחד, שעשה עלי רושם עז. ישבתי ועבדתי ליד שולחן לא רחוק ממושביו של הספרן פיאודורוב. פתאום ניגש אליו אחד מחברי ועד הכבוד של הספריה, שר גדוד בעל שם גרמני ואמר:

— שמעתי, שאתה סובל כאן מהשתלטות היהודים.

פיאודורוב רמז לו בידו עלי והאיש נשתתק. אבל למחרת כשרציתי שוב לעבוד אמר לי השומר, כי ספרי הועברו לאולם הגדול. סגן הספרן שפניתי אליו מסר לי את הספרים שהשארתי אתמול על השולחן בחדר הצדדי ופקד עלי לעבוד באולם הגדול. כשהבעתי לו את תמחוני והסתמכתי על רשיונו של הספרן הראשי, אמר לי בגסות, שזוהי טרדנות יהודית. התמרמתי ואמרתי לו שהוא גם רוח, הסתובבתי ויצאתי. בפתח הבית נפגשתי עם בראמסון, שהבין לפי פני כי משהו לא כשורה. הלכנו יחדיו והוא שאל אותי מה קרה. בהתרגשות, כמעט בדמע, סיפרתי לו את כל המעשה. הוא הרגיע אותי. מקרה אנטישמי זה במוסד תרבותי עליון במוסקבה חיזק את משיכתי לציונות.

שם כל ספר ומאמר היה נכתב על כרטיס מיוחד בגודל שווה. אחרי כן חלקנו את הכרטיסים לשנים עשר סוגים ובני סוגים. בראמסון, פוזנר ואני חיברנו הקדמה למדריך ואחרי כן חיברתי גם מפתח לפי השמות והעניינים. בסך הכל עבדנו שני חרפים.

ביל"ו ברוסיה

— למלאת שבעים שנה לתנועה ולעליה —

על פי זכרונות של ישראל בלקינד שטרם נחפסמו

הביל"ו ישראל בלקינד אומר ברשימותיו על ביל"ו, — שעם חלונותיהם של עניי יהודי רוסיה ביליסאביטגראד, שנופצו עלידי נחשולי הפורעים הרוסים — נשברו גם תקוותיה של יהדות רוסיה לעתיד יותר טוב בארץ זו, שיחד עם נוצותיהם של קרעי כריהם ומזרניהם של היהודים התעופפו וגזו גם החלומות היהודיים לאושר ומנוחה בארצות גלותם, ועל דבריו אלה יש אולי להוסיף עכשיו גם, — שעם חורבן ארמונות הקסם, שחזתה בחלומה בחרות יהדות רוסיה, בפוגרומים של שנות השמונים הושמו אבני היסוד של הבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל ונסללה הדרך למדינת ישראל.

אפיוודה סמלית שעברה עליו בתקופה ההיא מספר ישראל בלקינד :

בעודו עלם צעיר, כשזקנו אך החל לצמוח, הצליח להרשם באוניברסיטה רוסית. כי עשה שם רושם טוב "לא כיהודי". שמו הפרטי "ישראל" לא היה מסומן בתעודתו במילואו, אלא באות הראשונה בלבד, באות הרוסית "אי". אך המזכיר הרשם חשב, שהאות "אי" פירושה "איוואן", וכך רשם בתעודת הקבלה את שמו הפכטי של הסטודנט החדש לבית בלקינד.

כשהגיע הביתה והוציא את תעודת הקבלה למען התהדר בה בפני אחיותיו והתחיל מדפדף בה החורר לפתע והתעלף. כששבה רוחו אליו צעק — בגופפו בתעודתו: "לא, — ישראל לא יהפך לאיוואן. — המזכיר הרשע התכוון כנראה להמזיז לי, כי קרוב היום בו יתפכו כל הישראלים לאיוואנים, אך היה לא תהיה אני אסכל עצתו".

אחרי הפוגרומ ביליסאביטגראד בא ישחאל אל אחיו בבית-הכנסת להשתתף. אמם בתענית הצבור שלשמו נאספו ובאו שם גדולים וטובים ו"עמד" נאחד. כתוצאה מבקורו בבית-הכנסת ופגישתו שם עם חברים, נמשכו הפגישות ביניהם בערבים בחדרו, לשם שיחה על המצב. היו מזדמנים מדי ערב בערבו כשלנשים סטודנטים יהודים שנענו לקריאה, ובדייגם במצב שנתהוה לאחריו של אותו פוגרומ, ששימש כעין אנתרה ראשון. — באו לידי הכרה שהתפקיד בו השתתף העם היהודי, תוך חיי גלותו, בחייו של העם הרוסי, — לא רק שאיננו הולמו ואיננו לכבוד לעם, עתיק היומין ובעל המסורת העילאית התנכית, אלא שאותה הצעה, של שרות של אחוה, שהם מציעים לעם הדוחה אותם בשתי ידיו בשנאה ובשאט נפש — איננה אלא בחינת התרפסות ותשפלה עצמית, וכי ההזנחה שהם מזניחים את עמם מהווה חטא אשר פשע.

וכך באו לידי הכרה ברורה, שאין תקנה לגלות רוסיה אלא בהגירה מן הארץ כפוית-הטובה, הגירה לשם בסוסם של חיים מחודשים לעם בחדשן את נעוריו ההיסטוריים האגדתיים והחזקת עטרתו, העטרה התנכית, ליושנה, וכי אין הדבר יכול לצאת לפועל אלא באותה ארץ-אבות אגדתית, מסורתית-תנכית, בה נעוצים שרשיו של העם מקדמת ימיו, הארץ עליה שמעו רבות, בה התנוססו ציון וירושלים.

אמנם מצי השמירה ידעו שהארץ שממה היא ומדבר הפכה וכי יחד עם שועלים שהילכו מאז בהר ציון גם התורכו הפרא השליט ממשלתו בה להגדיל שממיתה אבל כשם שלא יכלו לתפוש מוחותו של הארץ ושממיתה מהם — כך גם לא יכלו לתאזר לעצמם — התורכי הגורא מה כי ראה ראוהו רק מבעד לאספקלריה של עותמאן מחמה גבור פליונותה שאותו העירו אחדים מתם לדעת בשבתו ברוסיה ואשר כשר המשקים של פרעה בשעתו ליוסף בן יעקב — כך הכביח גם הוא להם כי כאשר יוזכר לטובה ויוחמד לארצו ועל כנו — יזכרם גם אותם לטובה.

יש לציין שבחורים אלה שבאו לידי ההכרה הזאת וקבלו על עצמם משימה זו ובגצועה — הם עצמם לא היו מעלובי חיי גיטאות היהודים ברוסיה העניות לא היתה מנוולתם וצורך ההגירה לא בא אצלם בחינת הרפתקה לשם הטבת חייהם החמריים בני טובים היו כולם כרובם ממשפחות אמידות ואף גם עשירות חייהם במובן זה נוחים היו והם עצמם אף גם מסופות הנגב לא סבלו באופן חמרי הפוגרומים לא פגעו בהם במישרין ורק ההכרה העמוקה בחובה שהוטלה עליהם וביעוד שנועד להם — היא היא שהכריעה אצלם ושכנעם להכניס צוארם בעולה של משימה זו.

אמנם גם ביהדות רוסיה בכלל לא לגמרי כבמה הזיקה לאהמה ולעבודתה ולהחזרת כבוד האדם היהודי לקדמותו ע"י הקשר עם הקרקע ושתי תופעות המעידות על דבר זה יציגנו פה:

בשנת תר"ח במלאת 25 שנה למלכותו של הצאר אלכסנדר השני ברוסיה תרם היהודי הרוסי המפורסם שמואל פוליאקוב סכום של 25000 רובל לשם יצירת קרן למטרת פתוח ההתישבות היהודית על הקרקע ועבוד האדמה. הרעיון התקבל במהרה בלבבות בקרב חוגים יהודים רחבים ברוסיה שראו בכך הצלה כפולה ליהדות הרוסית: להצלתו של הכבוד היהודי שירוד היה בעיניו של עם הארץ שנפוצה הדעה בקרבנו כי היהודי אינו מוכשר אלא לחנונות ולהלואה ברבית קצוצה — ושנית — להצלתו של הנוער אשר ע"י כך יפנה מן ההתבגלות ומן ההתערבות בחיים המדיניים של העם הרוסי. ורבים היו המצטרפים לפוליאקוב בתרומותיהם ובמשך זמן קצר הגיעה הקרן הזו לסכום העצום בימים הם של 200,000 רובל אבל לא הסתייע כי מה שראו והרגישו בחוש המעשי-הלאומי אנשי מעשה כפוליאקוב והמצטרפים לרעיונו לא ראה ולא הרגיש העם — "עמך" ... וההון העצום ירד לטמנון.

ומעשה ביהודי חסיד חבד"י שהתגורר בווארשה הרב ר' זלמן פבנר (או פבנר) — שפורסם היה ברוב חכמתו עשרו ומדותיו התרומיות. ר' זלמן זה לא נענה לבקשתו של יהודי ווארשה להיות להם לרב ראשי כי רעיון שנצנץ במוחו התמסר לו בכל לבו ונפש. והוא: — להחזיר את היהודים לעבודת האדמה והחרושת (כי גם מלאפת הפנים ירודה היתה אן בישראל ברוסיה) ולאחר מאמצים רבים שהשקיע בדבר הצליח לקבל רשות לקנות קרקע ליישב עליה יהודים שיעבדו את האדמה. (הוא היה היהודי הראשון שקבל רשות לקנות אדמה ברוסיה). בשנת 1817 קנה את הכפר "קוכאר" ואחר כך המשיך בכפרים דזיקוביץ וקודלובקא. (סח לי המנוח ר' דב חביב לובמן ז"ל כי הוא נולד באחד מכפריו של פבנר) — ובשנת 1825 גם בנה בית חרושת לטניה. הושיב יהודים בכפריו וחנכם לעבודת האדמה והחרושת ולמפעליו של ר' זלמן היתה השפעה כל כך מרובה ושם יצא להם — עד אשר אחד ממשכילי יהודי פלונסק איש גביר ונדיב ר' איטשע כהן היה שמו — נטש עירו ועבודתו ובא בעצמו לעשות במלאכה אצל ר' זלמן.

בשנת 1835 מסר את האדמה לאחיו מתישבי הכפרים והוא המשיך לספק צרכיהם הן בכסף והן באמצעים טכניים אף גם בנה בתי-ספר ללמד את המוכשרים שבצעיריהם.

מדע כללי, שפת עבר ושפות אירופה, ולא זו בלבד אלא שאף גם בית-ספר עברי לנערות הקים, מה שהיה אז מן המופלאות. אבל ברצותו להרחיב פעלו, שראה בו את ההצלה לבני-ישראל, פנה לעשירי ישראל להצטרף אליו והם סרבנו. ומסופר כי כאשר קבל ר' זלמן את התשובה השלילית התפרץ בבכי.

מקרים כאלה, אם כי נדירים ובודדים היו, העידו על רגישות בקרב חוגים מסוימים, ודוקא מחוגי היהדות החרדית, — לגבי החזרה אל המקור, אל האדמה ועבודתה.

*

מן הישיבות וההתיעצויות יצאו הסטודנטים ובפיהם האימרה: — „דבר אל בני ישראל ויסעו“. ובסיסמה זו, בקיצורה ע"י ראשי-יבותיה — דגלו בכותרות מכתביהם: „דאב"ו“.

לא עברו ימים מועטים עד שנוכחו לדעת, שסיסמתם זו — בחינת אליה וקוץ בה היא, כי מתנגדיהם והמזלזלים בה היו מצביעים עליהם: „ראו נא חסידי-עם מתנדבים אלה, על חשבונם של הזולת מוכנים הם אפילו להסכים לשיבה לציון, „דבר אל העם ויסעו“ היא סיסמתם, שהאחרים יסעו והם עצמם ישארו כאן ברוסיה להמשיך בחייהם הטובים והנוחים אשר הורגלו להם מגירסת ילדותם, אז מיהרו לתקן המעוות, ואת הסיסמה הבלתי מוצלחת החליפו באותה של: „בית יעקב לכו ונלכה“. — ובקצור, בראשי תיבות: — „ביל"ו“.

פולמוס חריף התלקח בימים ההם בשאלה „אמריקה או ארץ-ישראל“ והתנהל בעתון היהודי בשפה הרוסית „ראזסביט“. אחד הסופרים אשר הסתתר בפסיכודונים „גמזופון“ — פרסם בעתון זה מאמר גדול וממצה לשבחה של אמריקה, בהוכיחו שרק ארץ זו היא הארץ שאליה צריך להיות מכוון זרם ההגירה היהודית מרוסיה.

על המאמר הזה באה תשובה מאת סטודנט יהודי, במוסד הטכנולוגי בפטרבורג, יאנושפולסקי, בה שם הוא לאל את דברי גמזופון בהוכיחו, כי רק לארץ-ישראל צריך העם היהודי לשאוף — לחזור. גמזופון יצא במאמר שני בכותרת „תחת הדגל המשותף“, בו אמר: „אנחנו, השואפים לאמריקה חפצים שהיהודים ישובו אל חיק הטבע ואל עבודת האדמה. אתם, — גם אתם שואפים למטרה זו, אלא דוקא — אך ורק בארץ-ישראל. נמצא כי שאיפותינו משולבות בשאיפותיכם, ולכן אל לנו להיפרד, אל לנו להילחם בינינו, ותחת דגל אחד ומשותף לכולנו נעלה ציונה“. ובהיות והאיש הזה שהסתתר בפסיכודונים „גמזופון“ היה זאמנהוף, ממציאה של השפה הכלל-עולמית „אספרנטו“ — נחשבו דבריו האחרונים לנצחון גדול לרעיון הבלוי“.

בינתיים נתקלו הסטודנטים הביל"ואים גם במלחמה מבית. ההורים שחשבו מקודם שאין בתנועה זו אלא משום משחק ילדים, הזית נוער, לא רק ששתקו והעלימו עין מתנועה זו בראשיתה, אלא שאף גם הלהיבו במקצת את הרוחות, כי ראו בביל"ו עוגן הצלה פורתא, אמצעי להרחיק על ידו את הנוער מהסוציאליזם. אותם ההורים, בהיכחם שלא במשחק ילדים עסקינו, כי דציני הוא הדבר במאד, התחרטו, הטיפו מוסר לילדים, — כי בחורים ובחורות אלה בגיל 17—20 — כילדים נחשבו בעיניהם בשל חלומותיהם המזוירים.

ולא רק הורים, בני משפחה וידידים בלבד חששו למשימה זו ותוצאותיה, אלא אף גם הוגי-דעות, חובבי-ציון ומעוררי תחית הלאום, כמשה ליב לילינבלום וכפרץ סמולנסקין נרתעו מפני עצמת הלהט הפתאומי של תנועה זו, שלא היו מוכנים לה כלל וכלל.

על משה ליב לילינבלום מספר ישראל בלקינד — כי בבואו לאודיסה לפי דרישתו של המרכז של ביל"ו שעבר לשם — וברצונו לבקר את לילינבלום שהיה ידוע לו כסופר ועסקן צבורי — מנעוהו חבריו מכך. בזמנו לא היה סיפק בידו לברר התנגדות זו מצד חבריו לסופר לילינבלום בשל מה היא באה, אך לימים הוברר לו הדבר: — מבין אלה

מחבריו שנמצאו אז באודיסה לא נמצאו יודעי עברית ולא הכירו את לילינבלום הסופר העברי, ולא היו ביניהם וודעי תנ"ך ואת הארץ אשר הם שואפים אליה לא ידעו, ואף גם מחסרי אמצעים היו הגשמת שאיפותיהם, ולא יכלו להבין לרוחו של האיש לילינבלום, שקר המזג וקר ההגיון היה, ובראותו את הבחורים הנלהבים האלה שהקדימו "נעשה" ל"נשמע" — לא יכול היה להתיחס אליהם אחרת מאשר לקלידעת, ומשום כך גם לא נהג בהם כבוד כמו שצפו לכך, ולהיפך בחששו שמא יתקלו בכשלון וכשלון זה יהווה מעצור ומכשלה לתנועת התחיה כולה בראשיתה. — הזהיר אותם על צעדם הבלתי מחושב, שאחריות רבה תלויה בו, ואף גם יצא נגדם.

וגם פרץ סמולנסקין יצא נגדם במאמר ב"השחר" משנת התרמ"א, ובין דבריו כתב: "שמא תאמרו כי תחפצו לפנות דרך למשיח בפעלכם זה, אז יקומו נגדכם גם המאמינים גם המשכילים..."

אבל כשנוכחו הורים וידידים לדעת, שהחלטתם של הצעירים נחושה היא, וכי דברי מוסרם, כתחנוניהם, אינם מועילים — הרפו מהם, ויש מהם שהסכימו לבטל רצונם מפני רצון הבחורים בקוותם, כי לכשיגיעו להגשמת רעיונם ויפגשו פנים אל פנים עם המציאות הקשה ורבת התלאות — יתחרטו וירפו מהמשימה הזו, ואילו אנשים כפרץ סמולנסקין ומשה ליב לילינבלום למדו מהשתלשלות המקרים בדברי ימי ביל"ו פרק בהילכות תחית העם, והאחרון אף גם היה לימים, בזמן המאבק הקשה לבני ביל"ו בארץ, — לתומכם ומגינם הנלהב, החזק והמסור ביותר מבין חובבי ציון.

מבין תומכיהם ועוזריהם של הביל"ואים מזכיר י. בלקינד לשבח את נחמן סירקין, שהיה אחר כך לד"ר סירקין ואחד ממנהיגיה של תנועת "פועלי ציון" וכן את האגודה "בני ציון" — שמחבריה נספחו אחר כך לביל"ו כמה וכמה וביניהם מ. מ. אוסישקין, יחיאל צ'לינוב, יהודה אידל צלליכין, יואל דרובין, פניה חיסין, חיים חיסין ועוד. בינתיים — ובמציאות השתלשלו הדברים במהירות בלתי טבעית, שהביל"ואים עצמם לא שיערוה.

י. בלקינד מספר בזכרונותיו כי כאשר יסדו אילו מעשירי חרקוב אגודה ליישוב ארץ ישראל, התקרב אליהם בקוותו להיבנות על-ידם לזכות ביל"ו, אך הם לעגו לו באמרם: מי ילך אתכם? — אז הבטיח להוכיח להם ע"י משאל-עם שמאות ירשמו לחלוץ, ואמנם כאשר מסר על הדבר לפעילי ביל"ו, ואלו העבירו את הקול בעם, נרשמו במשך ימים אחדים בלבד אצל בלקינד למעלה מאלף מועמדים.

הביל"ואים בתכניתם לא חשבו רק על ישובם של עשרות אנשים, ולא הסתפקו במפעל חקלאי בועיר אנפין בלבד, של אי-אלה נקודות זעירות. ממכתב שנשלח מקונסטנטינופול, לאחר אשר הקבוצה הראשונה כבר היתה בארץ, בתאריך 18.5.1883 על ידי הצירות שלהם לר' יחיאל מיכל פינס, שאז עוד השתדלו לרכשו לרעיונם, ורצו להשפיע עליו שיהא להם לפטרון וייצגם בפני העולם היהודי, מפתחים הם את הרעיון בדברים הבאים: "...לא להתישב בגושן מטרת חברי החברה הזאת, כי אם להושיב, לא ללמד על עצמם קנא כל אחד להסיר את המכשולים ולפנות דרך לאחיהם אשר יבואו אחריהם ואשר לא כמוהם קלים הם לרוץ אורח. רוח הרעיון הזה פעם אותנו בשבתנו על שמרינו ועוד עתה עצור בלב אלה הנאמנים את דברם ואשר תמיד ישו את האידעע לנגד עיניהם ויהי מה. כאשר גם רוח מבינתנו יעגנו כי כ' בחפצו ליקח חבל בעבודת חברתנו, אין דעתנו להתאמץ להושיב בארץ הקודש מתי מספר אכרים ונער יכתבם, כי, החסרי קולוניסטים אנחנו? הלא בכל עת ורגע נמצא אנשים אשר כנשר אל טרפו יחושו לקראת ככר ארץ לוא גם בהודו המזרחית הי'. ואם אמנם הבילויצים גדלו עלו למעלה ראש וישמו עליהם עין כל, אולם, גם

הי' כמוץ מגורן יסוערו, כמת מלב ישכחו, אם חיש במספרם הנוכחי יבואו אל הנחלה ויפנו ענרף לכל אחיהם. הנאנחים תחת סבל עולם בארצותיהם. האם הרבה נושע יהודא — מהמושב „ראשון-לציון“ וחלוצי „יסוד המעלה“ או תקוה נשקפת להם מראש-פנה? ומה יועיל ליהודי רוסיה אם 10—20 משפחות ישובו למו תחת גפן ותחת תאנה בארץ נחלת אבותינו? לא, לא בעבור זאת. אנו עמלים והדבר הזה איננו שווה אשר בעבורו נגזול בנים מאבות. אחים מאחיות וכסף נאסוף מנדיבי ישורון. חברתנו בעלת שלש מאות חברים היא ובמספרם השלם הזה ייסדו למו מושב אשר יהי לתלפיות ואליו ינהרו מכל עברים, אם תצא מאיזה ארץ מחנה כזה תשים אליה עין כל, תבוא עד רב החכמים הגדולים והסופרים ויאלצם לחקר מצב עמם ולהתבונן לצרות אחיהם; דבר נעלה ונשגב הוא אשר אב לבן יגיד ויספר את אשר קרה והיהודי יזכור את אשר נטל עליו. שלש מאות איש אחריהם יבואו אבותיהם מיודעיהם ומסרפיהם; ביניהם ימצאו אנשים מכל המפלגות השונות, עשירים, עניים, חסודים ומינים, מאחרי שבת ומיטיבי לכת, בעלי כח חמרי וכח רוחני, ובאופן כזה יוכלו לעבוד לטובת הגוי כולו... הן אך מעט מזער אנשים צעירים לימים יצאו מרוסלנד וכבר שמו כמקצה את כל הארץ רחבת הידים הזאת...”

קטע מכתב זה, — אם כי הוא נכתב כשנה לאחר שהקבוצה הראשונה של ביל'ו כבר עשתה בארץ, — מלמדנו בכל זאת במקצת על מושגיהם על-דבר מטרותם בארץ.

(המשך יבוא)

ראשית ה"ראזסוויט"

(זכרונות)

צייתי רוסיה קוראים בשם "ראזסוויט" לכתביהעת רב-ההשפעה, שהתחיל לצאת לאור ב-1860 בורג סצירת ירחון בינואר 1904 ביומנו של נ. ה. סוויצ'ין בשם "יברייסקיה זיון". מ-1 בינואר 1905 ואילך מצטרף אל הירחון השבועון "כרוניקה יברייסקוי זיון". בסוף 1906 סגרה הממשלה הצארית את "כ.ז.", והשבועון יוצא מ-18 בנובמבר 1906 ואילך בשם "יברייסקי נארוד". גם אותו השבועון נסגר במהרה ימ-10 בינואר 1907 ואילך יוצא השבועון בשם "ראזסוויט". בימי מלחמת העולם הראשונה ב-1915 נסגר ה"ראזסוויט" ע"י הממשלה הצארית ובמקומו מופיע "יברייסקיה זיון" במוסקבה. לאחר מהפכת פברואר 1917 מתחדש ה"ראזסוויט" בפטרבורג ומוסיף להופיע עד שנת 1919, כשסגרו אותו הבולשביקים. אז מופיע במקומו במשך חדשים אחדים "כרוניקה יברייסקוי זיון", עד שאסרו הבולשביקים באותה שנת 1919 את כל המערכת (יחד עם חברי מרכז ציוני רוסיה), אח"כ עובר ה"ראזסוויט" לברלין (משנת 1922 ואילך) ובפריז (מ-1924 ואילך).

נציין כאן שבעתונות היהודית-הרוסית היו בסך הכל במשך 75 שנה (1860—1934) 5. "ראזסוויט" ט"ס. ה"ראזסוויט" הראשון הוא כתביהעת היהודי הראשון בשפה הרוסית (מכאן — יחס ההוקרה לשם "ראזסוויט"). בעריכתם של אוסיפ רבינוביץ ול. ליבאנדה יצא לאור באודיסה בשנות 1860—1861 והיה מתבולל לפי כיוונו. ה"ראזסוויט" השני (אף הוא — שבועון) יצא לאור בפטרבורג משנת 1879 עד שנת 1883 בעריכתו של יעקב רוזנפלד והיה בטאון של "חובבי ציון". ה"ראזסוויט" השלישי, שעליו נרחיב את הדיבור כאן, היה בטאון הרשמי של ציוני רוסיה; עורך הבטאון א. ד. אידלסון, נבחר בוועידות המפלגה. אותו "ראזסוויט" התקיים בשמות שונים משנת 1905 עד שנת 1919 ברוסיה. הרביעי יצא לאור בברלין בשנים 1922—1924 בעריכתו של ש. גפשטיין; החמישי יצא לאור בפריז בעריכתם של זאב ז'בוטינסקי וי. ברכין מ-1924 עד 1934. השניים האחרונים לא היו בטאונים רשמיים של ציוני רוסיה, אבל חשבו את עצמם קשורים עם ה"ראזסוויט" השלישי ותחת שם העתון היה כתוב: "נוסד ע"י א. ד. אידלסון". המאמר הנוכחי מוקדש לתקופת ה"ראזסוויט" השלישי ומקיף את השנה ומחציתה השנה הראשונה לקיומו.

א.

כל ימי טיפחתי חלום. אך אהה! — חלומי לא בא. חלמתי כל ימי, שזאב ז'בוטינסקי יכתוב רומן גדול על חייהם של ציוני רוסיה. דברתי אתו על כך לעתים קרובות. אבל... הציונים ניהלו בכלל, וביחס לחבריהם בעלי-הכשרון — בפרט וביחוד משך "דורסני" ובזבזני כל כך, עד שחלומי עלה בתהו. ובאחת משיחותינו על אותו הנושא אמר לי זאב ז'בוטינסקי:

"אתה יודע על ה"ראזסוויט", "יברייסקיה זיון", על "וועידות העתונות לפני ועידת הלסינגפורס — אין צורך להוסיף שום דבר להמציא או לקשט כדי לחבר רומן. יש צורך לרשום בפשטות, בבירור ובאופן עניני, "הכל כמו שהיה" — וממילא יתקבל רומן מעניין.

מושך את הלב, מלא חיים, תנועה, מאורעות, זעזועים, התאהבות, התלהבות, סבכי-עלילה ופיתורם!"

— מובן — חייכתי מתוך עליונות — "לרשום בפשטות". דברייך מזכירים לי את מה שסיפר לנו המשורר דימיטרי צנוור, שעורך הירחון הרוסי "ז'ורנאל דלה ווסין" אמר לו: "למה אתה כותב באופן מליצי כל כך? כתוב בפשטות, כמו שכותבים טולסטוי וצ'יכוב!... אבל עכשו, כשישבתי לרשום את זכרונותי על הולדת "יברייסקיה ז'יון" ו"ראזסוויט" נזכרתי בשיחתנו זו. מובן, שאני רחוק מלחשוב על כתיבת רומן, אבל נדמה לי שלגבי תולדות הציונות ברוסיה, חשוב הדבר, קודם כל, לספר בפשטות ולענין, "כיצד קרה הדבר". מובן, שקשה לכתוב בלי הכללות, בלי הגשת מסקנות היסטוריות; אבל מוטב שהדבר יעשה לאחר שייאסף ויוסדר כל החומר ההיסטורי על אותה התקופה. כיום הזה, כעת חשוב מכל הוא — לרשום או לקיים את העובדות, המראות את תמונות-החיים של אותו עבר מיוחד במינו, עבר מאושר, אשר לא ישוב עוד.

ב.

יש להניח, שבגלל "יברייסקיה ז'יון" נזכר אני תמיד בסתיו 1903 בגוונים בהירים ועסיסיים... אגב, גם מחוץ ל"יברייסקיה ז'יון" היתה זאת תקופה סוערת ומופלאה מאד בציונות של הנוער שלנו. מחד גיסא, היתה זאת שנת הקונגרס של אוגנדה, שהסעיר והרתיע את כל העולם הציוני. אע"פ שאוגנדה פילגה את הציונים לשני מחנות יריבים, הרי היא שעוררה והסעירה את כל החוגים הציוניים המרגישים וההוגים: התחיל ויכוח גרנדיוזי ורתחני, הועלה האבקות, לבטים, מלחמה רעיונית, מתח אידיאי גבוה. החסידים הקיצוניים והמשוכנעים של נקודת-השקפה שונות לימדו סניגוריה על רעיונותיהם לפני ההמונים הרחבים, וביחוד — לפני הנוער, ומתוך האבקות הדעות לא זו בלבד שנולדה האמת, אלא שגם נתגבשה תקופה מענינת ולוחטת של בקשת טעם-החיים, דרישת האמת והצדק. אני כשלעצמי חושב, שבאותו סתיו דוקא הנצה הציונות לראשונה כתנועה עממית גדולה ורחבה. מחוץ לאוגנדה, אירע באביב של אותה השנה הפוגרום הקישינבי המפורסם. שמילא תפקיד היסטורי כביר לא ביהדות הרוסית בלבד, אלא בתנועה הלאומית העולמית של עם ישראל. קישינב שימשה נקודת-מפנה בתולדות כל הצבור היהודי-הרוסי. ההמונים היהודים הפשוטים הרגישו בהשפעת קישינב שהבעיה היהודית ברוסיה היא, קודם כל ואחרי הכל בעית-הגירה, והאינטליגנציה היהודית נאלצה לחולל "שינוי ערכין" לאחר קישינב: עם "שינוי הערכין" הזה הופיעה הציונות לפני כל האינטליגנציה, וביחוד — לעיני הנוער באור אחר לגמרי... עד לאותו הזמן היא מעין תנועה סקטנטית של יחידים, סופרים, הוגי-דעות ועסקנים צבוריים יהודים. לאחר קישינב התפתחה תנועה לאומית גדולה, היום הגועש של יהדות רוסיה כאילו עלה על גדותיו, ושוב חיפשה היהדות את האמת שלה ואת הצדק שלה...

מתוך הלך-רוח כללי כזה נשתנו בהכרח הצורות הישנות של התנועה הציונית. התנועה התרחבה והתאדרה: היא היתה מוכרחת לצאת מן המחותר אל הזירה הרחבה... ביחוד הורגש הדבר בערים האוניברסיטאיות הגדולות, שאליהן זרם הנוער היהודי המחפש את דרכיו מכל קצוי-רוסיה.

באותו הלך-רוח היה חדור באותה השעה גם צבור הסטודנטים הציונים בפטרבורג, שהיה מורכב משני ארגונים: מחוג הסטודנטים הותיקים, החוג "העיוני", כפי שקראנו לו, ומן ההסתדרות החדשה, הצעירה, שבראשה עמדו באותם הימים אלכסנדר גולדשטיין, מ. סולובייצ'יק, מרים הלפרן, א. איינושטאט — ואני. בה בשעה שחוג הותיקים היה מורכב ברובו מתושבים קבועים של פטרבורג היינו אנו ה"קרתנים", שבאו מן השכבות העממיות

העמוקות של היהדות, מתחום המושב. אנו היינו משום מה מלאי-אמונה, ש"משהו מתרוכס", ש"אפקים גדולים וחדשים נפתחים", ובכל נפשנו נמשכנו אל "האפקים הרחבים" וחיפשנו אותם, ולכן, כנראה, התרגשנו ושמחנו מאד, כשהגיעו אלינו שמועות על הקמת כתב-העת הציוני הראשון...

ג.

בסתיו של אותה שנת 1903, באחת האספות הציוניות, נגש אלי חבר החוג של הסטודנטים הותיקים, עורך הדין הצעיר ניקולי בן בנימין סורין, כשפניו קורנות, כמו תמיד, ואמר: — אתה כבר יודע? וכשתי אצל מירון ריבקין את זכותו להוצאת "יברייסקיה סימייניה ביבליותיקה" (הספריה היהודית המשפחתית).

— אני יודע. ד"ר י. ד. ברוצקוס סיפר לי, שפשטו ממך את העור ממש, שלקחו ממך מחיר "שגעוני" בעד ירחון שתכניתו מצומצמת מאד, ובלי זכות לפרסום מאמרים מדיניים... — את התכנית כבר התירו לי להרחיב, אני מקוה ואפילו בטוח שירשו לי לצרף אליו שבועון, והרי אני רוצה לשוחח אתך, בתור מזכירו של המורשה הציוני האזורי על הפצת השבועון באזור הצפוני.*

עניתי לסורין שמצב-הרוח אצלי ואצל כל הנוער של הסטודנטים בקשר לירחון מרומם מאד, ורציתי לשוחח אתו בהרחבה לא על האזור הצפוני בלבד.

למחרת נפגשנו בחדרו ברחוב פושקינסקיה ואמרתי לו את הדבורים האלה בקירוב: אנו, הסטודנטים הציונים, החושבים את עצמנו לרוח החיה בציונות בעיר זו, הרבינו לשוחח בזמן האחרון על כתב-העת הציוני. הופעת כתב-העת שכזה עלולה לשמש אתחלתא של תקופה חדשה, המדובר הוא, כמובן, על בטאון ציוני אמתי, במאה אחוז, ולא על ירחון מסוג "בודשצ'נוסט" שהופיע באותם הימים. יודעים אנו, שעורכו הוא ד"ר ס. א. גרוזנברג, אותו "כוחב הדורות", שפרסם ב"ווסחוד" של אדולף לנדאו, את כל המאמרים האנטי-ציוניים. אע"פ שגרוזנברג הודה בטעותו הרי הוא לא נהפך לציוני. רק ציונים מאמינים, נלהבים מן הדור החדש מסוגלים ליצור את הבטאון, אשר לו אנו זקוקים כיום.

— אתה, מר סורין — המשכתי אני — איש פטרבורג מלידה ומבטן, למרות כל התלהבותך הציונית, אינך יודע, מה טיבה של היהדות בת ששת המיליונים בערי השדה, כשם שידוע זאת חוג הסטודנטים הציוניים שלנו, שחבריו התכנסו לכאן מכל קצוי רוסיה, מחרסון עד ווארשה. אחרי הציונות ילך כל החי, כל הצעיר והגאה בישראל, אם הציונות תוגש ליהדות הרוסית בצורה נאותה, כתנועת-שחרור לאומית נהדרת, ולא כענין סקטאנטי, קרתני, דתי למחצה.

— כולנו מדברים עכשו על ציונות מדינית אירופית, ולא על חבת-ציון — אמר סורין. — כך, כך. אני בעצמי למשל נעשיתי ציוני, קראתי את "באספרטקוס" של ג'ובאניולי והתלהבתי מתולדות גריבאלדי כפי שהם מסופרים אצל גרווינת, אבל במשך זמן רב דיכאו אותי הזכרונות על המורשה מטעם הוועד האודיסאי של חובבי ציון בעיירת-מולדתי. אותו מורשה היה, כמובן, יהודי טוב ולא טפש, אבל היתה לו חנות מכולת, והוא לא היה דומה לאנשי גריבאלדי ביותר. והנה הבטאון הציוני האמתי ידבר בשפתו של גריבאלדי, אז תובטח לנו ההצלחה.

— דומה, שהתחלת לשכנע אותי — שכתב-העת ציוני הוא רעיון טוב — לי, לאדם המשקיע בעסק הזה שבעת אלפים רובל שאינם ברשותו...

(*) באותו הזמן היתה כל רוסיה הציונית מחולקת ל-13 אזורים; בראש כל אזור עמד מורשה אזורי. אני שימשתי אז כמזכירו של המורשה ברוצקוס.

— שבצית אלפים — נבהלתי אני. חזק תדעפות כזה על שום מה?
 — בספרים ההם נכללו הצעות גם בעד שינוי השם גם בעד העורך החדש, ו... אל
 תשכח שבהנהלה הראשית הממשלתית לעניני העדות אין יושבים מלאכי מרומים...
 אך נחזור לרעיונות שלך. מה הן הצעותיך הממשיות?
 הסברתי שהסטודנטים מתפרצים לקרב, כדי לעזור לענין. חוג הסטודנטים קשור
 בהרבה ערים ברוסיה ויוכל לעזור הרבה להפצת העתון. חוץ מזה, קיימת אצל הסטודנטים
 שאיפת חוקה לעבודה ציונית-ספרותית. מסרתי לו הצעה מוחשית — להתקשר עם חוג
 הסטודנטים, שמשך אל הבטאן שני סטודנטים מועד החוג. שני הסטודנטים האלה נמשכים
 מאוד אל המפעל הזה.
 — מי הם?
 — סטודנט האוניברסיטה ששה (אלכסנדר) גולדשטיין — והאיש המשוחזח אתך
 ברגע זה.

— ההצעה מוצאת חן בעיניך. דברת עם גולדשטיין?
 — הוא מתלהב מן הרעיון מזמן. אם אתה מסכים נגש מחר לפעולה במרץ סוער.
 — מצויין. הצעת החוק מתקבלת ע"י הפרלמנט ברגע אחד בכל שלשת השלבים:
 סורין סיפר לי, שהמערכת מודרכת ממ. מרגולין. ברוצקוס, סורין עצמו ומ.
 ריבקיין. האחרון מהם — באופן זמני, עד שיאפשר השלטון את סורין בתורת עורך. על שם
 הבטאן החדש כבר החלט: "יבריסקיה זיין". כבר אוספים חומר מענין בשביל החוברת
 הראשונה, חוברת ינואר 1904.

ד.

כשנפגשתי מסתריך מניתי ללכת תכף אל גולדשטיין. ישבנו בחדרו שברחוב קאזאנסקיה.
 מאד שרצתי לדבר עימו ועדכנו את הכניית העבודה. ובו במקום החלטנו לכתוב ביחד את "סקירת
 הענינים הציוניים" בשנת 1903 ולחזות עליה בשתי אותיות "ג"; ואת החלטתנו זו הצגנו
 ככמות צבאית.

הרכיב המערכת מצא חן בעינינו. את מ. מ. מרגולין הוקרנו כולנו וזיכורו. הזרמים
 היהודיים במדיטוריה הרוסית נחשבו באותה התקופה לספרו הטוב ביותר שצא ברוסיה
 ושהיה לו שייכות להלכה הציונית. מרגולין היה אדם משכיל מאד ושימש מזכיר כללי
 במערכת האנציקלופדיה הגדולה של ברוקהאוז ופרנק. מה ששייך למערכת אופי של
 אידיאליות ומרציות. שעליהן חלמנו. הוא היה קשור לאחיו ישראל בקשרי משפחה. אמו
 ישבה ברחובות ואליעזר אחיו (אח"כ — קולונל מרגולין, אחד ממפקדי הגדוד העברי)
 נפגשתי באחד מן מ. מ. מרגולין עצמה בקפה בארץ ישראל 5 שנים לפני תופעת הבטאן.
 התברר השני של המערכת — ד"ר י. ד. ברוצקוס שימש באותו הזמן כפז שכבר הזכרתי.
 מרצה של האגוד הציונית והיה אהוב על כל האינטליגנציה היהודית-הלאומית
 בפטבורג וקם לו שם בעיתונות היהודית-הרוסית. הוא היה אחד החברים הפעילים
 ביותר באגודת קבוצת הצעירים שהוציאה לפני זמן מה מדור אדולף לנדא את זקן כתב
 העיתון היהודי בשפה הרוסית "הוסחד" (הידיון והשכונות) ושנתה את כיוונה מהתבוללות
 ללאומיות. באותה קבוצה היו רק שני ציונים — ברוצקוס ועורך הדיון לודבג וזידנמן.
 משנת 1903 ואילך התחיל למלא "הוסחד" תפקיד גדול יותר ויותר "המכונה העולה" של
 הצבוריות היהודית בפטבורג. עורך הדיון האחרון המזכיר מ. מ. וזנאבר וזנאבר
 השתלט מעט מעט על "הוסחד" והכניס לתוכו בתור יו"ר המערכת את ל. א. סנו. גיסו
 אדם משכיל מאד, אלא שדעותיו בשאלה היהודית היו מבולבלות בהחלט מיום שהופיע
 סיון התחיל י. ד. ברוצקוס, שהיה חבר המערכת ומזכיר כללי של "הוסחד", במלחמה

פרץ סנסון חריף מחמת סירובו של "הוועד" להאפס את מאמרו המצויין
 ובהק של י. ד. אידלסון על הדרמה של גורדאו "ד"ר כהן". לבסוף יצא בהוצאת
 "הוועד". לאחר שפרש מן הוועד טיאל ברוצקס יחד עם האחים במסון פעולה
 האסטורית חשובה וקשה מאד. במסדו אנפורמצייה קונפירטטית לעתונות המערב
 אירופית על הפוגרום בקישינב והתמסר כליל לעבודה ציונית-מפלגתית.
 את נ. וו. סורין הכרנו יפה בתור צינני נלהב ובעל-הנמה גדולה ונעזם. סורין עשה
 עלינו רושם רב באמונתו העמוקה בתפקיד ההיסטורי שעמיד למלא בטאון רוסי-ציוני גם
 בתעמולה הציונית וגם בצבוריות היהודית והרוסית. מ. ריבקיץ היה בלשן-מט שכתב
 סיפורים מחיי היהודים. ערך מיוחד לא היה לו בשביל המערכת, וכפי שאמר לי סורין,
 אף לא התכתב כלל לעבוד במכתבת העתון הזה.

למחרת הפגשה התחלנו לעבוד ב"יברייסקיה זיון". בעבודה הספרותי והעיתונאי
 העריכה עסקנו בזמן הראשון אך מעט — סורין, גולדשטיין ואני. במקור עד ערב במבני
 מכתבים נלהבים, מלאי התפעלות, אל העסקנים והחוגים מכל קצוי הוסיפה מריבל עד
 חארבין ומוולוגדה עד סטואסטופול. גולדשטיין, שכבר אז נמגלה בתעמולן מלידה, היה בא
 בכל-ערב ומביא אתו סיסמת-תעמולה חדשה. כך — היה אומר, בשפשוף את ידיו כדרכנו —
 נוצרת והולכת המשפחה הכל רוסית של "יברייסקיה זיון".

משפחה כל-רוסית זו לא בלבד שנוצרה במהרה, אלא שרוממה את רוחנו באמונה
 במפעל ובהלך-רוחה. התחלנו לקבל מכתבים מלאי-התפעלות מכל קצוי הוסיפה יחד עם
 "הוועד" ו"הוועד".

ה.

אני וגולדשטיין לא רק פיתחנו חליפת מכתבים עם כל רוסיה הציונית, אלא משכנו
 לפעולה סטודנטים ציונים אחדים. במשך שבוע התחילו לבלות ימים ולילות במערכת
 אריה באבקיב, מנחם סולובייצ'יק וארנולד זיידנמן. אבל הכוח הגדול והפעיל ביותר הופיע
 במערכת בהסת הדעת.

נ. סורין, עסק עוד לפני "יברייסקיה זיון" בענייני הוצאת ספרים. כשהתחילו
 להוציא את החוברת הראשונה של ירחוננו, סיים סורין הדפסת קובץ שלא היתה לו שום
 שייכות עם היהדות. שמו היה "קובץ פטרבורגי". הוא נערך על ידי המבקר הצעיר
 והכשרוני אנדרייביץ'. פעם אחת אמר לי סורין: "אנדרייביץ' אמר לי זה עתה, שהוא רואה
 באחד העתונאים הרוסים המוכשרים ביותר את הפיליטוניסט של "אודסקיה נובוסטי" —
 את "אלטאלנה". אם אינני טועה "אלטאלנה" הוא ציוני ואתה סיפרת לי, שהוא ביחד עם
 אחיק כותבים בירחון האודיסאי "יוזניה ואפיסקי" מאמרים על נושאים ציונים. האם
 נכון הדבר?

— נכון — עניתי. — שמו של "אלטאלנה" הוא ז'בוטינסקי. הוא לא רק עתונאי יוצא
 מן הכלל, אלא גם מצטיין כנואם. בנשף לטובת סובלי הפוגרום בקישינב הרצה במועדון
 "ביסידה" באודיסה על ציוניות והשגחה את גורל היהודים לגורלו של פטר גולומיאל.
 האדם ללא צל בסיפורי של גאמיסו. ההרצאה זכתה להצלחה גדולה.

— ובכן אני מציע לכתוב לו מכתב ולבקש ממנו לשלוח משהו גם למען הקובץ
 הפטרבורגי והירחון שלנו. שלח את-מכתב על ידי אחיק. בבקשה לשלוח מיד את המאמרים.
 בו בערב זכתנו שני מכתבים, וכעבור שבועיים קבלנו מאת ז'בוטינסקי בשביל
 הקובץ קטע מן הדרמה שלו בשם "גואלה" (נדפס במהגום עברי של תנועת ריימן בכרך
 "שירים" של כתבי ז'בוטינסקי, תמוז). במכתב הוסיף: "אמר על נשוא ציוני אשלח
 לאחר-זמן קטע-אני עסוק מאד".

הכינו למאמר, ופתאום בבקר אחד צלצל הפעמון. את הדלת פתח סור

מדבר בשמחה:

— ז'בוטינסקי, אלטאלנה, מצויין, בבקשה למערכת. שם יושב אחיו של גפשטיין.

למערכת נכנס, יותר נכון התפרץ, צעיר לימים, בעל בלורית שחורה עצומה וחיוך

מקסים והתנפל עלי:

— למה אתה בלונדין בשעה ששני אחיך שחורים?

אחרי כן הוסיף:

— באתי בקשר עם ענין טפוזי לרוסיה המשטרית.

מעשה שהיה כך היה:

ז'בוטינסקי ישב על כסא העתונאי שלו בתיאטרון הרוסי באודיסה. הוא היה לבוש

חולצה רוסית, כפי שהיה נהוג בימים ההם. כשנסתיימה המערכה פנה אליו קצין המשטרה

פאנאסיוק, שלא הכיר אותו, וגער בו:

— כיצד נתגנבת לכאן?

ז'בוטינסקי התמרמר ואמר לו: „אל תצרח". כמה שערוריה, ניגש ראש הנוטרים

שהכיר את ז'בוטינסקי ממאסרו שישב זמן מה ללא אשמה, וכעבור יומיים הוזמן למושל

העיר שובאלוב.

— הבינותי שהענין יגמר בכי רע. לפיכך לקחתי כל הכסף שהיה בבית, 30 רובלים,

ושלחתי בידי ידידי גינזבורג את כל חפצי לתחנת הרכבת. המושל הבטיח לי לשלוח לי

הביתה ידיעה על ענשי. החלטתי שלא לחכות לידיעה זו ונסעתי לתחנת הרכבת כדי לנסוע

משם לפטרבורג. בפטרבורג לא היתה לי זכות ישיבה ואצטרך להיות שם במחתרת,

ובמחתרת לא תמצא אותי המשטרה. אבל גינזבורג אחר את הרכבת ואני נסעתי במחלקה

שלישית בתלבושת מהודרת אבל בלי חפצים. טלגרפתי לקרובי רופא השנים. את הלילה

בילינו בגן ועכשיו הנני כאן.

שמענו לסיפורו בהנאה, הרגענו אותו וסדרנו אותו לגור בפטרבורג בלי זכויות.

לערב כנסנו ישיבת המערכת. חוץ מן מ. מרגולין וי. ברוצקוס היו כולם צעירים מאד.

בסוף הערב נדמה לכולנו, שאנחנו מכירים את ז'בוטינסקי שנים רבות ואני אמרתי לסורין:

— קצין המשטרה פאנאסיוק עשה שרות לאין ערוך למערכת שלנו. הרי הוא העשיר

את המערכת שלנו בעתונאי ממש. כולנו אולי עתונאים לעתיד והוא הרי כבר עתונאי מנוסה.

לא עברו ימים ו"ראזסוויט" הקים משפחה גדולה בכל קצווי רוסיה. בשלשים וחמש

שנות קיומו מילא העתון תפקיד היסטורי בציונות, יחידי במינו. כולנו שותפים לתפקיד

זה, אבל שלשה היו במרכז: ישראל רוזוב, ראש הועד, אברהם אידלסון, העורך ואב

ז'בוטינסקי, הרוח החיה של העתון.

החברות הראשונות של הירחון הופיעו בתחילת שנת 1904 והצליחו מאד.

1.

במערכת „יברייסקיה ז'יון" שרר תמיד מצב־רוח מרומם, חגיגי. אם כי התקופה

הראשונה היתה תקופה של מצוקה קשה. סורין נלחם כארי, אבל „שבעת אלפי

הרובלים שלא היו בידו" העיקו עליו מאד. כסף לא היה. נייר לא היה. החברות יצאו

לאור באוחר־זמן. ומשום כך ירדה גם החתימה לאחר רבע־השנה הראשון ב־50 אחוז, מה

שגרם להחמרה נוספת של המצב. איני יכול בעצם להבין עד היום כיצד עלה בידינו

להתקיים, בכל זאת, שנה וחצי עד ל„בוא השליטים החדשים". הוצאנו 18 חוברות ומינאר

1905 — 20-25 גליונות של השבועון „כרוניקה יברייסקוי ז'יוני". אני מסביר את זאת

במסירותו של הנוער ובמאמציו ההירואיים של סורין ומצטער עד היום על העוול הגדול

מצד הגורל כלפי סורין. חבל על דאבדין... "מעשים היו ימי־הטובה בחייו — ורבים היסורים" והציונות הרוסית לא העריכה עד היום את גבורתו, גבורת קולומבוס של עתו. ציוני ברוסיה ואת סיסמתו החלוצית: "אמות ולא אכנע".

כפי שמתרחש לעתים קרובות במקרים כאלו, נדמה היה לו לסורין, שיציל את המפעל ע"י מה שירחיב אותו. ולכן הוא חותם על חוזה קשה בשבילו עם המשורר המפורסם ש. פרוג, שנודע לתהלה באותו הזמן, ונותן את אוסף כל שירי פרוג בתורת תוספת למנויי הירחון, ואח"כ מצרף אליו שבועון. יתכן, שהרעיון היה מחוכם, אבל בהעדרו של הון חוזר גברו הקשיים הכספיים עקב הרחבה זו מיום ליום ומשעה לשעה. הנוער המתלמד שמסביבו לא יכול להושיט לו עזרה חמרית, ואילו הדור הישן היה עסוק במלחמה בקשר לתכנית אוגנדה, וסורין לא מצא גישה אליו. והנה החליט סורין משום מה שיסדר את כל הענין בעזרת ציוני אמיד בן־פטרבורג, א. פ. ווילקוביץקי, שהתענין מאד במפעל במשך זמן מה, התחיל להשתתף בו — ואח"כ נמלך ומשך את ידיו מכל... בדרך כלל הרי עד להופעתו של ישראל רוזוב (על כך ארחיב את הדיבור להלן) הלכה עניבת המצוקה הכספית והתהדקה מיום ליום. חוץ מזה, הסתכנו עניני המערכת מאד מאד בראשית השנה החדשה, שנת 1905: מ. מרגולין לא יכול להקדיש מזמנו לעתון, כי כבדה עליו העבודה בהוצאת ברוקהאוז־עפרון. י. ברוצקוס גויס בתור רופא ונשלח לתורכיסטאן להלחם שם במגפת החולירע. הצעירים החליפו אותם, אך כל העבודה היתה מקרית ובלתי מסודרת. ביחוד הורע המצב בחדשים הראשונים של שנת 1905. הסטודנטים התפזרו לערי השדה לרגל החופשה בבתי הספר הגבוהים לחודש או לחודש וחצי. זכורני, שאת הגליונות הראשונים של השבועון חיברנו שנינו, ז'בוטינסקי ואני, כסף לא היה לנו — אפילו פרוטה אחת, אך המצאנו תחבולה "גאונית" לשם הטבת המצב הכספי: להוציא את השבועון בלי עטיפת צבעונית, הבטאון הוסיף לצאת לאור בלי עטיפה, אך "בטון מחוצף מאד גם כלפי הממשלה וגם כלפי היהודים הסולידיים", כפי שהתבטא א. זיידנמן. הטון הזה שימח אותנו מאד. בפברואר ובמרס נתכנסו הכל, אך מרגולין וברוצקוס נעלמו מן האופק בהחלט. במערכת הסתובבו הרבה צעירים מחוגי הסטודנטים. היתה זאת תקופה בלתי מסודרת מאד וחאוטית מאד, תקופה טפוסית של "בין מלכא למלכא". התהו ובהו הזה היה למורת רוח לכולנו, אבל יותר מכל סבל ממנו מ. סוליבייציץקי, שהעריץ את הסדר, השיטתיות וה"חוקה". הוא התחיל לנהל תעמולה גדולה "למען הסדר", ופעם אחת אסף את כולנו ונשא נאום — וזה היה תכנו בקירוב:

"כל פטרבורג הציונית מתנפחת ואומרת ש"יברייסקיה ז'יון" עומד על ארבע אבני־יסוד (אבנים — "שטיינער", רמז ל"סיפא" של שמות המשפחה הנזכרים כאן, רובם "שטיין" — המבלה"ד): גולדשטיין, גפשטיין, איזנשטיין וסולובייציץקי... אבל אנו יודעים שדעה זו היא בלתי נכונה. "יברייסקיה ז'יון" אינו עומד. אלא כורע ונופל, ואי אפשר להמשיך עוד בחיים כאלו. כסף אין לנו וגם לא יהיה לנו זמן רב, אבל סדר אפשרי אצלנו. אם יהיה סדר, יתקיים הבטאון, ואם יוסיף להתקיים יתכן ויהיה גם כסף. יש צורך לדבר עם סורין בכל הרצינות ולקבוע חוקה וחבר־עורכים. את החוקה, התקנון והסדר, שקשה כל כך לעכל, אעבד אני. אני גם אשתדל להגשים אותם — בעקשנות וללא הצלחה כמובן. אבל לדבר עם סורין צריכים לדעת, ז'בוטינסקי וגפשטיין. גמרתי את דברי... הויכוחים מיותרים, הואיל וכבר דברתי על הענין הזה עם כל אחד מכם עשר פעמים..."

וכך היה. ויכוחים לא היו, אבל ז'בוטינסקי אמר:

"אני וגפשטיין נלך אל סורין. אבל אני דורש יחס צודק ליקותיאל (כינויו העברי

של סורין). המעונה ע"י הנושים. הוא ימנה חברי-עורכים לפי ראות עיניו, ואנו נציית לו בעזרו: בסורין אפשר לתת אמון, כי הוא "משרת את הענין ללא משוא פנים". הקהל הסכים לדעת ז'בוטינסקי. סורין שמח מאד על רעיונו של סולובייצ'יק והחליט: חברי-העורכים מורכב מן האנשים דלקמן (חוץ מסורין עצמו): ז'בוטינסקי, זידנמן, סולובייצ'יק, גולדשטיין וגפשטיין.

2.

התחיל "הסדר החדש". חברי-העורכים התכנס בדיוקנות ועבד במרץ ובשמחה. הבטאון החמיל להשתפר במדה מופלאה. לפני זמן מה ישבתי בספריה הלאומית בירושלים ועיניי בחוברות הבטאון מאותה שנה. השתוממתי בעצמי כיצד "נוער ירוק" מחוסר כל ניסיון תוציא חוברות חיות כאלו. מלאות אש, ולפעמים גם מזוהרות. הרי לא היה בינינו אף סופר מנסה אחד, חוץ מז'בוטינסקי.

זמנים קשים הגיעו לציונות! רק לפני חצי שנה מת הרצל. משבר-אונגדה היה בעצם תקפו. ההסתדרות הציונית היתה משוסעת מבפנים; הטריטוריאליסטים פנו עורף לארץ ישראל; הסידי-אונגדה חששו מפני ריב עם אנגליה. "ציוני-ציון" הכריזו על כולם כעל בוגדים ודרשו לגרש מן ההסתדרות את כל אלה שאינם בעד ארץ-ישראל ב-100%. כל זה גרם לתקומול האוירה וחולל הרגשה ברורה, שהרתוקים הישנים שלכדו יחד את הציונים התפוררו, וחדשים-טרם נולדו במקומם.

אבל אנו היינו מלאי עידוד ואופטימיות. סבורני, שהדבר עמד בקשר עם המאורעות הכלכליים-רוחניים הפלליים. בסתיו של אותה שנת 1904, שבה נולד "יבריסקיה ז'יון", נהצח המיניסטר פלוזה, ותקופת "האביב" החלה. מקץ שבוע להופעת הגליון הראשון של "פרוניקה יבריסקויה ז'יוני" ב-9 בינואר, ירו לתוך ההמון על יד "ארמון החורף", כלומר — התחילה המהפכה הרוסית הראשונה של שנת 1905, שנסתיימה בשביתה כללית שהקיפה את כל רחבי רוסיה ובפרסום המנשר מ-17 באוקטובר 1905 על כינוס הפרלמנט הרוסי הנבאש. בד בבד עם המהפכה הרוסית החל "שינוי ערכין" היסטורי אצל היהודים. "הקרת זו" גם אצלנו. כנקודת מפנה ומשבר שימש, כפי שכבר כתבתי, הפוגרום הקישינבי שהתחולל באביב 1903.

אותה המהפכה הרוסית ג"שינוי-הערכין" אצל היהודים הם הם שהשרו עלינו מצב-רוח מיוחד, שבו חיינו, נשמנו וממנו שאבנו את התלהבותנו. וכך הגדרנו אותו בישיבות המערכת שלנו: "הגיעה תקופה גדולה, דף חדש של ההיסטוריה נפתח, ואנו מצווים לעמוד על גובה השעה!"

הלך-רוח כללי זה מצא את ביטוי הקולע ביותר במאמרו של ז'בוטינסקי שנדפס בגליון פסח של אותה שנת תרס"ה: "רשימות בלי כותרת", בהן סבר המחבר, שאת הקושיות של "מה נשתנה" יש לפרש כשאלות שמעמיד הנוער לפני הדור הישן: "מה הבאת ומה השקעת במפעל הכללי בימי געורך ואונך?" אבותינו ענו על שאלה זו בעצב, אך מתוך שקט נפשי: "מאום לא פעלתי, כי הייתי בתקופה מתה ובקרב עם מת", ולא לי החרפה, כי לא האדם מושל בתקופתו, אלא התקופה מושלת באדם". אבל תקופתנו אנו — מוסיף ז'בוטינסקי — אחרת היא. מסביבנו — רעש ורעם. משהו מתמוטט, משהו נוצר והולך, אלפי סירים משוטטים באלפי דרכים חדשות, דגלים חדשים מנפפים באויר, ומלים חדשות רועמות. ולכן — אוי לו לאותו האיש מבינינו, אשר על שאלת הדור הבא: "מה עשית אתה בזמן מסע-המלחמה הגדול?" — יענה: "עבדים היינו! עבד הייתי ובעבדותי נשארתי. בקולות ובברקים באה הסופה, בגעש וברעם בא שטף ההיסטוריה וגרף את עמי בדרך השחר הבוקע, ואני נאחזתי בשרשי העצים על הגדה, התחבאתי מאחרי קיר מאורתי,

מאורת הכלב, ומאום לא עשיתי לשום דבר לא נלחמתי... ולא יהיה דראון בעולם מר מדראון אותה ההודאה..."

— זכשני חושב על כל זה — אומר ז'בוטינסקי — מתמלא לבי חרדת-אימים — חרדת-אימים לי לעצמי ולאלה החוגגים אתי ועל ידי את עלומיהם, ויש לי רצון לצעוק בכל כח חזי: "נגדו את הברזל!" נגדו את הברזל, אל תשמיטו מידכם את הקורנס, אל תחמיצו את הרגע, כי יבואו נכדינו ויתבעו מאתנו דין וחשבון!"

בכח זה חיינו, וזוהי הקריאה שהשמיע "יברייסקיה ז'יון" באותה תקופה. עשינו זאת באופן אי-רציונלי, מתוך חוש אינסטינקטיבי, וזאת היתה לדעתי, הדרך המצלחת ביותר בשביל המערכת שלנו. מגוחך היה הדבר, אילו קבלה על עצמה אותה "מערכת הנוער" להטיף מוסר, ללמד לקח: הרי הקשיש שבינינו היה בן 24 (ז'בוטינסקי)! ואילו הטפה לרעיון: "נגדו את הברזל, כי נכדיכם יתבעו דין וחשבון!", "האבקות מכרעת" — והתקפה על האויבים משמאל ומימין — זה היה כנה וזה הלם אותנו... ביחוד — התאים הדבר לנוער של רוסיה כולה, שאתו מצאנו שפה משותפת במהרה והתמזגנו למשפחת-דעים אחת: מאלייניקוב ואיצקוביץ בבאקי עד נובומייסקי בסיביריה, ממ. שווארצמן וי. טריוש באודיסה עד לגרינבוים וסירקין בווארשה, מל. יפה בגרודנו עד לסופרסקי בקורסק ולפסמניק בג'יניבה. מצאנו לשון משותפת לא רק עם אלה שדברו אתנו בשפה מפלגתית אחת, אלא גם עם אלה שנקרעו מאתנו ופרשו לפנות שונות. עבדו אז אצלנו גם בר בורוכוב, וגם אנשי ס.ס., כגון יעקב לשצ'ינסקי, גם שני אחי, גם ברתולדי לצקי, גם "סיימובצים" כגון ז'לברפרב, שטיף (בעל דמיון), גם אפרוויקין וצבי-אברהמי...

אכן, עלה בידינו למשוך אלינו את כל הצעיר, התוסס והחי בציונות הרוסית של אותו הדור: ודבר זה הציל אותנו למעשה. ההצלחה בקרב הנוער אילצה את הקשישים שהיו עסוקים במלחמת אוגנדה, להתעניין, בכל זאת, בהצלחת "יברייסקיה ז'יון" מקטסטרופה כספית בלתי-נמנעת.

ח.

בגמר הרבע הראשון של שנת 1905 לא יכול עוד סורין לנהל את המפעל. הדור הציוני הקשיש החליט איפוא לקבל מידי את הבטאון, אבל שום דבר לא היה יוצא מהחלטה זו, אלמלא נמצא אותו ה"משוגע" שבלעדו, לפי ביטויי של ביאליק, שום מפעל אינו יכול להתקיים. באותו סתיו 1903, כשקנה סורין אצל ריבקין את "יברייסקיה ביבליותיקה", בא לפטרבורג והשתקע במרחק פסיעות אחדות מדירתו של סורין באותו רחוב פושקינסקיה מנהל חברת נפט אנגלית. הוא היה ציוני ותיק, שעבד בתנועה עוד מימי חבת ציון, ולפני עברו לפטרבורג התגורר באזור הוולגה, ויחד עם א. ברלין היה חברו של ד"ר יחיאל צ'לנוב, המורשה הציוני למוסקבה ולעבר הוולגה. לא הכרנו אותו, אבל י. ברוצקוס סיפר לנו פעם אחת, שפגש ציוני אחד מעניין מאד אשר ידע אותו עוד במוסקבה בשנת 1891, ושב רוצים לבחור ליו"ר החוג השני במקום ד"ר פרלמן, שחלה. אותו הציוני יש לו שם-משפחה "גויי" מאד: רוזוב.

כעבור זמן מה סיפר לי ברוצקוס, שנפגש עם רוזוב, התאהב בו, ומקץ שנה אחת כבר עמד רוזוב בראש כל פטרבורג הציונית. כיצד קרה הדבר? אך זהו נושא להרצאת-דברים מיוחדת על תולדות הציונות בפטרבורג, אבל מסגרת רשימותי מצטמצמת ב"יברייסקיה ז'יון" בלבד, וכאן אגע רק בתפקידו בתור "מציל" הבטאון בשנת 1905. רוזוב נגש לענין מתוך התלהבות רעיונית יהודית, אבל ב"ראש של גוי", שאמר לו, כי אי אפשר לנהל את המפעל ב-7000 רובלים שאינם בנמצא, אבל אפשר ואפשר לנהלו ב-15,000 רובל הנמצאים בעין! כמו כן חשב, שאי אפשר לנהל את הבטאון בלי

עורך ראשי: "נפשי נקשרה בנוער הזה" — אמר רוזוב אל צ'לנוב — "אבל רק ז'בוטינסקי יכול היה להיות עורך ראשי אצלם, אלא שהוא נחוץ לנו בתור תועמלן שיסע בכל רחבי רוסיה". לבסוף — חשב רוזוב ב"מות של גוי" — "נחוץ גם "בעל בית למפעל — מנהל המשרד". אמנם, סורין נחשב למנהל, אבל לא מילא את התפקיד הזה למעשה.

רוזוב עמד בתוקף על דרישותיו ה"גוייות" ואף החליט להגדיל את הונו של הבטאון עד 25,000 רובל. לשם הגשמת רעיונותיו אלה נדבר עם האיש, שנחשב באותם הימים לראש הציונות בצפון רוסיה — ד"ר יחיאל צ'לנוב, ושניהם משכו אל הענין את יצחק ניידיץ, ואח"כ — גם את הלל זלטופולסקי, את גיסו של רוזוב אברהם גורביץ, את מ. ל. פינס, ועוד מישהו מ"בני ציון" הותיקים במוסקבה. רוזוב גילה כאן קשיות עורף רבה ומרץ ללא לאות, באופן שההון הדרוש נוצר תוך זמן קצר ביחס, נמצא מנהל המשרד, מקודם מ. גליקין ואחריו — ש. זלצמן שניהל את העסק כל הזמן עד לעלייתם של הבולשביקים לשלטון, והעיקר — נמצא גם אדם מתאים להיות יו"ר המערכת. הדבר האחרון נראה בעינינו כפלא ממש: הנוער שערך את העתון היה חדור אופטימיות והאמין בכל: הוא האמין, ש"יברייסקיה ז'יון" לא ימות; האמין שיגויס ההון הדרוש, שיימצא מנהל למשרד; אך לא האמנו שיימצא עורך ראשי מתאים. אבל לא בכדי חשבו את עצמם חברי החוג המוסקבאי הישן "בני ציון" אנשי "מייפלויאר" * של הציונות הרוסית. "החוג שלנו" — אמרו הם — נתן לציונות את ראשיה כגון את אוסישקין, צ'לנוב, מאז"ה, טיומקין, ניידיץ וכו'. אנו גם ניתן עורך ראשי ל"יברייסקיה ז'יון". והם הציגו את מועמדותו של א. ד. אידלסון. הצעה זו עוררה תרועות כלליות. חשבנוהו למועמד המתאים ביותר, אבל לא האמנו שיסכים לעזוב את חייו המסודרים במוסקבה ויעבור לפטרבורג לנוע על "יברייסקיה ז'יון" והעבודה המפרכת של עורך ראשי. כעבור שנים רבות שאלתי את אידלסון, כיצד החליט מתוך קלות דעת על צעד שכזה. הוא ענני: (א) ניידיץ הבטיח לא השכל יסתדר; (ב) הוא לא יכול ולא רצה להחמיץ את הסיכוי "להגשים את חלום כל חייו". כדאי לציין, שיחיאל צ'לנוב דרש בתוקף למנות את אידלסון לעורך, אע"פ שהלה עמד במשך עשרים שנה בראש האופוזיציה לצ'לנוב במוסקבה.

אנו, הנוער, היינו מלאי התפעלות ממועמדותו של אידלסון. ז'בוטינסקי חשב אותו להוגה הדעות המשכיל ביותר ול"אירופאי" הרציני ביותר בציונות הרוסית. אני וגולדשטיין ראינו בו הוגה דעות מחונן מאד ועתונאי בחד עליון. זכורני (נמצאתי אז במקרה בחו"ל) את מכתבו הנפלא של א. גולדשטיין שהחליף אותי בהעדרו בתור מזכיר המערכת: "מזל טוב! אידלסון עבר לכאן באמת. כולנו מאושרים..."

לאחר שנה וחצי של "מחלות ילדים" החלה תקופה חדשה של הבטאון, תקופת אידלסון.

(*) "מייפלויאר" — האניה שהביאה את חלוצי ההתיישבות הראשונים לארצות הברית.

זכרונות על דוב בורוכוב

א

בוריה בורוכוב — נער קטן במדי גימנזיסטן רוסי, בכובע גימנזיסטן שמוט על המצח, בעל עינים רציניות, המביטות מתחת למצח.

את הגימנסיה הוא מבקר בדיקנות, אך לומד מעט מאד בכתליה — והרבה מאד ובצמאון רב מחוצה לה. את כל מקצועותיה של תכנית הגימנסיה, וביחוד את המתמטיקה והשפות (גם הקלסיות וגם החדשות) הוא לומד בבית, ומקדים בהן הרבה את כותמו. כבר במחלקות הגימנסיה האמצעיות הוא לומד ברצינות מתמטיקה גבוהה, וקורא את שפינוזה ואת קאנט במקורם. הנסיה למתמטיקה ולפילוסופיה התחילה ניכרת בו בגיל רך מאד.

הגימנזיסטן הקטן נהפך לבחור סגור ומסוגר, מכונס בתוך עצמו. עיניו הרציניות המיד נעשות עוד יותר רציניות ויותר עמוקות, והן מביטות כבר לא מתחת למצח, אלא ישר נוכחן כחוקרות בבני אדם ובתבליה כולה. עסוק הנהו בשעורים פרטיים למען יהיה לו כסף לקניית ספרים. לומד הוא מתמטיקה ופילוסופיה, פסיכולוגיה, סוציאלוגיה ומדע-כלכלה, ואינו מסיח את דעתו גם מיצר הבלשנות. יש לו הרבה תלמידים, גם בשכר וגם חנם, הרבה ידידים ומכבדים, הנוהים אחריו ושואבים ממעין ידיעותיו הרבות והשונות. ובוריה — אופיו כבר נקבע מבחינה זו: ברצון הנהו מחלק בין ידידיו את כל רכושו החמרי והרוחני. כל העיר פולטבה כולה מכירה אותו כבר, ועל בוריה בורוכוב מהלכות בעיר שמועות ואגדות שונות, ביחוד ובעיקר כמובן בין הצעירים. מן האגדות הללו מעוררת עיניו מיוחד אצל הנערות, בנות אותו הגיל והחוג, האחת: בוריה בורוכוב בן לגשים. "הנשים" הללו היו אז בנות 17—18.

בוריה מסיים את הגימנסיה. את מקום מדי הגימנסיה נוטלת החליפה האזרחית של הזמן ההוא, ה. א. חולצה רוסית עם חגורת-פתיל. הדבר היה בשנת 1900. במקום ללכת לאוניברסיטה הוא שוקע — כבר ברצינות גמורה — בפילוסופיה, סוציאלוגיה, מרכסיו, אתיקה וחקירת הספרות היפה, האירופית והרוסית. שופנהאואר וקאנטסקי, מלחנב, בוגנוב ומיכאילובסקי. בה בעת — גורקי, אנדרייב, אחר כך הגיע תורם של שטירנר וניצשה, ואתם — איבסן וסטרנדברג, ניצשה — שליט המוחות בעת ההיא. בוריה נעשה לדמותו המרכזית של הנוער בפולטבה. כל הנוער האינטלגנטי המקומי, של הזמן ההוא, לומד בזה אחר זה את כל מה שלומד, ומתלהב מכל מה שמתלהב — בוריה בורוכוב. חוגים להשכלה עצמית, הרצאות, ויכוחים לאין סוף, שיחות עם ידידים, חברים, תלמידים. מאידך גיסא — טיולים, סעודות, שיט בסירות. בכל אלה היה הוא על פי רוב המארגן, וגם בהם היה הדמות המרכזית. אך בהשאירו לבדו, יחיד לנפשו, בוריה מתעמק, מתרכז, כמעט זועף. הוא מתכנס לתוך עצמו, עסוק בחקירותיו, מחשבותיו, ספריו. עשרות ספרי מדע, שאין ידו משגת לרכשם, הוא מעתיק לתוך מחברותיו העבות. ושוב הוא מעיין, חוקר, ומפיץ את ידיעותיו בין הסובבים אותו.

ימי שלווה ושלווה היו הימים ההם. בעיות "עולמיות" רבות היו, אולם לכולן היתה תכונה עיונית טהורה או יותר. הכל היו עסוקים בהכנות לקראת עתיד חדש, חשו את התקרבותו, אבל בהווה לא היו אז שום מלחמות, שום מהפכות, שום פרעות ביהודים... עד אשר מתאום, או כאילו מתאום, הצף נחשול של שבתות את בתירהחרושת על פני כל דרום-רוסיה. בערי האוניברסיטאות, מוסקבה, פטרבורג, חרקוב ועוד — היו מאסרים וגרושים של סטודנטים, פועלים, אינטלגנטים. רבים מן המגורשים

הללו נתגלגלו אלינו לפולטבה. מסטודנטים רבים נטלת, כעונש, הארכא מחובת-הגיוס, והם נמסרים לצבא. ובפולטבה שלנו מופיעים טוראים פשוטים „במשקמים“ — הופעה שעד הנה לא היתה עוד כמות, — ובעלי פנים אינטלגנטים — הופעה נדירה מאד מקודם אף היא.

ב

מתי, איך ומדוע נהפך פתאום בוריה בורוכוב מפילוסוף, אקונומיסט, מורליסט, חובב ספרות יפה, — שבה היה מחפש קודם כל רעיונות נועזים וקריאה להיאבקות — ללוחם ועסקן צבורי; מתי, איך ומדוע התרחק מספריו ומחוג ידידיו הצר ויצא מחדרו הקטן אל העולם הרחב של העסקנות הצבורית וההאבקות — קשה מאד לקבוע.

בגמרו את הגימנסיה נסע ליקטרינוסלב, ופתח בפעולה בין הפועלים הרוסים במנציסטר זו של רוסיה. הוא נתן להם שעורים במרכסיות והרצה הרצאות בשאלות סוציאליות. כאשר התחיל מזדמן עם האינטלגנציה היהודית והנוער וקושר אתם קשרי ידידות, ארגן בחוגים האלה את הפלוגה הראשונה של „הגנה עצמית“ בעיר.

עוד יותר קשה לקבוע מתי ואיך הרגיש בוריה פתאום את עצמו, — ברור, בהחלט ולכלי שוב — ליהודי, יהודי-ציוני. לבו הלוהט היה נענה תמיד לבעיות היהודיות. הרי במשפחה של חובבי-ציון ותיקים ומסורים נולד, ובהיותו בן 11—12 ברח מביתו לארץ ישראל. עת רבה היה נודד בלי כסף ובלי מזון עד שעכבר ידידי אביו את הבורח הצעיר בניקוליב והחזירוהו הביתה.

הפוגרום הקישנובי זעזעהו והטיל צל קודר על פניו ועל נפשו. מפולטבה יצא אל „תחום-המושב“ להסיף לציונות, כתיאוריטיקן שלה. אז ידע לדבר רק רוסית. אבל גואם היה על הבל. יחד עם בעיות הציונות, הלאומיות, ההתבוללות והגלות, היה קורא הרצאות גם על ניצשה, איבסן ועל בעית האשה. הוא היה אז בן 22—23. אז (בשנות 1903—1904) התחילה התנועה הציונית גדלה ומתפתחת ברוחב ובעומק. מן האבות, מחובבי ציון הזקנים, עברה הציונות אל בניהם, שהכניסו לתוך ציונות זו את רוחם הם, הצעיר והמהפכני. בפולטבה מתארגנת אגודה של נוער ציוני, בעיקר מבין תלמידי בתי הספר התיכוניים והגבוהים: אלה היו מיטב הכוחות הצעירים של האינטלגנציה היהודית הפולטבית בימים ההם. פתאום הם נקראים משום מה מן הסביבה הרוסית הכללית, הרוסית-המשכילית, פתאום הם מתחילים משום-מה להרגיש את עצמם יהודים, ומשום כך גם יהודים ציונים.

אמנם לא כל הנוער היהודי הגיע אל הציונות. נשארו בפולטבה גם יהודים „איסקרובצים“, סוציאלי-דמוקרטים רוסים, לפי שם עתונם המחתרתי „איסקרה“ (ניצוץ), שהיה יוצא בגינבה. גם סוציאליסטים ריבולוציונרים, גם בונדאים. ועבודה קשה באמת היה עליו, על הנוער הציוני, לעשות במלחמתו אתם, כנאומים ויכוחים איך-סופיים „בעד“ ו„נגד“.

בימים ההם כבר מתחיל לפרסם את דבריו בדפוס. בשנת 1903 נדפס ב„אלמנך הציוני“, שהוצא בקרמניצ'ג ע"י ד"ר א. פרייזנברג, מאמרו על „תכונת השכל היהודי“, שעורר את תשומת לבו של כל קהל הקוראים היהודים. בעת ההיא התחולל ענין אוגנדה, ובוריה נוסע שוב על פני כל רוסיה, מרצה הרצאות על „ציון והטריטוריה“; הוא מעמיק מחשבות בבעיה זו וכותב עליה מאמר גדול, אשר נדפס בחמש חוברות של הירחון „יברייסקיה ז'יון“ שיצא אז בפטרבורג בעריכתו של א. אידלסון.

אז התפתחו והתגבשו בקרבו גם חפשיי בשטח שאלת הפועלים היהודיים והוא מפרסם באותו ירחון את המאמר „המומנטים המעמדיים של השאלה הלאומית“.

בחודש אוגוסט שנת 1905 נבחר בורוכוב לצירה של פולטבה אל הקונגרס הציוני בבול. אחר כל ההרפתקאות והחוויות הסוערות של הקונגרס וסיעותיו, — נוסע הוא לברלין ונשאר שם. את לבו צדים מכמניה של הספריה המלכותית הברלינית, צדים ומרתקים. נטיתו לבלשנות, מעצם ימי עלומיו, כבר נתנה את יבולה: פתוחים לפניו המון ספרים בשפות שונות. מתפתחת בו תשוקה זו לידיעת לשונות, שהגיעה לבסוף לידי כך שהיה שולט וקורא ביד שפות: רוסית, יהודית, עברית, פולנית, גרמנית,

צרפתית, אנגלית, איטלקית, רומית, יונית, סנסקריטית, ערבית, פרסית ותורכית — שלידעתן הגיע או בשל ציוניותו או מחבתו לבלשנות.

ג

מוכן ומזומן היה לשבת שנים תמימות בספריות ברלין לעיין בספרים, לחקור ולרשום במחברותיו. אבל הגיע אוקטובר של שנת 1905.

בא המניפסט מיום 17 באוקטובר על הקונסטיטוציה והחרויות. ותיכף ומיד לאחריו — נחשול הפרעות ביהודים. בוריה נוסע בחזרה לרוסיה. מוביל אתו בראונינגים. נוסע הוא בדרכים מסוככות ובלתי כשרות: שכיתת מסילות הברזל טרם נסתימה. כבואו הוא נכנס מיד בראשו ורובו בעבודה הקדחתנית, מרבה בנסיעות, מנהל תעמולה, משתתף בויכוחים. חיש מהר מתרבה מחנה האוהדים והמשתתפים, אך הולך וגדל כמובן גם מספר המתנגדים. מתנהלת האבקות — פולמוס קשה, בלתי פוסק, עם הסיימאים הסרפאים וביחוד עם הבונד.

בשנים הקשות הללו של האבקות ועבודה, מתגבש יותר ויותר בו בעצמו ובידידיו הקרובים, חבריו ועוזריו, הדבר שעליו היו עומדים אחר כך באומץ לב ובמסירות במשך כל השנים שבאו אחריו. נולדה והתגבשה והגדירה את עצמה מפלגת „פועלי ציון“, מפלגת הפועלים היהודית הסוציאליסטית. בשנת 1906 מתחיל להופיע בפולטבה כלי מבטאו המרכזי של המפלגה — „כרוניקת הפועלים היהודית“. מחזור המאמרים „הפלטפורמה שלנו“, שנדפסו בגליונות הראשונים בחתימת הפסבדונים „תמיד“ — נכתבו בידי בורוכוב.

ברוסיה מתחילה ריאקציה חמורה. מאסרים לאין סוף בין טובי האנשים הרוסים; „משלחות עונשין“ לכפרים; התקוממויות האכרים נדכאות באכזריות ללא רחם. בתשובה לכך הולכת ורבה פעולת הטרור של הסוציאליסטים הרבולוציונרים; התנקשויות, רציחות של מיניסטרים ורבי הממשלה. כל התנקשות טרוריסטית שהצליחה מעוררת התלהבות — חזרה ברוב העם, וממשלת הצאר מאשימה בכל המהומה את „היודים“...

גם בפולטבה אין מנוחה. מחכים לפרעות. מפלגת „פועלי ציון“ מתכוננת — היא מארגנת הגנה עצמית. מאספים נשק. הקונספירציה לא היתה כנראה אידיאלית: המשרתת של אחד המעונות הודיעה למשטרה. חפוזים בכמה בתים ובמערכת „כרוניקת הפועלים היהודית“. בכמה מקומות מוצאים אקדחים ופצצות. במערכת „כרוניקת הפועלים היהודית“ לא מצאו כלום, אך בשעת החפוש הכירו והבינו, כי לשם נמשכים כל החוטים. את העתון סוגרים, אוסרים כמה אנשים, תופסים גם את בורוכוב. בבית הסוהר הפוליטי הוא יושב חבוש ששה חודשים. קורא הרצאות לפני כל סוגי האסירים על נושאים מכל המינים. הוא נואם גם לפני האכרים (שמספרם היה רב מאד בבית הסוהר לאחר התקוממויות האכרים הידועות בפלך); מרצה גם על השאלה האגררית, גם על ישו הנוצרי וגם על משה. אסירי בית הסוהר מעריצים אותו. הפקידות של בית האסורים (לעומת פקיד בתי הסוהר בערים אחרות) — הגונה מאד, יודעת על ההרצאות הללו ועושה את עצמה כלא רואה. הקטיגור במשפט הפוליטי היה חברו של בוריה מן הגימנסיה, שהיטיב להכירו, והיה אתו לסנים בקשרי ידידות, התייחס אליו בלבו באהדה רבה.

לאחר השתדלויות ארוכות ונמרצות שחררו את בוריה עד לכירור דינו בערבות של סכום כסף גדול. הוא יוצא לחוץ לארץ. כמובן באופן בלתי ליגלי: ברוסיה היו נותנים דרכיה לחוץ לארץ רק למי שהיה מביא תעודת כשרות פוליטית ותעודה „כי אינו נמצא ולא היה במצב של נחקר, לא עמד ולא חייב לעמוד בפני בית דין“. עד אשר מתארגנת הברחת הגבול הוא עובד בוילנא ובמינסק, בשם זר, במערכות העתונים המפלגתיים.

ד

הגיעה שנת 1907. עצובים וקשים הם חיי המהגר הפוליטי היהודי מרוסיה. תחליף של חיים ולא חיים ממש. מנותק מהו מן החיים. מנותק מן העבודה החביבה עליו. מנותק מן ההשתכרות הרגילה

ומן ההשתכרות בכלל. חיים של צועני. מנסה הוא את מזלו פעם במקום זה ופעם במקום אחר. עובר ממדינה למדינה, מעיר לעיר. כמעט בכל מקום, כמעט תמיד, מחסור ופגעים. קרקוב, ליו, בריסל, וינה. בכל מקום הוא מחפש קרקע תחת הרגלים, מבקש להתעורות. מחפש קשרים עם עתונים ברוסיה ומחוצה לה. מרבה לכתוב; מאמרים ארוכים וקצרים, על נושאים מכל המינים. מגיב על כל הבעיות של הזמן ההוא, על בעיותיה של רוסיה רבת היסורים. מתקשר בחוץ לארץ עם גורקי, בוגדנוב, לונאצארסקי. את מאמריו קוראים, משבחים, מבטיחים להשתדל ואין מדפיסים אותם. אין מקום להוגה דעות צעיר, "חדש" ובלתי ידוע עוד. אבל בורוכוב ממשיך לכתו ומוסיף ללמוד; קורא, חוקר, אוגר ידיעות. ובמדת האפשרות אינו מנתק את הקשרים עם המפלגה.

1909—1914. וינה. רצועת אור צרה. והרורי הצלחה קטנים. מקשר קשרים עם רוסיה. ה"רוסביט" מדפיס את מכתביו מוינה בחתימת "קבוע". "האנציקלופדיה היהודית" ברוסית מדפיסה את מאמריו. "וינה" ואחרים. עורכי האנציקלופדיה מלאים התפעלות ומבקשים את השתתפותו הקבועה, אך מסכות שונות (ביניהן אי שביעת רצונו מ"רמתה" הכללית של האנציקלופדיה) נתבטל הענין. הוא מתחיל לכתוב לעתים יותר תכופות ב"רוסביט" וגם בעתון "די ווארהייט" האמריקאי וחותם בפסבדונים "שטענדיקער". אך בכלל שנאה עליו עבודתו העתונאית. מרגלא היה בפומיה, כי מקפחת היא את חייה, מונעת ממנו את האפשרות לכתוב, וביחוד את "האתיקה הפרולטרית", שאת ראשי הפרקים עבורה חבר עוד בשנת 1906, בשבתו בכית האסורים.

כותב הוא ומפרסם חבור בלשני חשוב בקיבוץ הוילנאי הגדול "פנס": "די ביבליאטק פון א אידישן פילאגאג". וכל העת אינו מפסיק את עבודתו המפלגתית.

בחורף שנת 1914 הוא נוסע מוינה לשורת הרצאות בקולוניות הסטודנטים היהודים מרוסיה, במערב אירופה — ואחר כך הוא מתישב בלונדון ומבלה שם שלשה חדשים מבוקר עד ערב, במוזיאון הבריטי. הביתה הוא מביא חומר עשיר והמון צלומים מכתבי יד עתיקים ויקרי מציאות — לצורך חקירותיו של השפה היהודית המדוברת.

מתכוון הוא לכתוב, להרבות בכתיבה — על הלשון היהודית, על תולדות הספרות היהודית וכו' וכו'. ושוב הוא חוזר לעבודתו המפלגתית, ושוב קורספונדנציות לעתונים. ושוב הוא לומד ומרבה מחשבות על ספריו שלא נכתבו עדיין.

ה

מלחמת העולם בשנת 1914. וינה היא מרכזה. בוריה נוסע עם אשתו ובתו הקטנה לאיטליה הניטרלית, למילנו, מקום שם מקדמים אותו כמה חברים מסורים בסבר פנים יפות, ומתאמצים בכל האופנים להקל על מצבו. שם בורוכוב נפגש בפעם הראשונה עם ס. רוטנברג, מתודע אתו ומדבר עליו בהתלהבות, כעל מהגוס מחונן מאד, העובר אצל הממשלה האיטלקית וממציא המון שכלולים.

לאחר 3—4 חדשים של חיים קשים ואפורים באיטליה, ללא אמצעים וללא קשר עם העולם הרחב שבחוץ, הוא מקבל פתאום הזמנה טלגרפית וכסף מאת חברים באמריקה, הדורשים נמרצות שיבוא שמה. בנובמבר שנת 1914 מביאה ספינה איטלקית קטנה, של 6000 טונות ("מלכת איטליה"), לאחר נסיעה של 30 יום מגנואה — את בורוכוב עם משפחתו לניו-יורק.

אמריקה. בורוכוב משקע בראשו ורובו בחיים הסוערים והרותחים הללו. עתונאי, פובליציסט, עסקן מפלגתי וצבורי — כל אלה מוצאים להם שדה פעולה באמריקה העשירה ורחבת הידים, בניו-יורק הענקית, המרכז היהודי הגדול בעל אוכלוסיה של מיליונים יהודים.

סוף שנת 1914 ותחלת 1915. לאמריקה, לניו-יורק, בתוך המוני העולים היהודים, בין הפליטים מכל קצוי אירופה המרוסה במלחמה — הגיעו גם עתונאים יהודים וסופרים, משוררים, אמנים ובהאשם: עסקנים מפלגתיים ופוליטיים. הגיעו גם ידידים וחברים, פועלי ציון מאירופה. שדה פעולה ענקי, והכל בשפה היהודית.

עתונים, זיורגלים, הוצאות ספרים, בתי ספר (לאחר שעות הלמוד הרשמיות בבתי ספר אמריקאיים) — הכל באידיש. זרם חדש בשירה היהודית המכונה „די יונגע“ (הצעירים), בהנהלת קבוצת צעירים. בורוכוב נענה ומגיב על הכל, משתתף בכל. כותב בעתון „די ווארהייט“ (האמת), כעובד קבוע. מאמרים יום יום על נושאים שונים. כותב מאמרים ראשיים בבטאון המפלגתי „דער אידישער קעמפער“ (הלוחם היהודי). מנהל תעמולה פועל-ציונית בכתב ובעל פה. משתתף בפולמוס חם בעתונות עם חיים זיסלובסקי, בגלל התקפתו החריפה של זה, במאמרו, על הציונות בכלל ועל אישיותו של ד"ר הרצל בפרט. מלחמה נגד האנטי-ציונות המתארגנת בחוגי הפועלים ובאזרחים. בשעות הפנאי לועג בורוכוב בסוב-לבו ועושה לצחוק את המשוררים החדשים הללו, ה„צעירים“, שהשליכו מעל פניהם בבת אחת את כל הצורות הישנות והמקובלות והתחילו מכניסים חודשים רבים מדי לתוך שירתם. ה„צעירים“ יצאו במלחמה נגד בורוכוב, אבל ביחסיהם הפרטיים היו המשוררים האלה תמיד ידידי הגדולים. הם היו פונים אליו לשאול בעצתו, מבקשים אותו להשתתף בזיורגלים שלהם וכו'.

המצב באירופה הלך ונעשה יותר איום. צרות היהודים וחורבנם הלכו וגדלו. יהודי אמריקה שלחו עזרה לקרוביהם, לידידיהם ולאנשים זרים באירופה בממדים ענקיים. כמעט כל משפחה יהודית באמריקה חשבה לחובתה הקדושה לשלוח בכל חודש סכום גדול של כסף, לפעמים למעלה מכוותיותיהם לקרוביהם באירופה הסובלים מחסור. נתארגנו ועדי-עזרה כללי-יהודיים, שפרנסו, לפי מדת כוחותיהם ואמצעיהם, את חלקה הרב של האוכלוסיה היהודית באירופה, ודאגו ללמד את הנוער מלאכה הגונה. אולם זו לא היתה אלא צדקה פילנטרופיה. צריך היה לנסח לפני „גדולי העולם הזה“ את הבעיה היהודית, את המצוקה היהודית ואת העתיד היהודי לאחר המלחמה.

או נולד באמריקה רעיון הקונגרס היהודי. טובי העסקנים הציוניים והכללי-יהודיים מתחילים להתרכז מסביב לרעיון זה של קונגרס יהודי באמריקה. עליו להעשות לדבר-מה גדול וחשוב מאד. המהנדס פ. רוטנברג, אף הוא או באמריקה, פרסם בעת ההיא את חוברתו הקטנה שעשתה רושם רב. בה הוא כותב על שיבתו אל העם היהודי לאחר שהיה זר לו במשך הרבה שנים. ועל חוברת זו חתם, זאת לו הפעם הראשונה, בשם פנחס רוטנברג במקום פטר רוטנברג.

בורוכוב ביחד עם רוטנברג, נחמן סיהקין ואחרים, עבדו הרבה מאד, לפעמים לילות כימים, בבעיה זו. ביחד הוציאו וערכו את העתון „דער אידישער קונגרעס אין אמעריקע“ („הקונגרס היהודי באמריקה“). כתבו, ארגנו, אספו כוחות ואמצעים.

הפסקת דממה קצרה לפני סופה חדשה ובוריה חוזר אל חקירותיו המדעיות, מבלה את כל שעותיו הפנויות בספריה הצבורית של ניו-יורק, ברחוב 42, מקום שם הספרן במדור היהודי והעברי מר פרידוס הוא רעו וידידו הקרוב, היודע בעל פה את כל מחלקתו, את כל רשימות הספרים, את כל המדפים, מביא לבורוכוב את כל הדרוש לו. ובוריה יושב שוב ועובד. כעת הוא עסוק בעבודה רצינית וגדולה מדבריימי השפה היהודית וספרותה (אידיש).

כך נאבקים בקרבו תמיד החוקר ואיש-המדע עם העסקן הצבורי והפוליטי.

1

המהפכה הרוסית בפברואר 1917. בורוכוב קורא בהתפעלות את כל הידיעות הטלגרפיות בעתונים. ממשלתו הזמנית של קרנסקי. טרם הספיקה להם לאנשים העת לברר לעצמם את המצב ברוסיה והנה נכנסה אמריקה למלחמה לצדן של אנגליה, צרפת ורוסיה — נגד גרמניה ואוסטריה.

אפריל שנת 1917. טרם הספיקו לברר את המצב באמריקה. שעלתה מבחינה כספית כפורה, תודות למכירת נשק לשני הצדדים הנלחמים, והנה התחילו מתקבלים מברקים מאת-חברים פועלי ציון ברוסיה, הקוראים לו לבורוכוב שיבוא מיד אליהם. נכונה לו עבודה במפלגה, שכל העת חיתה נתונה במצוקה בגלל העדרו של מדריכה ומנהיגה התיאורטי. החברים התחילו מנבאים לו בכלל עתיד מזהיר ברוסיה בשטח הפוליטי והמדעי. היתה להם תקווה לקבל בשבילו קתדרת פרופסור.

מוכן ומזומן היה לעוף לרוסיה, ביחד משום שמפלגת פועל-ציון הרוסית חיתה תמיד יותר קרובה

ויקרה ללבנו בשל האידאולוגיה המרכזיסטית, השמאלית והקיצונית; פועלי ציון האוסטריים, שבקרבתם היה חי ועבד בשנים האחרונות שלפני המלחמה, ופועלי ציון האמריקאים, שבתוכם הוא חי ועבד בעת זה שנתים וחצי בזמן המלחמה, הרבה חלוקי דעות נפלו בינו וביניהם — האידאולוגיה שלהם ימנית היא בהרבה מזו שלו.

והוא שואף ונמשך לרוסיה. אבל המצב המשפחתי היה מסובך, ובלב דואב הוא מחליט לדחות את נסיעתו שמה לזמן מה: לפי שעה — מנחם הוא את עצמו — יעסוק בעבודותיו המדעיות. בתשובה על מברקו, שהמצב המשפחתי אינו מרשה לו לנסוע תיכף, מתקבל מברק חדש: "דרישת שלום למשפחה, בוא תיכף".

הוא נסע עם משפחתו ביחד. הדבר היה ביוני שנת 1917. בדרכו לרוסיה הוא מתעכב עם משפחתו בשבדיה, בשטוקהולם, — מקום שם נתכנסו כל החברים המדריכים מן המרכזים הניטרליים של אירופה הצפונית — שבדיה, הולנד, גניה — החברים חזנוביץ, קפלנסקי, לוקר, זרובבל. אף הוא נוסע מאמריקה לרוסיה יחד עם בורוכוב.

מטרת הוציאה בשטוקהולם — בחירת משלחת מטעם הברית העולמית של מפלגת "פועלי ציון" אל ועד הסוציאליסטים ההולנדיים והסקנדינביים, שנמצא אז בשטוקהולם והיה עסוק בשאלות השלום שלאחר המלחמה. לאחר שחלקו ביניהם את התפקידים עמד כל אחד מחברי המשלחת והרצה את דבריו לפני הוועד, ניסח את העקרונות והדרישות הכלליים. ומיד הוגש תזכיר שעובר ע"י חמשת החברים האלו, שהם חתמו עליו. אחר זה השאיר בורוכוב את משפחתו בשטוקהולם ונחפו לרוסיה. אבל בינתיים כבר הספיקו הבולשביקים לערוך את מהפכתם החדשה. לנין וטרוצקי היו כבר ברוסיה. טרוצקי אף הוא בא מאמריקה. בשבע עינים התחילו בודקים את כל המהגרים הפוליטיים החוזרים למולדתם, ואת בורוכוב, ביחד עם רבים אחרים, מעכבים על הגבול הפיני, בהאפאראנדה. לאחר שחכה זמן רב לשוא לרשיון הכניסה לרוסיה ולא קבלו — הוא חוזר לשטוקהולם, שבה נולד לו בעת ההיא הילד השני, בן.

כעבור חודש ביום 30 לאוגוסט 1917, הוא נפרד מעל משפחתו, לאחר שהתאמץ להבטיח במדת האפשרות את קיומה, נפרד מעל חבריו בשטוקהולם, ונוסע שוב. נוסע בקוצר רוח, ממש טס, לרוסיה. עוד קודם, בנסיעתו הראשונה, לקחה ממנו הצירות הרוסית, בתחנה המרכזית בשטוקהולם, את כל כתב־היד שלו, את חקירותיו המדעיות, פרי עמל של שנים רבות, שהוביל אתו במזודה מיוחדת מחוסנת בפני אש. כתב־היד נלקח לצנזורה ולא הוחזרו. אמרו לו כי את כל החומר הזה יקבל כבר ברוסיה. מרוב דאגתו לכתב־היד מסר לחבריו לספל בענין המזודה. אך יותר לא עלה כבר בידו לקבלה. הוא דאג והצטער מאד על כך.

לאחר הפסקה של עשר שנים חוזר בורוכוב לרוסיה.

הוא בא ישר לאולם־ישיבותיה של ועידת המפלגה פועלי ציון. החברים מקדמים את פניו בתרועות. במסירות ללא גבול ובהתלהבות הוא מתנפל על כל העבודות, נענה לכל הדרישות; מוכן ומזומן הנהו להקדיש את עצמו ימים ולילות לכול, לכל עבודה, לכל ענין; לשם המפלגה, לשם המהפכה. שעות ארוכות הוא עומד בתור כלשכת־הגיוס הצבאית. משתחרר משחתף באספות. נוסע לוועידות וכינוסים. כותב מאמרים, עורך את הספרות המפלגתית.

מקיבו שולחים אותו כציר אל ועידת הלאומים בפטרבורג. משם הוא נוסע למוסקבה, ממוסקבה קוראים לו לצ'רניגוב. הוא נוסע מבלי לחשוב על העיפות, מבלי לנוח.

אשתו עם שני התינוקות בשטוקהולם. הוא דואג להם. שרוי בצער, מטלגרף, ורק מכתב אחד מגיע ממנו מרוסיה, מפולטבה. כותב הוא, כי המצב ברוסיה קשה, מצב־רוח מדוכא, עגום, דירות אינן. היוקר נורא. ביחוד ניכר הדבר בפטרבורג ובמוסקבה. "לעומתן ערי־השדה בדרום רוסיה עליוות הן, מזהירות הנשימה בהן יותר קלה, היוקר אינו מרמא כל כך" — כותב הוא במכתבו היחיד מרוסיה.

הנסיעה במסילות הברזל הרוסיות אינה אלא שורה של ענויים שאין כמותם, דירות אין בשום מקום. אך — מבטיח הוא — אולי נצליח להמציא דבר מה, כדי להביא את משפחתו לרוסיה. במהרה אחרי זה הוא מצטנן, הצטננות רצינית שתוצאותיה קשות. חולה במשך כמה שבועות. ביום 17 בדצמבר 1917, בגיל 36, נפסקו חייו הסוערים.

ח

הודות לשכלו האנליטי העמוק ולבו האנושי והמחונן, היה בורוכוב מרבה לראות ולהרגיש מראש. הוא ראה מראש את התפשטות האנטישמיות בעולם כולו, גם באמריקה, ובקשר עם זו את דחיקתם של היהודים מכל צורות החיים הכלכליים, הפוליטיים, המדעיים והצבוריים. ראה מראש את הפוגרומים והחרם הכלכלי — ובקשר אתם את הנחיצות, ההכרח, של הגירה עממית ממקומות הישוב של הפזור היהודי. ראה מראש את המלחמות, המהפכות והריאקציות, שקודם כל ובמדה רבה ביותר תהא פעולתן ניכרת בהמוני היהודים בכל ארצותיו של כדור הארץ. אי אפשר היה לו, כמובן, לחזות מראש את היטלר, מסלצ'צ'וקה זו של תקופתנו, שכמותה לא היתה עוד; אבל ללא קשר עם היטלר צפה וחש מראש כי בנו, ביחד עם בניהם של עוד עשרות ומאות חברים לרעיון ולמפלגה, יהיה חייל בבריגדה היא ורק היא.

בורוכוב חזה מראש, כי "מעמד הפועלים יכבוש את ארץ ישראל", זה "הבסיס הטכני" שלו. ועוד חזה מראש, כי ההגירה היהודית ההמונית, זה "תהליך-איתנים" לפי הסרמינולוגיה הידועה שלו, תלבש צורה של "התישבות תכניתית", זו. א. עוד אז, לפני 40 שנה כמעט, קבל בורוכוב, ביחד עם עוד הרבה מאות ואלפים, את נוסח חברות ההתישבות — של הפרופסור טרנץ אופנהימר. הוא ידע והאמין, כי צורה זו היא צורתה העיקרית של ההתישבות היהודית העתידה בא"י.

אי אפשר היה לו, כמובן, לחזות מראש את צורתן המדויקת של הקבוצות, כשם שלא יכול לראות מראש כי בנו, ביחד עם בניהם של עוד עשרות ומאות חברים לרעיון ולמפלגה, יהיה חייל בבריגדה היהודית בארץ ישראל, על מנת להלחם בהיטלר.

*

בורוכוב אוהב היה גם להשתקע בחלומות. חולם היה, עוד לפני 40 שנה כמעט, על המצאה, מזיגה של רואה ואינו נראה ושטיח מעופף, שתתן את האפשרות לערוך בא"י נחיתת צבא יהודי מזוין, של ציונים מתנדבים, שיכבשוהו. האם אין בצנחנים של ימינו מעין התגשמות חלומותיו ודמיונותיו של ב. בורוכוב בימים ההם ?

חולם היה כמו כן, לאחר המצאת האווירון ולאחר טיסתו הראשונה של הצרפתי בלריו על פני הלמנש, ללמוד את מקצוע ההנדסה ואת אמנות הטיסה באויר. ושוב לשם אותה מטרה עצמה: לכבוש בעמל ועבודה את ארץ ישראל. לפתח אותה בטכניקה ובידיעות ולשמור עליה.

תל-אביב, אוקטובר 1942.

„אהרן ליברמאנס בריוו“ (מכתבי אהרן ליברמאן)

עם מבוא וביאורים מאת קלמן מרמר, ייווא, ניו-יורק, 1951

מכתביו חתומים בהרבה שמות — ליברמן ואהרן, ארטור (ארטור פרימאן — כך הוא מכנה עצמו בחינה) ; ארגולה, כפי שהוא קרוי בפי אשתו. על מלון אנגלי-רוסי, שהוא נתן במתנה לחינצ'בסקי הוא חותם „ברודיאגה“ („נודד“) ועוד. כל כינוי שאדם בוחר לעצמו אינו מקרה : גם לא זה האחרון. הוא נודד לא רק מעיר ומדינה למדינה. אין קבע בנפשו. הוא קרוע לשניים. במכתב אחד לז' סמירנוב הוא מתוודה (אני מתרגם מרוסית) : „בהיותי עוד ברוסיה והייתי סובב בין אנשי העולם הישן (בעיקר בין היהודים של מעמד הסוחרים והלומדים) היתה דעתי על עצמי די גבוהה. — — — כשהתנאים אילצוני לעזוב את המולדת ולנסוע, החלטתי לבוא הנה (לחינה ? במכתב אין מסומן שם המקום), כדי להוציא עתון עברי סוציאליסטי. — — — ואולם אבדתי עכשיו את הבטחון העצמי של קודם. אמנם, עדיין הוא מפרץ בהערכת כוחו. „גניח, שבעברית אני שולט גמור. עורני חושב את עצמי לאחד מבדלי הסגנון הטובים ביותר והראשונים במעלה“ בלשון זו. „ואולם הרי סגנון בלבד אינו מספיק לסופר“ (עמ' 678). רב כשרונות ואובד-דרך הוא מבקש להצטרף אל החוקים. מלונדון הוא כותב לסמירנוב : „ביקשתי את הסוציאליסט הרוסי יכול היה רק פטר ניקיטיץ, אבל על כל פנים לא אתה. — — — ביקשתי לאסוף מספר מסויים של אנשים לשם הוצאת עתון בלשון דיבורם של ארבעה מיליונים ברוסיה, אבל אין זו לאומיות כלל. לא כן אילו הייתי חולם על נצחון הסינאגוגה על הכנסייה הרומית או על כיבוש פלשתינה עליידי כדורי זהב או עופרת. — — — בין-לאומי אני, — — — אבל אני מתבייש במוצאי היהודי, וכמו את כל הנרדפים, אוהב אני גם את אותו חלק האנושיות, שהעקרונות הלאומיים והדתיים השולטים מבדלים כיהודים. — — — ולסוציאליסט רוסי אני חושב את עצמי לא לפי הלאומיות, אלא מבחינת ארץ פעולתי ומקום הולדתי“ (ע' 801). ברצונו של ליברמאן לחזור לרוסיה לשם פעולתו. והוא נודד מכרך לכרך ומגבול לגבול ואין שלימות ברגשותיו. כשם שאין שלימות בחייו. אוהב הוא את רוסיה ומרגיש בה את הארץ האוייבת. ובגליון הראשון של „האמת“ אנו קוראים : „רק בארצות העומדות על גבול המזרח והמערב, הם (!) מושב שבטי הסלבים, רק שם ישאו ויתנו זה כמה בשאלת היהודים, מבלי למצוא פתרון, לחידה הסתומה הזאת“.

ואולם בעומק לבו וודאי הרגיש ליברמאן, שבווד הוא בסוציאליזם עולמי זה. הרי חבריו היו בעלי השיטה הרוסית בסוציאליזם. במרכז עולמם עמד לא בית-החרושת של מערב-אירופה ולא פועלי התעשייה, אלא הכפר הרוסי עם המשק הקיבוצי הפרימיטיבי שלו („מיד“). באקונין, לאחורב, — רבו של ליברמאן, — צ'רנישבסקי ואחרים לימדו, שעתידה רוסיה לדלוג על מדרגת-הביניים של הרכושנות והמהפכה כנגד הצאר תביא ישר אל הסוציאליזם. אהרן ליברמאן ואהרן זונדליביץ, פ. אקסלרוד וליז' דייטש ומארק נתנסון היו אז „נארודניקים“ — וליברמאן, שחשב ש„האמת תמצא רק על ידי ביקורת חפשיה, אשר לא תדע לא אהבה ולא שנאה ולא תהדר פני איש“, וודאי הרגיש את ההפרש בין התלישות שלו לבין עממיותם של חבריו הרוסיים. וודאי הרגיש, שחלק מהמפכניים הרוסיים נגוע באנטר-שמיות, בעיניהם היו הפרעות התקוממות נגד „המנצלים היהודים“. וידוע הכרוז, שפירסם הוועד הפועל של „חירות העם“ בסוף אבגוסט 1881 : „קומו פועלים ! השיבו נקם לאדונים, כוּזו את היהודים, הרגו את הסקידים !“ במכתבים שלפנינו נחשפת אחת הסיבות של הקרע, שהביא את ליברמאן להתאבדות. המהדיר השקיע עמל רב באיסוף המכתבים וביאוריו מאירי העיניים.

יוחנן טברסקי

„אלתירא“: אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה

דו"ח על תכניותיה ופעולותיה מזמן הווסדה ב' תמוז תש"י עד א' תשרי תשי"ג.

יסוד האגודה

הצורך להנציח את זכרה של כנסת ישראל ברוסיה ואוקראינה שמילאה תפקיד ראשון במעלה בדברי ימי עמנו בדורות האחרונים ורוב קהילותיה נמחו והושמדו במבול הדמים של המלחמות והשחיתות, עורר את יומתם של קבוצת עסקנים וחוקרים עולי רוסיה בישראל לייסד אגודה למטרת איסוף ופרסום חומר היסטורי לתולדות קהילות אלה, לתקופותיהן השונות עד השואה האחרונה ובמגמה מיוחדת להוצאת פנקס קהילות ישראל ברוסיה ואוקראינה.

לקבוצה זו נתנו את ידם ראשונים: ד"ר י. ברוצקוס (ז"ל), פרופ. ב"צ דינבורג, הרב ד"ר מ. נורוק, פרופ. י. קלוזנר, ז. שור, י. גרינפלה, עו"ד פ. דיקשטיין, ב. חסט, גבי יהודית חלה, יוחנן סברסקי, א. מזא"ה, י. פוגרבינסקי, ח. פייגין (ז"ל), ד"ר פ. פלדמן, י. פרמן, מ. צינוביץ, עו"ד י. קלבנוב, ב. קרוא (קרופניק), ב. שוחטמן, פרופ. פ. שניאורסון, י. א. שפירא וא. אהרוני.

באספה המייסדת בבית ד"ר פ. פלדמן ביום י. בתמוז תש"י (25.6.50) הוחלט אחרי דברי הסברה של פ. שניאורסון וא. אהרוני על יסוד האגודה, לפנות בכרוז מיוחד לכל יוצאי רוסיה ואוקראינה על רכזי החומר הדוקומנטרי לדברי ימי היהדות ברוסיה ועל פרסום פנקס מרכזי לתולדות קהילות ישראל ברוסיה ואוקראינה (הכרוז מתפרסם בעמוד 163), על ארגון כנוסים מחוזיים של יוצאי רוסיה בארץ למטרת איסוף חומר והמצאת מקורות כספיים לממוש הפעולה, ועל הקמת קשרים עם הארגונים והלנדסמנשאפטים, יוצאי רוסיה בחו"ל.

כן אושר תקנון האגודה שנוסח ועובד ע"י העו"ד פ. דיקשטיין (שלעמ"פ) והוחלט להגישו לשלטונות לשם אשורו הרשמי.

נבחרה נשיאות כבוד:

ד"ר י. ברוצקוס (ז"ל), פרופ. ב"צ דינבורג, הרב ד"ר מ. נורוק, פרופ. י. קלוזנר, ה' ז. שור, כיו"ר האגודה נבחר הפרופ. פ. שניאורסון, כסגני יו"ר ד"ר פ. פלדמן וב. קרוא, כגזבר י. א. שפירא, כמזכיר א. אהרוני.

כנוסים מחוזיים

סודרה פגישה של כ"כ יוצאי הקהלות ממחוזות קמניץ-פודולסק ונוביא-ז'אטשקה שהשתתפו בה היה: ז. א. ברלוי-ויסמן (קמניץ-פודולסק), ז. לרנר (דוניבצ'ק), מנחם ארנון (הוסיאטין), עו"ד ז. פלר (זחנץ), י. גולן ול. שיפריס (טשרטס), עו"ד י. בר-שירה ומ. פייגלמן (לנצקורון), ד"ר פ. פלדמן (נוביה אושיצה), ש. מורגנשטרן (סטנוב), י. בוכהלטר (סמוטריץ), ש. ויסברג (קטיגורוד) ואליהו וולמן שוסטר (שימרובצ'ק) וחברי ועד האגודה „אלתירא“ היה: פרופ. פ. שניאורסון, ב. קרוא, יוחנן סברסקי, א. מזא"ה, ח. פייגין, מ. צינוביץ, י. א. שפירא וא. אהרוני.

הפרופ. פ. שניאורסון — יו"ר האגודה — הסביר את תכנית האגודה לארגון שורת כנוסים מחוזיים של יוצאי הקהלות, לשם ריכוז החומר ההיסטורי ולסייע במובן החומרי לפרסום פנקס קהילות

ישראל ברוסיה ואוקראינה, זכות בכורה ניתנה לפלך פודוליה — מולדת החסידות. הוא מביע את התקווה שאנשי פודוליה יענו לקריאה וימלאו בהתלהבות חסידית את התפקיד ההיסטורי החשוב.

מר ב. קרוא מסר על תכנית "פנקס הקהלות" שיקיף בצורה אנציקלופדית את החיים הספציפיים של הקהלות, קהלה, קהלה ותולדותיה מראשית ההוסדה לתקופותיה השונות: מראשית ימי החסידות, ההשכלה, חיבת ציון, הציונות המדינית, ההגירה, המלחמה לשווי הזכויות, תקופת האוטונומיה, פרעות ושהגנה, הקשרים עם א"י לכל גילוייהם עד השואה האחרונה. פרטי התכנית ייקבעו ע"י חברי המערכת שמשותפים בה היסטוריונים מובהקים.

מרחיב ספר סקיס הביר את ערך עיצוב דמות הקהילות להבנת דברי ימי ישראל בתקופות האחרונות ובמיוחד לתולדות החסידות. נפלנו חלל אבל איננו רוצים להעלס בחלל.

נתקבלו ההחלטות:

1. לקדם בברכה את יומת החברה "אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה, להנציח את זכרונן של הקהלות ברוסיה ואוקראינה לתקופותיהן השונות עד השואה האחרונה ע"י פרסום "פנקס קהילות ישראל ברוסיה ואוקראינה".

2. ב"כ הקהלות שהוזמנו מקבלים עליהם חגיגת להמציא את החומר והתעודות ההיסטוריות שברשותם וברשות אנשי הקהלות בארץ לאגודה בשביל הערכים בפנקס הקהלות.

3. כל קהילה הנרשמת כחברה לאגודה מכניסה תרומה מינימלית בסך 10 ל"י בתור בסיס חמרי להוצאות האגודה.

4. לבחור בועד מכל מחוז שיעזור בבצוע המפעל במובן הארגוני ובכוח החומר ההיסטורי.

א. ממחוז קמניץ פודולסק נבחרו ה"ה: י. א. ברלוי, ע"ד י. ברשירה ומ. פינגרמן.

ב. ממחוז גובאיה-אויסצה נבחרו ה"ה: ז. לרנר, ד"ר פ. פלדמן, והרב ב"צ פנדלר.

ועד האגודה מכין כינוסים נוספים של יוצאי פלכים אחרים וביניהם גם של יוצאי המושבות החקלאיות בפלכי חרסון ויקטרינוסלב.

הקשרים עם חו"ל

לשם הכנת הקרקע והכשרת הלבבות בין יוצאי רוסיה בחו"ל לרעיונות ולפעולות "אלתירא" ולשם יצירת קשרים אישיים סודרו מסיבות אחדות לאורחים מבין יוצאי רוסיה שבקרו בארץ, ביום ז' תמוז תשי"א נערכה מסיבה לפרופ. שלמה מראה-גוף, פרופ. למדעי המזרח באוניברסיטה ע"ש ברנדס בבוסטון, בה דובר על הקשרים עם יוצאי רוסיה בארצות הברית. ביום ט"ז באייר תשי"ב נערכה מסיבה למר מגדל אלקין, סופר ועסקן תרבותי, מנהל הספרייה והארכיון של יו"א בניו-יורק, מיוצאי בוברויסק, בהשתתפות סופרים ועסקנים צבוריים. במסיבה זו השתתפו בדברי הערכה לאורח ובהסברה על פעולות האגודה, קשריה עם יוצאי רוסיה בארצות הברית, הקמת הבימה הספרותית לדברי ימי ישראל ברוסיה "העבר" וכן בבעיות יחסי עברית ואידיש ועל הקשרים ההודיים בין ישראל ויהדות ארצות הברית הפרופ. פ. שניאורסון, ב. קרוא, ב. חסט, ד"ר א. ש. יוריס, המשורר ד. שמעוני, ד"ר ר. כצנלסון וא. אחימאיר — שלושת האחרונים בני עיר של האורח.

בישיבת ועד האגודה עם מר א. אלקין צוינו בפרוטרוט דרישותינו מיוצאי רוסיה בארצות הברית — הקמת ועד צבורי ל"אלתירא" שם, עזרה במשלוח נייר ובכוח חומר בשביל הפנקס המרכזי של קהלות ישראל ברוסיה ובשביל "העבר". דרישותינו אלו מצאו אזנים קשובות אצל מר אלקין ובמכתביו לאגודתנו הוא מודיענו שעלה בידו ליצור ועד מצומצם למען "אלתירא" בניו-יורק שבו משתתפים לע"ע ה"ה: גריגורי אהרונסון, מ. אשרוביץ, יעקב לשצניסקי, א. מענעס, ח. ליכרמן, ד"ר מ. וישניצר, מ. קוסובר, ומ. אלקין כמזכיר.

כן נערכה מסיבה ביום ב' בטבת תשי"ב לכבוד ה' יונה מכובר — עסקן ציוני מיוצאי קיוב, כעת בלונדון, בה דובר על הקשרים עם יוצאי רוסיה באנגליה ובלונדון.

בקיץ תשי"ב עם בקורו של מר י. טריוש בפריס, מלאנו את ידו להביא את דבר "אלתירא" בין קהל יוצאי רוסיה בפריס ותרגמנו את כרוזנו העברי לרוסית. מר י. טריוש הרצה במועדון הפדרציה של אנשי רוסיה וליטא על התכניות והמגמות של "אלתירא", והרצאתו מצאה את ההד הדרוש בעתונות היהודית שם.

קשרים עם מוסדות

ועד האגודה פנה בתזכיר מיוחד ועומד בקשרי מו"מ עם משרד הדתות בדבר עזרתו ושתוף פעולתו, בסידור ביבליוגרפיה יסודית לתולדות הקהילות ברוסיה מהעתונות העברית האידית והרוסית-יהודית, מראשית הופעתה בתקופת ההשכלה עד 1917.

כן פנה ועד האגודה בתזכיר מקיף לעיריית תל-אביב ויפו, בו הוסברו תפקידי האגודה ופעולותיה, ובפגישות עם ראש המחלקה לתרבות של העירייה ד"ר מ. פריי הובטחה הכללת אגודתנו ברשת המוסדות הנתמכים ע"י עת"א-יפו.

לרגל פטירתו של ההיסטוריון ד"ר י. ברוצקוס ז"ל, ממייסדי האגודה ואחד מחברי נשיאות הכבוד שלה, השתתף ועד האגודה עם שאר המוסדות הצבוריים בהם פעל המנוח (אגודת "אזע", אגודת יוצאי ליטא, "ברית ראשונים", ההסתדרות הרפואית, התאחדות יהודי רוסיה) בעריכת אספת אבל לזכרו למלאות שלושים לפטירתו וביום הזכרון למלאות שנה לפטירתו. כן יום ועד האגודה את יסוד הועד הצבורי להקמת מוזקרת לד"ר י. ברוצקוס ז"ל המורכב מעסקנים שונים, העומד להוציא קובץ מוקדש לזכרו, בו ירכזו מאמריו ומחקריו בשטחי הציונות, הפובליציסטיקה היהודית, היסטוריה של יהדות רוסיה והיגיינה סוציאלית, המפורזים בעתונות היהודית ללשונותיה במשך יובל שנים האחרון.

כן השתתף ועד האגודה בעריכת המסיבה לכבוד הופעת "פעמי הגאולה" — ספר הציונות הרוסית מראשית חיבת ציון עד מהפכת 1917 לאריה צנציפר (רפאלי). במסיבת הערכה למר ב. קרוא, סגן יו"ר האגודה, ליובלו הספרותי ה-40, וביחד עם מרכז הועד סניף המורים בת"א, המחלקה לחינוך וארגון העובדים של עיריית תל-אביב ויפו והצותא המסורתית בעריכת מסיבת רעים להופעת הספרים של הפרופ. פ. שניאורסון — יו"ר האגודה: "פסיכולוגיה פדגוגית עברית" ו"שמחת היצירה והעצבנות בחיי הילד".

יש לציין בתודה את עזרתם של ה"ה אליהו בוכרוב, מתתיהו כהנוביץ ומאיר שולמן — חברי הועד הציבורי להוצאת מאמריו וזכרונותיו של יל"ג כהנוביץ ז"ל, שהקדישו את ההכנסה הנקיה של הפצת הספר "מהומל עד תל-אביב", זכרונות ודמויות ליל"ג כהנוביץ ז"ל, לאגודה.

העבר

אחרי הלבטים המרובים בשטח ריכוז החומר ההיסטורי של תולדות יהודי רוסיה, התבשל הרעיון ליצור בימה ספרותית מיוחדת לדברי ימי ישראל ברוסיה.

נבחרה מערכה בהרכב ה"ה ב"צ כץ וברוך קרוא, ומועצת המערכת בהרכב ה"ה ז. שור, פ. שניאורסון, ב. שוחטמן ויוחנן טברסקי.

עם קבלת הרשיון מאת הממשלה להופעת הרבעון באנו בדברים עם משרד החינוך והתרבות ובקשנו הקצבה למטרה הנ"ל.

יש לציין בזה את נכונותו של מר י. אברך, מ"מ המנהל הכללי של משרד החינוך והתרבות בזמנו, ואת אהדתו למפעלנו זה שנענה ברצון לבקשתנו, ובמכתבו מיום כ"ה תמוז תשי"א (29.7.51) הודיענו כי:

"א) משרד החינוך והתרבות ישתתף בסכום של 250.— ל"י לכל חוברת "העבר" שאגודתכם עומדת להוציא.

(ז) כדי להקל עליכם ייסוד הרבעון תקבלו מאת משרד החנוך והתרבות סכום של 500 ל"י השתתפות בהוצאת 2 החוברות.

(ג) הסכום של — 500 ל"י ישולם לכם כך :

עם כינון המערכת והתחלת העבודה באיטוף החומר ועריכתו — 250 ל"י ועם השלמת כל גליונות ההגהה בדפוס עוד 250 ל"י.

(ד) אנו שמחים כי יש לאל ידינו לבוא לעזרתכם באיטוף החומר, ההיסטורי לתולדות יהודי רוסיה ואוקראינה ואנו מאמינים כי יעלה בידכם לצרור בדפים אלה את זוהר עברה של יהדות זאת".

המערכת פנתה לעשרות אנשי מדע והיסטוריונים בארץ ובחו"ל והזמינה אותם להשתתף ברבעון, ובמשך זמן קצר נתקבלו מאמרים ומחקרים רבי הערך לשם פרסום ברבעונו זה.

יש לציין את עזרתם הנאמנה בבצוע מפעלנו זה של העסקנים :

מר דוד בן חיים כהן, א. אבטיחי ד"ר, ג. ל. חולץ, מנהל "אזע" בישראל, מר ישראל רייטוב, מר מרדכי שנקר והמדפיס מר ישראל שלומי. יעמדו כולם על הברכה.

תיקון טעויות

עמ' 7 שורה 9 במקום פלחה צ"ל וואהל

עמ' 20 שורה 5 במקום 49 צ"ל 29

עמ' 48 שורה 5 במקום ברודצקי צ"ל בורודיאנסקי

עמ' 93 שורה 7 במקום "המליץ" צ"ל "המאסף"

ת ל - א ב י ב, אייר תשי"ב

אל כל יהודי, יוצא רוסיה ואוקראינה, באשר הוא שם !

בימי השואה האיומה במלחמה העולמית השניה נעקרו מאות אלפי קהילות ממקומן ברוסיה ואוקראינה והושמדו באכזריות בידי הכובש הנאצי.

יהדות מפוארת זו, מקור התורניות, החסידות והספרות העברית החדשה, מרכז הגולה בתקופה ארוכה, היתה לישראל מה שהיתה בבל ליהודה בימי הבית השני : יסוד ושוורש, אוצרות אדם, מקור התלהבות, חלוציות ויוזמה.

הגיעה השעה להציב יד ושם ליהדות זו.

אם אנו, עדי הראיה לקטסטרופה האיומה שבאה על יהדות זו, נתמהמה, עלול ללכת לאיבוד החומר ההיסטורי הקשור בעברם של יהודי רוסיה. לחטא זה לא יסלחו לנו הדורות הבאים. חובה לכנס את כל השמור בזכרוננו של דורנו ובגנזיו ולחבר פנקס מרכזי לתולדות קהילות רוסיה ואוקראינה. בפנקס זה יירשמו תולדות כל עיר ועיירה על חייה ומאבקה, על אנשי הרוח והמעשה שלה, על כל מאורע בעל חשיבות צבורית ולאומית שאירע בה, ואחרון אחרון — על כל זיקתה לבנין ארץ ישראל וגאולתה.

חבר בעלי מקצוע, אנשי מדע וספרות, נטלו על עצמם את התפקיד לרכז ולערוך את החומר, כדי לעשות פנקס זה, שיצא כהוצאה עממית, דבר שווה לכל נפש בישראל. אתה, יוצא רוסיה, ראה עצמך שותף למפעל היסטורי זה. שים לבך לקריאה זו, שלח מ י ך לאגודתנו את כל החומר השמור עמך והמשקף את חיי הקהילה שבה נולדת או פעלת, לתקופותיה השונות (ספרים, עיתונים, מכתבים, מסמכים שונים, תצלומים, תמונות וכדומה). טוב תעשה אם תעלה בכתב את פרשת קהילתך וכל מה שאירע לה בתקופה האחרונה ברשימה מיוחדת.

דע, שרק בעזרתו של כל פרט יוכתר המאמץ הכללי בהצלחה.

בכבוד רב ובברכה

ד"ר י. ברוצקוס (ז"ל), א. ברלין, י. גרינבוים, פרופ. ב"צ דינבורג, ב"צ כ"ץ, הרב ד"ר מ. נורוק, פרופ. י. קלוזנר, ז. שזר, פרופ. פ. שניאורסון, ד"ר מ. שרמן, מ. אביגל, ש. אהרנוב, ש. אוסישקין, א. אילון (אידלסון), י. ארז (רוניצ'נקו), א. אהרונ, נ. בנארי, ש. בן-ברוך (שורץ), ד"ר ח. ברדיין, י. א. ברילוי (ויסמן), י. גולדברט, ח. גליקסברג, ש. גפשטיין, הרב ל. גרוסמן, י. גרינפלא, פ. דיקשטיין, ע. הרוסי, לאה וידרוביץ, ד"ר ד. ויסמן, ד. וולחונסקי, ד. מ. וולף, ב. וסט, ד. ורטהיים, יהודית חלד (חולודנסקי), יוחנן טברסקי, עטרה טייבר, אברהם ליפשיץ, דוצ. ח. ליפשיץ, יצחק למדן, ז. לרנר, א. מוזה, ש. מירנבורג, א. עזר (יבורוב), י. פוגרבינסקי, הרב ח. פוסק, מ. פינקרמן, ד. פינס, י. פיישר, ח. פייגין, ד"ר פ. פלדמן, הרב ב"צ פנדלר, י. פרמן, מ. צינוביץ, י. קליבנוב, ב. קרוא (קרופניק), מ. קרוא (קרופניק), ד"ר יעקב רבין, י. מ. רוזנבלום, י. ריטוב, א. רפאלי (צנציפר), י. שהלמן, ב. שוחטמן, ד. שמעוני, ש. שפאן, י. א. שפירא, א. תבורי.

סולל בונה בע"מ

המרכז הקבלני של ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בישראל

מוציא לפועל עבודות בנין, סלילת כבישים ועבודות אחרות

בית סולל בונה, חיפה, רח' הנמל 65, ת. ד. 563, טלפון 15—4311

פסג' סולל בונה, תל-אביב, אלנבי 111, ת. ד. 1267, טלפון 37—6031

ירושלים, רח' בן יהודה 1, ת. ד. 1944, טלפון 2486

סניפים בערי זכסרי הארץ

הבעלים המנהלים את המפעלים הבאים:

1. כור, חברת חרושת ומלאכה בע"מ — מפרץ חיפה
2. החברה המתאמת את מפעלי החרושת של סולל בונה בע"מ, חיפה
3. "אליאנס", מפעלי צמיגים וגומי בע"מ (בשותפות עם קבוצת בעלי הון מארה"ב) — חדרה
4. בתי יציקה, וולקן בע"מ — מפרץ חיפה
5. חמרי בנין כלליים, חב"כ בע"מ — נחלת יהודה
6. חמת, מפעלי מתכת בע"מ — נחלת יצחק
7. חרסיה, מפעלי קרמיקה — מפרץ חיפה, באר שבע
8. חברת מפעלי הצנורות למזרח התיכון בע"מ —
9. בית חרושת לצנורות פלדה מרותכים — עכו
10. חברת מפעלי הצנורות למזרח התיכון בע"מ — כלי חומר — עכו
11. חרושת מנועים ומכשירים חשמליים בע"מ — רמלה
12. "טל-רד" — יצור מכשירים טלפונים ומרכזיות (בשותפות עם החברה המאוחדת למזרח הקרוב, חיפה, וחברת ג'נרל אלקטריק מאנגליה)
13. "יובל גד" — מפעל לצנורות מלט (בשותפות עם "מקורות") — מגדל גד
14. מפעלי ערגול ישראלים בע"מ — מפרץ חיפה
15. מפעלי מצברים וולקן-סולל בונה בע"מ — מפרץ חיפה
16. מפעלי זכוכית בנגב בע"מ — באר שבע
17. "סולתם" בע"מ, מפעלי מתכת — חיפה
18. מפעלי זכוכית אי, פניציה בע"מ — מפרץ חיפה
19. פניקיה בע"מ — ירושלים

1. אבן בע"מ, תעשית אבן ושיש מלאכותי — חיפה
  2. תעשית אבן וסיד בע"מ — חיפה, תל-אביב, ירושלים
  3. המוסך המרכזי בע"מ — נחלת יצחק
  4. הימיה, מפעלים ישראליים למספנות והנדסה (בשותפות "שהם" והח' קירשטין וגרינשפאן) — חיפה
  5. המגפר בע"מ — מפרץ חיפה
  6. חרות בע"מ, ספקים קבלנים ויצרנים של חמרי אינסטלציה סניטרית — תל-אביב, חיפה, ירושלים
  7. הימר בע"מ — מפעלי בטון, מרצפות, צנורות וכל מיני תעשית בטון — נס ציונה
  8. מחסני ערובה לעולים בע"מ — חיפה
  9. מפעלי מלט פורטלנד אי, נ"ש"ר בע"מ (בעלות חלקית) — נשר, רמלה
  10. סוכנויות, וולקן בע"מ — חיפה
  11. סואר בע"מ — נמל חיפה
  12. עומסים בע"מ, חברה ישראלית לסבלות בנמל — נמל חיפה
  13. עגן בע"מ — נמל חיפה
  14. שחק בע"מ, חברה ישראלית לספנות — נמל חיפה
- חברות שייכון:
- חברת בוני חיפה בע"מ — חיפה
- החברה לשיכון עממי בע"מ — תל-אביב

גוש חברות הבטוח ציון יהודה

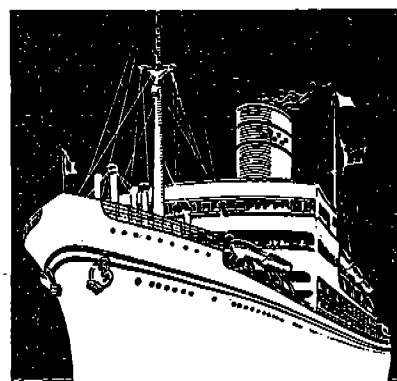
החברות עוסקות בכל ענפי הבטוח :

בטוח-חיים, אש, תאונות, ימי, סכונות וכו'

תנאים מיוחדים לביטוח קולקטיבי

תכירו את
דליה
מספרו

80
קאניה
ישראלית

סוכנים כלליים:
שהם שדות הים בע"מ

„מקורות“ - חברת מים בע"מ

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב אלנבי 111

ת. ד. 2704   טלפון 8-67445

משרדי המח' הטכנית: תל-אביב, רח' עליה 19

טלפון 67614

צינקל בע"מ יצרני צנורות מתכת
קלים ומפלמלים להשקאה והמסרה

ZINKAL LTD. Manufacturers of Light Portable
METAL IRRIGATION PIPES

המשרד הטכני: תל-אביב, רח' עליה 33

המשרד: תל-אביב, שדרות תרס"ט ב' 11

טלפון 3248

תיבת דאר 2998

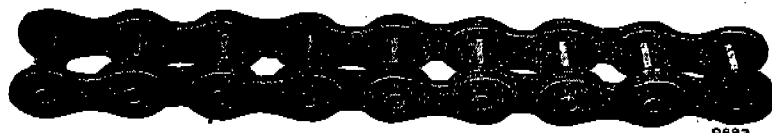
Technical Office, 33 Alyia St., Tel-Aviv

Office: 11, Tarsat B' Blvd. Tel-Aviv

P. O. B. 2998

Telephone 3248

שרשרות "רנולד"

"RENOLD" CHAINS

לתעשיה, חקלאות ותחבורה

הסוכן היחידי לישראל:

"טכניקה" יעקב בוקשטיין

טל. 3216

רחוב רמב"ם 22, תל-אביב

ה"ארגז" בע"מ

טלפונים 67581, 68690

תל-אביב, ת.ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

אומבוסים וכלי רכב שונים, רהימי פלדה למשרדים וציד
לבתי חולים, תיבות לפרי הדר וירקות, צריפים ונגרות בנין

שותף לבית חרושת למקררים חשמליים, "אמקור" בע"מ

עמידר החברה הלאומית לשכון עולים בישראל בע"מ גוסדה בראשית 1949 ע"י הסוכנות היהודית לא"י, הממשלה והקרן הקימת לישראל עם הון המניות של 5,000,000 ל"י.

במשך שלש שנות קיומה בנתה עמידר למעלה מ-20 אלף דירות שבהן שוכנו כ-80 אלף נפש מהעולים החדשים.

שיכוני עמידר מפוזרים ב-55 מקומות בכל קצוי הארץ, מהם מקומות ששכון עמידר מהווה בהם ישוב חדש לגמרי.

עמידר נתבעה להקים מרכזי שכון גדולים במקומות חדשים בלתי מיושבים, ביניהם כאלה שמספר התושבים בהם מגיע לכדי 6,000 נפשות ויותר.

בניה כזאת הטילה על עמידר את התפקיד לפתח את השטחים החדשים, לדאוג לסלילת כבישים, להספקת מים וחשמל ולשרותים צבוריים שונים. כמו-כן היה על עמידר לדאוג למבנים בשביל בתי ספר, גני ילדים, בתי כנסת, מרפאות, לשכות עבודה וכו', וכן גם חנויות ובתי מלאכה, כדי לספק את צרכי התושבים.

כל הבניה של עמידר מוצאת לפועל על קרקע הקרן הקימת לישראל והממשלה, וכל הדירות הגבנות על ידה מתחלקות ע"י מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית השולחת לעמידר את המועמדים לשכון מתוך העולים החדשים.

א. ש. ד.

סדן ועד אילת

שרות התחבורה בארץ

חלוצי התחבורה בארץ

אגד. שחר. דרום יהודה

המשביר המרכזי

חברה קואופרטיבית להספקה של העובדים העבריים בישראל בע"מ

החברה הגדולה
להספקה בישראל

המשרד הראשי:

תל-אביב, רחוב סלמה / ת.ד. 130 / פלפון 4011'16

חיפה, רחוב הנמל / תבת דואר 295 / פלפון 4271

ירושלים / תבת דואר 834 / פלפון 3854

באר-שבע

חברה עממית
לדיור בע"מ

תל-אביב, אלנבי 65
פל. 4244

ארגון

מפעלים
לצביעת טקסטיל

בני-ברק
פלפון 7197/8

חברת פיתוח הרצליה בע"מ

ה ס נ ה

חברת הביטוח הגדולה בארץ

- ביטוח-חיים
- נזקי רכוש וגוף
- פיצויי-עובדים
- מכוניות ימי
- אש
- גניבה ופריצה
- כספת
- תאונות-אישיות
- כסף בהעברה

עוסקת
בכל סוגי
הביטוח

ה מ ש ר ר ה ר א ש י : תל-אביב, רח' לילינבלום 44, טלפון 2-4431
— סניפים וסוכנויות בכל הארץ —

חברת-בת: הסוכנות לביטוח כללי בע"מ, טל. 5024

בנק הפועלים בע"מ

תל-אביב

נוסד בשנת 1921

משרד:
רח' אלנבי 126

המשרד הראשי:
רח' פונמיפירי 21

סניפים: צפון תל-אביב, יפו, חולון, מגדל-אשקלון,
רמלה, לוד, באר-שבע

כל עסקי בנק בתנאים נוחים
קשרים בנקאיים ענפים בחו"ל
העברות וגוביה בכל חלקי הארץ
באמצעות הסניפים וקופות המלוה של
העובדים שברחבי הארץ

בנק זרובל

אגודה שתופית מרכזית בע"מ

מוסד מרכזי של הקואופרציה
האשראית בישראל

תל-אביב, רחוב לילינבלום 32   טלפון 5365

יכין-חקל בע"מ

עיבוד פרדסים • קטיף ואריזה • שווק תוצרת חקלאית

תעשייה חקלאית • פיתוח גני-ירק

התישבות עממית - נמיעה חדשה

מארגן ומקים ישובים חקלאיים לבעלי אמצעים

עצמאיים בשטח כללי של 20.000 דונם אדמות

קרן-הקיימת שנמסרו למטרה זו

המשרד הראשי: תל-אביב, רחוב לילינבלום 48

ח.ד. 332 - מספר הטלפון 67221

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י

קרנות לעזרה הדדית:

א. "דור לדור". (נוסדה בשנת 1943)
"דור לדור" נועד לעזור לחבר ההסתדרות
לעת זקנתו. ע"י תשלומי פנסיה חדשיים.

ב. "מציב". (קיים משנת 1937)
קרן לאימוץ משפחת החבר אחרי מותו.

חברי ההסתדרות הזכאים לפי התקנות, לפנסיה או לאימוץ, צריכים לקבל
את כל הידיעות הדרושות, במועצות הפועלים המקומיות ועל ידן לפנות
למוסדות המתאימים

ארבעים שנה של פעולות אוע

חברת אוע נוסדה בשנת 1912 ברוסיה ומיסדה שמו להם למטרה להרים את דרגת הבריאות וההיגיינה בין יהודי הגולה, בעיקר בארצות מזרח אירופה. קבוצה של רופאים יהודים צעירים התחילו את פעולתם הרפואית בין האוכלוסיה היהודית בערים ובמשך הזמן יצרו את הצורה האירגונית המתאימה, שאיפשרה להם להגיש את העזרה הרפואית לאוכלוסיה היהודית שהיתה זקוקה לעזרה זו. מני אז התקדמה והתפתחה חברת אוע בפעולותיה הרבות ובמשך כל השנים תפסה עמדה של מוסד רפואי עליון הדואג להבראת היהודים, בעיקר ילדים, בגולה.

אחרי המהפכה ברוסיה העבירה חברת אוע את מרכז פעילותיה מערבה ומברלין היא מנהלת את פעילותיה בארצות מזרח אירופה ביחוד בפולין, בה נוסדה אוע, כשהיא נושאת את השם ט'א'ו.

עיקר פעילותיה של אוע באותה התקופה מתרכזת מסביב למלחמה נגד שחפת וגזות. היא הקימה רשת של מוסדות רפואיים, בתי חולים, מרפאות וכו'. חלק רב של פעילותיה היה מוקדש לספול באם וילד והיא הקימה רשת של מוסדות טיפת חלב, בהם הגישו רופאים ואחיות את העזרה הרפואית לאם ולתינוק. היא מחלקת מזון, ביחוד חלב לתינוקות. ידועה גם עבודתה של אוע מאותה התקופה בין ילדי בתיהסטר. היא הקימה מטבחים מיוחדים ותחנות לחלוקת מזון בין ילדי בתיהסטר. בחושי הקיץ היא מארגנת מאות קיטנות לילדי בתיהסטר ולנוער. אוע היא הראשונה שחזרה ל"חזורים" ולשיבות והגישת את העזרה הרפואית לנוער לומד תורה. לומד תורה.

בעלות היטלר לשלטון נאלצת אוע שוב להעתיק את משרדה הראשי והיא מעבירה אותו מברלין לשווייץ, ומשווייץ היא מנהלת בתנאים קשים ובסכנת נפש את פעילותיה בשעת מלחמת העולם השנייה. היא מצילה אלפי יהודים מידי הנאצים ולא מעט מעובדיה הקדישו את חייהם לפעולות הצלה אלו.

עם תום מלחמת העולם השנייה היא מארגנת מחדש את סניפיה בצרפת, פולין, רומניה, איסליה וכו', ופעילותיה מכוננות לאלה שניצלו מידי הנאצים. באותה התקופה עובר משרדה הראשי משווייץ לפריז.

יחד עם הפעולה הנעשית מאירופה הולכת ומתארגנת פעולת אוע בארצות הברית. משרדה בניו יורק מארגן סניפים בארצות דרום-אמריקה, מקסיקו, פרו וכו'. בחלק מהארצות האלה כגון ארגנטינה ומקסיקו, מוקמים מוסדות רפואיים המושיטים עזרה רפואית לחלק מהאוכלוסיה היהודית. בארגנטינה נפתח בית ספר לאחיות. הפעולות בארצות הברית קשורות קשר הדוק עם פעולותיו של המרכז העולמי בפריז.

בשנת 1945 מתחילה אוע את פעילותיה בישראל, מכוננת בעיקר להבראת ילדים ולספול באם ובתינוק. עם קום המדינה מרחיבה אוע את פעילותיה וכיום היא מקימת בארץ 20 מוסדות הבראה לילדים הכוללים בערך 600 מיטות. למעלה מ-5000 ילד עוברים את מוסדותיה של אוע במשך שנה. כעת מכינה אגודת אוע בישראל תכנית להרחבת מפעליה הקיימים ולהקמת מוסדות רפואיים חדשים בארץ. בתכניתה להרחיב את רשת של בתי ההבראה לילדים לגילים שונים אולם ביחוד לילדים בגיל רך, וכן היא מתכוונת להרחיב את הרשת של הספוליות (מוסדות רפואיים יומיים לתינוקות) בעיקר במעבדות.

יש לציין את העזרה היעילה שאוע בישראל מקבלת דרך מרכזה בפריז ע"י חברי אוע בדרום אמריקה.

הועידה העולמית של אוע שהתקיימה בחודש יולי בפריז החליטה להמשיך ולהרחיב את פעילותיה בארץ וביחוד בארצות של צפון אפריקה שממש יוצאת ותצא העליה לישראל. כן החליטה הועידה לרכז את כל כוחותיה ומאמציה מסביב לפעולותיה של אוע בישראל.

אגודת אוע שהיא לפי מבנה ותעודתה אגודה עממית העומדת לרשות האומה הישראלית — מתפקידה לפעול במקום שם נמצא הרכוז הגדול של העם היהודי, ובהתאם לעמדתה ולגישתה של אוע לבעיות יהודיות יש לקחת לדאות אוע חזקה בישראל בעתיד הקרוב.